

Werkgelegenheid en werkloosheid in de agrarische productie

<https://hdl.handle.net/1874/344719>

A. q. 192, 1939.

WERKGELEGENHEID EN
WERKLOOSHEID IN DE
AGRARISCHE PRODUCTIE

W. STEIGENGA

Werkgelegenheid en Werkloosheid in de Agrarische Productie

WERKGELEGENHEID EN WERKLOOSHEID IN DE AGRARISCHE PRODUCTIE

WILHELM STREIBER
VERLAGER

WILHELM STREIBER

WERKELIJKE WERKLOOSHEID IN DE
AANVAARDE PRODUCTIE

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0702 8586

Werkgelegenheid en Werkloosheid in de Agrarische Productie

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING
VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKS-
UNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN
DEN RECTOR-MAGNIFICUS DR. F. H. QUIX,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEES-
KUNDE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT
DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN
VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE EN VAN DE FACULTEIT DER
WIS- EN NATUURKUNDE TE VERDEDIGEN OP
VRIJDAG 15 DECEMBER, DES NAMIDDAGS TE
4 UUR,

L1939

DOOR
WILLEM STEIGENGA
GEBOREN TE UTRECHT

KEMINK EN ZOON N.V. — DOMPLEIN 2 — UTRECHT

(1939)

MET 16 LOSSE BIJLAGE(N)

Werkgeheerdheid ~~van~~ in de Agrarische Productie

ACADEMIEH VERZICHT VAN DE VERKONDING
VAN HET DOCTORAAT IN DE
LETTEREN EN WETENSCHAPPE VAN DE
UNIVERSITEIT VAN UTRECHT
DEN 15 DE MAART 1884
HOOGLEZAR IN DE FACULTEIT DER
RECHTEN HET DOCTORAAT
KUNST VOORZITZEND
MIE UNIVERSEITAT
VAN DE FACULTEIT
RECHTEN
UTRECHT

WILLEM STRICKENDA
GEBORN TE UTRECHT

de ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

De ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

De ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

De ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

De ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

De ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

De ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

De ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

De ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

De ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

De ziele van de menschen, die in de wereld zijn, en die in de toekomst zullen zijn, en die in de toekomst zullen zijn.

AAN MIJN OUDERS

Bij het beëindigen van mijn academische studie betuig ik mijn oprechte dank aan allen, die leiding aan mijn wetenschappelijke vorming hebben gegeven.

Gij, hooggeleerde van V u u r e n, hooggeachte Leermeester, kunt er verzekerd van zijn, dat Gij door Uw colleges en Uw leiding, als mens en docent, van grote invloed zult zijn op mijn verder leven.

Moge deze studie iets bijdragen tot de bevestiging der denkbeelden, die Gij gedurende Uw academische loopbaan hebt ontwikkeld.

Hooggeleerde O e s t r e i c h, U zeg ik dank voor de wijze, waarop Gij mijn inzicht in de physische problemen van het aardoppervlak hebt gevormd.

Hooggeleerde van E v e r d i n g e n, Hooggeleerde V e n i n g M e i n e s z, U breng ik mijn dank, dat Gij mij ingeleid hebt in de belangrijkste hulp- en bijvakken van de physische geographie.

Hooggeleerde K o h l b r u g g e, Hooggeleerde F i s c h e r, Uw beider colleges in de ethnographie en ethnologie hebben mijn kennis van de primitieve maatschappij verrijkt.

Hooggeleerde B o l k e s t e i n, Hooggeleerde K e r n k a m p, Hooggeleerde G e y l, Zeergeleerde van D i l l e n, Uw colleges over de wetenschap der geschiedenis waren voor mijn algemene vorming van grote betekenis.

U, Hooggeleerde V e r r i j n S t u a r t, zeg ik dank voor de eminente wijze, waarop Gij mij in de problemen van de economie hebt ingewijd.

Zeergeleerde H e e r e, door Uw colleges over de sociologie hebt Gij mijn inzicht in de betekenis der intermenselijke verhoudingen verruimd en verdiept.

U, Zeergeleerde M e j. H o l zeg ik dank voor de wijze, waarop Gij, als hoofd-assistente van het Geographisch Instituut, mij hebt geholpen, waar zulks nodig was.

INHOUD.

	Pag.
INHOUD	IX
LIJST VAN TABELLEN EN BIJLAGEN	XI
LIJST VAN GRAFIEKEN EN CARTOGRAMMEN	XVIII
LIJST VAN KAARTEN	XIX
INLEIDING	XXI
I. INLEIDING IN DE SOCIAAL-GEOGRAFISCHE METHODIEK, MEER IN HET BIJZONDER T.A.V. DE WERKLOOSHEID	1
II. ENIGE BESCHOUWINGEN OVER DE WERKGELEGENHEID IN DE AGRARISCHE PRODUCTIE	32
1. Inleiding	32
2. De omvang van de agrarische werkgelegenheid	38
A. de bezetting per 1000 h.a. cultuurgrond op de zee- klei met akkerbouw en gemengd bedrijf op 31 December 1930	40
B. de bezetting per 1000 h.a. cultuurgrond op de ri- vierklei met gemengd bedrijf op 31 December 1930	46
C. de bezetting per 1000 h.a. cultuurgrond in de weide- streken op 31 December 1930	47
D. de bezetting per 1000 h.a. cultuurgrond in de zand- gebieden en veenkoloniale gebieden op 31 December 1930	52
E. de bezetting per 1000 h.a. cultuurgrond in de tuin- bouwgebieden op 31 December 1930	56
3. De samenstelling van de agrarische groep	57
4. Veranderingen in de agrarische groep	65
A. Groningen 1889 tot 1930	65
B. Utrecht 1899 tot 1930	69
C. Structuurveranderingen in de periode 1909 tot 1930	72
Conclusies	76
Bijlage I	79
III. DE WERKLOOSHEID IN DE AGRARISCHE PRODUCTIE	82
1. Inleiding	82

	Pag.
2. De agrarische werkloosheid	89
3. Nadere beschouwing van de werkloosheid in de land- bouwgebieden, zoals deze door de Directie van de Landbouw worden onderscheiden, aan de hand van een cartogram en een vijftal grafische voorstellingen	102
A. zeekleigebieden	107
B. weidestrekken	109
C. tuinbouwgebieden	112
D. zandgebieden	113
E. een veenkoloniaal gebied	115
F. een rivierkleigebied	115
IV. EEN TWEETAL SOCIAAL-GEOGRAFISCHE MO- NOGRAFIEËN OVER DE WERKGELEGENHEID EN WERKLOOSHEID IN AGRARISCHE GEMEEN- TEN	116
I. Monografie Finsterwolde	117
1. Inleiding	117
2. De Sociaal-Economische Structuur	119
A. de grondstructuur	119
B. de structuur van de werkgelegenheid in de agrarische productie	123
C. de landarbeiders en hun arbeid	148
D. de niet-agrarische beroepen 1930 tot 1938	163
E. de welvaart	178
3. De Demografische Structuur	180
A. de leeftijdsopbouw	180
B. de loop van de bevolking	183
C. de migratie	184
4. De Sociaal-Ethische Structuur	195
Conclusies en Samenvatting	200
Bijlagen II en III	205
II. Monografie Snelrewaard	206
V. DE AGRARISCHE PRODUCTIE: WERKLOOSHEID EN WERKLOOSHEIDSBESTRIJDING	229
Bijlage IV	265
AANTEKENINGEN	266
LITERATUUR	270

LIJST VAN TABELLEN EN BIJLAGEN.

	Pag.
HOOFDSTUK I.	
1. Producterende eenheden en volwaardige consumenten van 1849 tot 1930	12
2. Werkloosheid der mannelijke jeugd (14—24 jaar) in enkele gemeenten	25
HOOFDSTUK II.	
3. Mannelijke agrarische beroepsbevolking in Nederland van 1889 tot 1930	35
4. De grootte der akkerbouw- en veeteeltbedrijven in Nederland	36
5. Arbeidsintensiviteit der Landbouwgebieden in 1930	39
6. Tuinbouw- en akkerbouwbedrijven in enkele Zuid-Hollandse Landbouwgebieden, in 1930	51
7. Structuur van enkele Brabantse Landbouwgebieden in 1930	56
8. Structuur der Tuinbouwgebieden in 1930	57
9. Mannelijke agrarische beroepsbevolking volgens de Landbouwgebieden in 1930	58
10. Verhouding zelfstandige en niet-zelfstandige mannen werkzaam in de agrarische productie in enkele Groningse Landbouwgebieden	67
11. Verhouding zelfstandige en niet-zelfstandige mannen werkzaam in de agrarische productie in enkele Utrechtse Landbouwgebieden	72
12. Verhouding der mannelijke zelfstandigen en afhankelijken, werkzaam in de agrarische productie in enkele economisch-geografische gebieden	74
13. Agrarische bedrijven in Zeeland (1910—1930)	75
HOOFDSTUK III.	
14. Gebruik van machines in de Duitse Landbouw in 1907 en 1925	94
15. De agrarische werkloosheid volgens de Landbouwgebieden in 1937	106
16. Bedrijfsverhoudingen op Tholen e.a. en Noord-Beveland in 1930	107

	Pag.
17. Verbouwde gewassen op Tholen c.a. en Noord-Beveland in 1937	108
18. De veestapel in de Krimpenerwaard en het Veenweidegebied van Friesland	110
19. Bedrijfsverhoudingen in het Veenweidegebied van Friesland en de Krimpenerwaard in 1930	110
20. Bedrijfsverhoudingen in Westerwolde en het Zandgebied van Drenthe in 1930	113
21. Verbouwde gewassen in Westerwolde en het Zandgebied van Drenthe in 1937	114
HOOFDSTUK IV.	
22. Beroepsstructuur van Finsterwolde (1889—1938)	120
23. De sociale structuur van de mannelijke agrarische groep te Finsterwolde (1889—1930)	120
24. De structuur van de niet-agrarische groep te Finsterwolde (1889—1930)	122
25. Overzicht van de verbouwde gewassen in Finsterwolde (1889—1930)	125
26. Opbrengsten van enige gewassen in 1888, 1928 en 1937 te Finsterwolde	127
27. Opbrengst van de wintertarwe van 1928—1937 in het Nieuw-Oldambt	128
28. Bedrijfsstructuur in het Nieuw-Oldambt en in Nederland (1930)	129
29. Bedrijfsstructuur in Finsterwolde in 1888 en 1938	129
30. Benodigd aantal man-uren per h.a. voor verschillende gewassen	130
31. Arbeidsintensiviteit der bedrijven naar grootteklassen (Finsterwolde, 1938)	132
32. Uitgekeerd bedrag aan arbeidsloon per h.a. op een twintigtal landbouwbedrijven te Finsterwolde in 1925	134
33. Uitgekeerd bedrag aan arbeidsloon per h.a. op 31 landbouwbedrijven te Finsterwolde in 1937	134
34. Enige zichtlonen te Finsterwolde in 1938	136
35. Overzicht van de in gebruik zijnde landbouwmachines op 36 akkerbouwbedrijven, groter dan 25 h.a. te Finsterwolde, zomer 1938	138

XIII

	Pag.
36. Aantal arbeiders het gehele jaar werkend op 33 geënquêteerde bedrijven te Finsterwolde in 1937/38	141
37. De arbeidersbezetting op 36 bedrijven te Finsterwolde in 1937/'38	143
38. Aantal jongeren werkzaam per landbouwbedrijf te Finsterwolde in 1938	143
39. Werkgelegenheid van minderjarige landarbeiders op de geënquêteerde bedrijven in 1937/'38 te Finsterwolde	144
40. Mannelijke dienstboden op de landbouwbedrijven te Finsterwolde in 1888	145
41. Overzicht van landbouwbedrijven, waar minderjarige landarbeiders het gehele jaar werken (Finsterwolde 1937/'38	145
42. Aanwezigheid van machines op bedrijven kleiner dan 25 h.a. (Finsterwolde 1937/'38)	146
43. Overzicht van de ontwikkeling van de bedrijven kleiner dan 25 h.a. in de perioden 1909—1938 en 1921—1938 te Finsterwolde	147
44. Duur dienstverband van vaste en los-vaste arbeiders volgens leeftijd te Finsterwolde (zomer 1938)	150
45. Leeftijdsopbouw van vaste en los-vaste arbeiders te Finsterwolde (zomer 1938)	151
46. Het bouwplan van een akkerbouwbedrijf, groot ongeveer 45 h.a. in 1935, 1936 en 1937	152
47. Duur van de werkloosheid der landarbeiders in 1937 en 1938 te Finsterwolde	155
48. Werkloosheid der landarbeiders op 31 December 1930 te Finsterwolde	157
49. Overzicht landarbeiderslonen in Finsterwolde	159
50. Inkomsten uit het vrije bedrijf van arbeiders zonder verdienende kinderen te Finsterwolde in 1937	160
51. Totaal gezinsinkomen van arbeiders, met verdienende kinderen te Finsterwolde in 1937	161
52. Grondgebruik der landarbeiders te Finsterwolde in 1910 en 1938	162
53. Werkloosheidsduur en grondgebruik van landarbeiders (Finsterwolde, 1937/38)	163

XIV

	Pag.
54. Verandering der niet-agrarische beroepsgroepen sedert 31 December 1930	164
55. Structuur en leeftijdsopbouw van de verzorgende groep te Finsterwolde (zomer 1938)	169
56. Beroepen der jongeren, deel uitmakend van de verzorgende groep te Finsterwolde (zomer 1938)	170
57. Samenstelling van de beroepen, uitgeoefend in de bouw-nijverheid te Finsterwolde in 1938	171
58. Leeftijdsopbouw van de „bouwvakgroep” te Finsterwolde in 1930	172
59. Leeftijdsopbouw van de „bouwvakgroep” te Finsterwolde in 1938	173
60. Overzicht der werkloosheid van afhankelijke bouwvakar-beiders te Finsterwolde in 1938	174
61. Aangeslagenen in inkomsten- en vermogensbelasting te Finsterwolde in 1927/'28 tot 1936/'37	179
62. Vergelijking van de welstand in Finsterwolde, Beers en Snelrewaard (1934/'35)	180
63. Leeftijdsopbouw van de bevolking van Finsterwolde	181
64. Vergelijking leeftijdsopbouw van de bevolking te Finster-wolde in 1909 en 1930	182
65. Vergelijking leeftijdsopbouw van de bevolking te Finster-wolde in 1909 en 1930 (fictief)	182
66. Het aandeel van de 20—29 jarigen in de bevolking te Fin-sterwolde en in de totale Rijksbevolking	183
67. De vermindering van 10—19 jarigen in de perioden 1899-1909, 1909—'20, 1920—'30 te Finsterwolde	184
68. Migratie der mannen volgens beroepen in de periode 1926 tot 1930 te Finsterwolde	186
69. Migratie van de agrarische groep te Finsterwolde, volgens geboorteplaatsen (1926/'30)	186
70. Richting van vestiging en vertrek van agrarische migranten te Finsterwolde (1926/1930)	187
71. Vertrekoverschot van de agrarische en secundaire groep volgens leeftijdsklassen te Finsterwolde (1926—'30)	188
72. Vergelijking van het vertrekoverschot te Finsterwolde in de perioden 1926 tot 1930 en 1931 tot Juni 1938	189

	Pag.
73. Richting van de trek van de agrarische groep te Finsterwolde (1931—Juni 1938)	189
74. Richting van de trek van de niet-agrarische groep te Finsterwolde in 1926—'30 en 1931—Juni 1938	190
75. Vestiging en vertrek van de agrarische groep naar leeftijd te Finsterwolde (1931—Juni 1938)	191
76. Vertrekoverschot van de niet-agrarische groep volgens leeftijdsklassen in 1926—'30 en 1931—1938	193
77. Vertrekoverschot volgens beroepsgroepen van 21—30 jarigen te Finsterwolde (1931—1938)	193
78. Motieven tot vestiging van secundaire en distributieve werkers in Finsterwolde (1931—1938)	194
79. Motieven, die leidden tot vertrek van landarbeiders uit Finsterwolde (1931—1938)	194
80. Motieven, die leidden tot vertrek van niet-agrariërs uit Finsterwolde (1931—1938)	195
81. De beroepsstructuur van Snelrewaard (1889—1938)	207
82. De beroepsstructuur van Linschoten in 1889 en 1930	207
83. De samenstelling van de niet-agrarische beroepsgroep van Linschoten in 1889 en 1930	208
84. De samenstelling van de niet-agrarische beroepsgroep van Snelrewaard in 1889	209
85. id. in 1930	209
86. id. in 1938	210
87. Structuur van de agrarische groep in Snelrewaard	210
88. Samenstelling van de groep niet-zelfstandige mannen, werkzaam in de agrarische productie in Snelrewaard	211
89. De structuur van de agrarische bedrijven in Snelrewaard in 1938	213
90. Aantal stuks rundvee per 100 h.a. volgens bedrijfsklassen in Snelrewaard in 1938	213
91. Overzicht van de personeelsbezetting der bedrijven in Snelrewaard in 1938	214
92. Arbeidsintensiviteit volgens bedrijfsklassen in 1938 in Snelrewaard	215
93. Leeftijdsopbouw van de mannelijke agrariërs te Snelrewaard in 1930 en 1938	217

XVI

	Pag.
94. Overzicht van de werkgelegenheid en werkloosheid der meerderjarige landarbeiders te Snelrewaard in 1937/'38	218
95. Overzicht van veebezit van landarbeiders te Snelrewaard in 1938	219
96. Leeftijdsopbouw der mannelijke bevolking te Linschoten en Snelrewaard in 1909 en 1930	220
97. Migratie van gehuwde mannen, werkzaam in een beroep te Snelrewaard (1926 t/m 1930)	222
98. Migratie van ongehuwde mannen, werkzaam in een beroep te Snelrewaard (1926 t/m 1930)	222
99. Leeftijdsopbouw van de agrarische migranten te Snelrewaard (1926 t/m 1930)	223
100. Richting van vestiging en vertrek van agrarische migranten jonger dan 60 jaar in de periode 1926 t/m 1930 te Snelrewaard	224
101. De migratie van de in een beroep werkzame mannen in 1931 t/m Augustus 1938 te Snelrewaard	224
102. Overzicht van de vrijgekomen agrarische arbeidsplaatsen in Snelrewaard in de periode 1931—1938	226
103. Overzicht van de ingenomen agrarische arbeidsplaatsen in Snelrewaard in de periode 1931—1938	226
HOOFDSTUK V.	
104. Toename van de oppervlakte cultuurgrond in Nederland van 1833 tot 1930	230
105. Opbrengst van enkele landbouwgewassen per h.a. cultuurgrond	231
106. Uitbreiding van de Nederlandse landbouw, productie van 1909/'12 tot 1931/'32	232
107. De motieven voor de invoer van goederen in de Verenigde Staten van Noord-Amerika, volgens R ü h l	236
108. Producenten en consumenten in 1909, 1930, 1935, 1955 en 1975	258
109. Leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking in 1849, 1889, 1909, 1930, 1955 en 1975	259
BIJLAGEN	
I. De sociale structuur van de Landbouwgebieden in 1930	79

	Pag.
II. Veranderingen in de landarbeidersgroep van Finsterwolde van 31 Dec. 1930 tot Juni/Juli 1938	205
III. Overzicht personeelsbezetting agrarische bedrijven te Finsterwolde in 1888	205
IV. Aantal geheel werklozen, ingeschreven bij alle organen der openbare arbeidsbemiddeling, volgens beroepsklassen en groepen van gemeenten in 1938	265

LIJST VAN GRAFIEKEN EN CARTOGRAMMEN.

1. Cartogram van de provincie Groningen betreffende de toe- of afname der totale mannelijke agrarische beroepsbevolking (zelfstandigen en afhankelijken) in de periode 1889 tot 1930, per gemeente.
2. als boven van de provincie Utrecht.
3. Cartogram van de provincie Groningen betreffende de toe- of afname der mannelijke agrarische zelfstandigen in de periode 1889 tot 1930, per gemeente.
4. als boven van de provincie Utrecht.
5. Cartogram van de provincie Groningen betreffende het aantal der mannelijke zelfstandigen in de totale mannelijke agrarische beroepsbevolking op 31 December 1930, per gemeente.
6. als boven van de provincie Utrecht.
7. Cartogram betreffende de afname van de werkloosheid der landarbeiders ouder dan 18 jaar in de periode 31 Januari 1937 tot 31 Juli 1937, volgens de indeling in landbouwgebieden.
8. Werkloosheidscurven der mannelijke landarbeiders ouder dan 18 jaar in:
 - A. Tholen en St. Philipsland.
 - B. Noord-Beveland.
9. als 8.
 - A. Veenweide gebied in Friesland (zonder Lemsterland en Haskerland).
 - B. Krimpenerwaard.
10. als 8.
 - A. Het Bollen- en Weidegebied van Zuid-Holland.
 - B. Het Westland.
11. als 8.
 - A. Westerwolde.
 - B. Het Zandgebied van Drenthe (zonder Assen).
12. als 8.
 - A. Het Veenkoloniale gebied van Groningen.
 - B. De Betuwe.
13. Het verloop van de werkloosheid in Finsterwolde volgens de maandcijfers in de jaren 1931, 1932, 1933, 1934 en 1935.

XIX

14. Het verloop van de werkloosheid in Finsterwolde volgens de weekcijfers in de jaren 1936, 1937 en 1938.
15. Het verloop van de werkgelegenheid in een akkerbouwbedrijf van ongeveer 45 h.a. gedurende de jaren 1935 tot en met 1937 voor mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten.
16. Het verloop van de bevolking te Finsterwolde sedert 1900.
17. als boven van Snelrewaard.

LIJST VAN KAARTEN.

- I. Kaart van de agrarische werkgelegenheid in Nederland op 31—XII—1930.
- II. Kaart van de werkloosheid in Nederland eind Dec. 1937.
- III. Kaart van de werkloosheid in Nederland eind Juni 1938.

INLEIDING.

Deze studie heeft niet de pretentie een oplossing te geven van het werkloosheidsprobleem. Zij wil slechts een bijdrage leveren tot een meer concrete kennis van die vraagstukken, welke samenhangen met de structuur van de werkgelegenheid en de werkloosheid in de agrarische productie. Tevens wil zij trachten enig inzicht te geven in de methodiek van de sociale geografie.

Een onderwerp als het hier gekozen kan niet volledig in het korte bestek van een proefschrift worden behandeld. Met betrekking tot de keuze van de stof was dan ook beperking geboden. Bepaalde onderdelen zijn, hoewel zij voor de agrarische werkloosheid en het agrarische vraagstuk van eminent belang zijn, dan ook niet behandeld, al is er terloops wel de aandacht op gevestigd. Dit geldt bijv. voor het pacht- en hypotheekvraagstuk.

De indeling van dit werk is in grote trekken de volgende:

1e Algemene inleiding in de methodiek van de sociale geografie, speciaal t.a.v. de werkgelegenheid en de werkloosheid.

Getracht is een beknopt, doch duidelijk overzicht te geven van het standpunt van den sociaal-geograaf. Het is niet de bedoeling geweest alle werken over de werkloosheid aan een critische bespreking te onderwerpen. Ook hier bepaalden wij ons tot enkele voorbeelden.

2e. Beschouwingen over de structuur van de werkgelegenheid in de agrarische productie.

Gepoogd is de aan het Centraal Bureau voor de Statistiek verzamelde gegevens opnieuw te bewerken, zodat enig licht viel op de samenstelling en de veranderingen van de agrarische groep.

3e. Aan de beschouwingen over de agrarische werkloosheid gaat een beschrijving van de werkloosheidskaarten, weergevende de totale mannelijke werkloosheid vooraf. Enige werkloosheidscurven verduidelijken het beeld van de agrarische werkloosheid.

Tijdens het samenstellen van dit hoofdstuk verscheen het Rapport van de Hoge Raad van Arbeid (Commissie van der Waerden), waarin interessante gegevens waren vermeld, aangaande de ontwikkeling van de agrarische werkgelegenheid, zodat de schrijver zich ook op dit punt enigszins kon beperken. Van een publicatie van het Centraal

Bureau voor de Statistiek, betreffende een tweetal werkloosheids-cartogrammen werd geen gebruik gemaakt, evenmin als van de in genoemd geschrift vermelde grafieken, daar om verschillende redenen de voorkeur werd gegeven aan het door den schrijver verzamelde en reeds uitgewerkte materiaal.

4e. De beide monografieën zijn bedoeld als uitwerking van het eerste hoofdstuk.

5e. Het laatste hoofdstuk bevat enkele algemene opmerkingen over de oplossing van het agrarische werkloosheidsvraagstuk en over het agrarische vraagstuk in het algemeen.

Tenslotte zij op deze plaats een woord van dank gebracht aan den Directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek en de Directie van de Landbouw voor het verstrekken van de vele, voor deze studie gebruikte, gegevens.

De heer A. van der Zweep was zo vriendelijk de drie aan deze studie toegevoegde kaarten te tekenen.

I. INLEIDING IN DE SOCIAAL-GEOGRAFISCHE METHODIEK, MEER IN HET BIJZONDER MET BETREKKING TOT DE WERKLOOSHEID.

„The problem of unemployment lies, in a very special sense, at the root of most other social problems”. (1) Geen enkele storing in de samenleving heeft zulke ernstige gevolgen, dan die waardoor het productieproces, niet meer zodanig kan functionneren, dat al de leden van de gemeenschap, die hiervoor, krachtens de regels door de samenleving zelf gesteld, in aanmerking komen, in het productiesysteem kunnen worden opgenomen.

Waarschijnlijk is het vraagstuk der armoede van ouder datum, dan het probleem van de werkloosheid. Dit laatste treedt in zijn huidig karakter eerst op met de „industrial revolution”. Vóór die tijd, vóór de aanvang van de 18e eeuw is hoogstens sprake van een tijdelijke werkloosheid, voornamelijk als gevolg van storingen in het ruilverkeer, die ontstaan zijn door oorlogen. De invloed van structurele veranderingen was in de „wereldeconomie” van bijv. de 16e eeuw van beperkte omvang.

Van oorsprong en karakter was de toenmalige werkloosheid gans anders dan de huidige.

Duidelijk blijken deze verschillen uit de seizoenwerkloosheid. Schmöller deelt mede: „Die Schiffahrt hat früher im Winter stets geruht; Erd-, Steinbruch-, Bauarbeiter haben immer im kälteren Klima grosze Pausen machen müssen”. Men zou van mening kunnen zijn, dat de seizoen werkloosheid van ernstige aard was. Zij trof echter het beroep, zoals wij dit kennen in zijn gedifferentieerde vorm en niet hem, die het uitvoerende. Hieromtrent zegt Schmöller met nadruk: „Aber man fand sich früher damit besser durch Verbindung verschiedener Berufe ab; der Schiffer war zugleich Kleinbauer an der Küste; die Bau- und Erdarbeiter der Städte wohnten in den benachbarten Dörfern, fällten Holz im Winter, hatten allerlei Hausarbeit und ihre kleine Ackerwirtschaft. Mit

Spinnen, Weben und anderer ähnlicher Arbeit waren alle kleinen Leute in der toten Saison zu beschäftigen." (2)

Het geheel andere karakter der samenleving leidde er dus toe, dat de nadelige gevolgen van de seizoenwerkloosheid konden worden opgevangen door het aanvullend inkomen, verkregen door één of meerdere nevenwerkzaamheden.

Hieruit volgt, dat de betekenis der werkloosheid zich eerst dan sterk doet gevoelen, wanneer in de sociaal-economische structuur het differentiatieproces optreedt. De verschillende beroepen worden als gevolg daarvan door gespecialiseerde groepen beoefend, waardoor de industriële ontwikkeling krachtig wordt gestimuleerd.

Bij deze stand van zaken treedt de seizoenwerkloosheid als een nadelige factor op, voorzover althans de techniek niet in staat blijkt op andere wijze arbeid in het „dode seizoen" te doen verrichten. In vele gevallen is dit mogelijk gebleken, zodat een belangrijk sociaal voordeel werd verkregen. Zo bv. in de bouwnijverheid, waar men door technische verbeteringen in staat is, ook in de winter groten-deels ongestoord door te werken. Dit laatste is echter afhankelijk van de aard van het werk. De „Staatscommissie voor de Werkloosheid" constateerde, dat in de bouwnijverheid een seizoenwerkloosheid voorkomt, waaraan in het bijzonder de kleinere bouwwerken en die, waarbij de reparatie op de voorgrond treedt, onderhevig zijn. „Deze seizoenwerkloosheid neemt het minst ernstig karakter aan in de steden met een belangrijke bouw van nieuwe panden; dáár toch vinden de seizoenwerklozen bij de onderhoudswerken niet moeilijk arbeid bij de nieuwbouw, die niet of zeer weinig met het jaargetijde rekening houdt." (3)

Alvorens wij het probleem der seizoenwerkloosheid nader uitwerken voor de werkgelegenheid en werkloosheid op het platteland, zal worden onderzocht, welke inzichten door de sociale-geografie verkregen kunnen worden ten aanzien van het werkloosheidsvraagstuk. Men kan dit van verschillende zijden benaderen. Tot nu toe is het vrijwel uitsluitend behandeld door de economie, die van de abstracte categorieën natuur, arbeid en kapitaal uitgaat. Een dergelijke werkmethode miskent echter de betekenis van de menselijke gemeenschap, en in het bijzonder van het principiële feit, dat ieder productieproces gefundeerd is in het gebruik, dat gemaakt wordt van de

physische mogelijkheden van de grond. In de economie is deze gebondenheid van de mens aan de materie op de achtergrond gedrongen, ja feitelijk volkomen verwaarloosd. Niet alleen in de economie — ook in de sociografie, zoals deze is opgebouwd door Steinmetz, wordt dit meest fundamentele feit ontkend. De sociografie wordt door hem gedefinieerd als de studie der volken en hunner onderdelen in hun verscheidenheid. (4) Het bestaan van een zelfstandige anthropo-geografie ontkent hij ten stelligste: „..... zij is alleen een bijzondere tak van een wetenschap, ja van meerdere, zoals sociologie, sociografie, anthropologie, psychologie, van al die, welke hun verschijnselen misschien uit die inwerkingen willen verklaren.” (5) Blijkens het verloop van het verdere betoog van Steinmetz wordt klaarblijkelijk onder deze anthropo-geografie ook begrepen de sociale geografie; voor de economische geografie wordt afzonderlijk vastgesteld, dat deze geen zelfstandige wetenschap is. Steinmetz heeft de anthropo-geografie echter opgevat als „de poging om de invloed der physische omstandigheden als bodem, klimaat, ligging enz. op sociale en menselijke toestanden aan te toonen”. (6) Dit is echter een onjuiste probleemstelling. Het gaat niet om de directe invloed van de bodem enz. op het doen en laten van de mens. Het centrale punt van de sociale geografie is de menselijke groep, welke een bepaald productieproces heeft gekozen, „dat volkomen aangepast is en noodwendig aangepast moet zijn, enerzijds aan het geestelijk niveau door de groep bereikt, anderzijds aan de geboden mogelijkheden in de gekozen woonruimte.” (7) Het gaat dus, zoals van Vuuren betoogt, om de verschijnselen, „welke voortvloeien uit de relaties, welke er bestaan, tussen de menselijke groep en het woongebied, waarin die groep zich georganiseerd heeft.” Dit gekozen productieproces is de grondslag voor de structuur van de menselijke groep, zoals deze door den sociaal-geograaf wordt gezien. Deze structuur van de gemeenschap, dit „genre de vie”, is het object van de sociaal-geografische analyse. Het is dus het resultaat van de keuze van het productieproces, waartoe de groep is gekomen. Van den beginne af aan is de menselijke groep verplicht de strijd te voeren met de geboden mogelijkheden. Op dat ogenblik is de groep het dynamische element, de physische voorwaarden daarentegen vormen het statische element. Deze strijd tekent zich af in de grond. De occupatievorm is dus het zinnelijk waarneembare resultaat van de relatie tussen de natuur en

de menselijke groep, de materiële manifestatie van het genre de vie. Jean Brunhes maakt in zijn uitvoerige bespreking hiervan onderscheid tussen drie groepen van essentiële feiten („faits essentiels”).

1°. het beginsel van de productie (activité), welke de bron is van alle welvaart.

2°. het beginsel van de onderlinge afhankelijkheid van de onderscheiden menselijke groepen, dat wil zeggen van de verschillende woongebieden, krachtens het feit, dat zowel de natuurlijke mogelijkheden van deze gebieden, als de eigenschappen van de groepen verschillen (connexité).

3°. de ruil en het verkeer, welke uit deze onderlinge afhankelijkheid voortvloeien (circulation). (8)

Voortbouwend op de Franse school heeft van Vuuren twee voor de sociale geografie, belangrijke feiten, naar voren gebracht: 1°. het onderscheid tussen primaire en secundaire productie, dat wil zeggen: de productie, die direct met de fysieke voorwaarden en mogelijkheden te doen heeft, en de productie afgeleid van de primaire en die dus niet in direct verband staat met de door de natuur geboden mogelijkheden. Het spreekt vanzelf, dat er verschillende overgangs- en tussenvormen bestaan.

2°. op de betekenis van de bevolkingstoename.

Wij menen, dat het noodzakelijk is, mede in verband met de nieuwere termen, het begrip menselijke groep, zoals deze optreedt bij de keuze, instandhouding en verandering van het productieproces, nader te beschouwen volgens een begrippensysteem, analoog aan dat van Brunhes.

De menselijke groep verkrijgt haar vorm door drie onderling volkomen afhankelijke, in hechte samenhang en onverbreekbaar met elkander verbonden, structuren. Enerzijds zijn deze het gevolg van de keuze van het productieproces, anderzijds zijn zij bepalend voor deze keuze:

- a. de sociaal-economische structuur;
- b. de demografische structuur;
- c. de sociaal-ethische structuur. ?

De sociaal-economische structuur houdt ten nauwste verband met het productieproces. Het laatste vindt zijn onmiddellijke weerspiegeling in deze structuur. Deze structuur is op haar beurt bepalend voor de

functie van de menselijke groep. Het onderscheid in primaire en secundaire productie is in eerste instantie beslissend voor het karakter van de groep. Binnen de primaire sociaal-economische structuur zelf is een grote verscheidenheid van vormen te onderkennen.

Grote betekenis heeft de graad van afhankelijkheid van de natuur. Dit in tegenstelling tot de structuur, behorende bij de secundaire productie, waar de directe invloed van de natuurlijke factoren tot een minimum gereduceerd is of gereduceerd kan worden. Boven werd reeds gesproken over het differentiatieproces, dat met de industriële revolutie van zo'n grote betekenis is gebleken op de sociaal-economische verhoudingen. Welk is nu de invloed van dit gebeuren op de nauwe binding van de agrarische groep met de natuur? Om dit te kunnen beoordelen, dient men zich voor ogen te stellen de betekenis van de differentiatie op de oorspronkelijke structuur van het platteland. Generaliserend mag ongetwijfeld worden aangenomen, dat deze het beste getypeerd wordt door de term „Hauswirtschaft”. (9) In deze „Hauswirtschaft”, opgevat als ideaal-type, is de grootst mogelijke mate van sociale gemeenschap verwezenlijkt. In deze kleine, voor zich zelf zorgende groep heeft een volledige „Bedarfsdeckung” plaats. Stel, dat er dus een „dood seizoen” t.a.v. de factor arbeid aanwezig mocht zijn, dan is dit zonder enige betekenis, gezien de mogelijkheid van de voorraadvorming. In deze overzichtelijke gemeenschap zal de consumptie voortgang kunnen hebben vanwege de aangelegde voorraden, die in het werkseizoen zijn verzameld. Deze „Hauswirtschaft” wordt echter nog door een tweede feit gekenmerkt, en wel hierdoor, dat de primaire en secundaire werkzaamheden door dezelfde groep mensen worden verricht. Er is dus geen tegenstelling tussen beide aanwezig. Deze secundaire productie echter (dorsen van graan, repareren van werktuigen, hekelen van vlas, spinnen, weven, naaien, houthakken enz.) wordt pas mogelijk, doordat de boer gedwongen is een deel van 't jaar zijn agrarische arbeid te laten rusten. Er vindt dus een integratie van verschillende werkzaamheden plaats, in dit geval van primaire en secundaire arbeid. Dit kan geschieden krachtens de wisseling van de seizoenen, waardoor als gevolg van een „vrije” winterperiode een „dood seizoen” ontstaat.

Nu treedt onder invloed van verschillende omstandigheden de differentiatie in. De agrarische gemeenschap, mede onder de druk der

toename van het aantal, splitst zich in verschillende delen („productietakken”). Binnen de dorpsgemeenschap komt naast de agrarische groep de niet-landbouwende groep op, die tot taak krijgt de gehele dorpsgemeenschap te verzorgen. Wat zal nu het resultaat zijn van deze structuurwijziging voor de agrarische groep?

Een deel van de werkzaamheden van de agrarische groep gaat over op de secundaire groep. Het zijn echter juist de werkzaamheden, die in de winter, in het dode seizoen, worden verricht. Nu eerst doet zich dus de invloed van het seizoen direct aan de agrarische groep gevoelen. Er is vrijwel geen mogelijkheid deze vrije tijd op andere wijze te besteden. Daar ontstaat een gedwongen werkloosheid als gevolg van de differentiatie der productie, doch die haar grondslag vindt in de binding van het landbouwproductieproces aan de natuur.

Naargelang het karakter van de agrarische groep zal de aard van de werkloosheid zijn. Komt deze structuur overeen met die van het familiale bedrijf van de Nederlandse zandgronden, dan zal de werkloosheid ook in dit geval bij voldoende voorraadvorming in een eenvoudige samenleving geen beteekenis hebben. Wel is er sprake van een gedwongen rustperiode, maar van een achteruitgang in welvaart, kan niet worden gesproken. De mogelijkheid tot behoeftebevrediging is immers afhankelijk van de grootte van de oogst in de voorafgaande zomer.

Het wordt enigszins anders, indien de boer tendele aangegeven is op de medewerking van vreemde arbeidskrachten. De gevolgen van het „dode seizoen” zijn dan afhankelijk van de sociaal-ethische structuur van de groep. Indien er weinig of in het geheel geen onderscheid bestaat tussen boer en arbeider, zo zal de arbeider dan, ondanks alles, in dienst worden gehouden. Hij wordt beschouwd als te behoren tot het gezin van den boer; m.a.w., hij maakt deel uit van het sociale systeem van de boerderij. Wijzigt zich de sociaal-ethische grondslag van de groep, zo zal het vroegere sociale systeem worden doorbroken. Er vindt dan een individualisatie plaats van de vroegere gemeenschap, en wel één, die in laatste instantie haar grond vindt in de differentiatie van de sociaal-economische structuur. Het probleem van de seizoenwerkloosheid treedt nu in alle scherpheid naar voren. De door deze ledigheid getroffen arbeider heeft nu geen deel aan de voorraden op de boerderij ge-

vormd. Zijn verhouding tot het vroegere sociale systeem is verzakelijkt.

De differentiatie leidde in de eerste plaats tot het ontstaan van de secundaire groep. In een eenvoudige dorpsgemeenschap zal ook in dit opzicht van geen enkele tegenstelling sprake zijn. Mocht zij aanwezig zijn, zo levert zij weinig gevaren op voor een harmonisch evenwicht tussen de beide groepen. Dit evenwicht wordt eerst verstoord, wanneer door de toename van de circulatie, de eigenschappen van het gebied zich sterker doen gelden op de sociaal-economische structuur. Het gehele stelsel van productie, onderlinge afhankelijkheid en ruil wordt nu onoverzichtelijk. Deze geheel nieuwe toestand brengt met zich mede, dat als gevolg van de verschillende structuren van de primaire en secundaire groepen de onderlinge verschillen verscherpen en daardoor tegenstellingen ontstaan. Deze hebben bestaan van het ogenblik af, dat de arbeidsverdeling haar intrede deed in de economische geschiedenis. „Die Grundlage aller entwickelten und durch Warenaustausch vermittelten Teilung der Arbeit is die Scheidung von Stadt und Land. Man kann sagen, dasz die ganze ökonomische Geschichte sich in der Bewegung dieses Gegensatzes zusammen faszt.....”. Aldus Marx in 1867 (10). De voorbeelden, die de geschiedenis ons hiervan geeft zijn talrijk. In de beide Hollanden was de bekende Order op de Buitenning van 1530 voortgekomen uit de tegenstelling, tussen de opkomende secundaire centra en het omringende platteland. (11)

In wezen is de verhouding tussen de geïndustrialiseerde gematigde zone en de aequatoriale grondstoffenlanden geen andere. (12)

Door deze tegenstelling ontstaat een blijvende disharmonie tussen stad en platteland, die zich in den beginne voornamelijk uit in het verschil in welvaart. Op den duur veroorzaakt deze wanverhouding een scherpe storing in de onderlinge afhankelijkheid en daarmee in de circulatie tussen beide productiegroepen. Door de mogelijkheid van beheersing der secundaire productie is de stedeling in staat het welvaartsniveau te handhaven in tijden van achteruitgang en sterker dan in de agrarische productie mogelijk is, bij economische opleving te doen stijgen ten koste van het welvaartsniveau van de primaire groep. Dit is een gevolg van de verbreking der integratie van het totale productieproces. In de aanvang tracht de primaire groep haar welvaartsniveau te handhaven door een deel van de vrije

tijd, een gevolg van de seizoenarbeid, in dienst te stellen van den stedelijken ondernemer, doch met het voortschrijden van het industrialiseringsproces wordt ook deze mogelijkheid aan de agrarische groep ontnomen.

We zien dus, als gevolg van het differentiatieproces een disharmonie tussen stad en land ontstaan, en als consequentie van hetzelfde proces binnen de dorpsgemeenschap, en mede als resultaat van de afscheiding van de secundaire productie, de seizoenwerkloosheid opkomen. Het welvaartsverschil tussen secundaire en primaire groepen heeft eveneens tot resultaat het ontstaan van werkloosheid, niet zo zeer op het platteland, als wel in de steden. De omvang van deze werkloosheid is moeilijk te bepalen, daar in de secundaire productie nog verschillende andere factoren zich doen gelden. Door de gebondenheid aan de natuur draagt de agrarische productie, bezien over kortere perioden een vrij stabiel en statisch karakter. De industriële productie daarentegen vertoont ook over kortere perioden een afwisseling van activiteit, met als gevolg het optreden van cyclische werkloosheid. Deze is een zeer typisch kenmerk van de fabriekmatige productie. Voor zover zij optreedt in de agrarische productie, is dit veeleer een gevolg van de cyclische werkloosheid in de industrie (afzet van tuinbouwproducten). Het komt ons voor, dat deze vorm van werkloosheid een gevolg is van de organisatie van de secundaire productie, al is het niet onwaarschijnlijk te achten, dat de wanverhouding tot de primaire productie deze korte-conjunctuurschommelingen verscherpt.

Zo schrijft Beveridge, die de werkloosheid geheel opvat als „A problem of Industry”: „From the beginning to the end of fifty years of unprecedented industrial expansion unemployment has been recorded continuously, and has passed at intervals of seven to ten years from a normal to an acute phase. This, in itself, is enough to show that unemployment depends not so much on the volume of industry, as upon the methods of industry, and, while the methods remain unchanged, will continue or recur however the volume grows. A falling demand for labour may come as a symptom of national decay. A rising demand for labour will be no cure for unemployment.” (13)

Zodra nu, door welke oorzaken ook, het welvaartsverschil tussen primaire en secundaire productie te groot is geworden, valt een deel

van de afzetmogelijkheid der industrie weg, wat aanleiding geeft tot een extra werkloosheid in de stedelijke centra, doch wat eveneens tot gevolg kan hebben, dat zich moeilijkheden op het platteland met betrekking tot het wegtrekken van het bevolkingsoverschot, voordoen.

Het bevolkingsoverschot is het gevolg van het surplus van geboorten. In vergelijking tot de secundaire groep is het geboorteoverschot in de primaire groep in het algemeen groter. De opname capaciteit van de primaire sociaal-economische structuur is beperkt, wat mede een gevolg is van de grenzen van de mogelijkheden der woonruimte, door de natuur gesteld. Dit heeft verminderende meeropbrengsten tot gevolg. Als resultaat tevens van de differentiatie der groepen binnen de dorpsgemeenschap en binnen de agrarische groep zelve, overweegt het streven om het aantal arbeidskrachten zoveel mogelijk in te krimpen. De inwonende knechts vervangen door losse arbeiders, de vaste arbeiders een deel van 't jaar zonder werk, het getal seizoenarbeiders verkleind, hierdoor wordt thans de individualisatie der agrarische gemeenschap bevorderd, en de wens om naar de stad te trekken versterkt. Er zal, afhankelijk van de aard van het productieproces, behalve het bevolkingsoverschot, ook een potentieel surplus aanwezig zijn. Dit laatste gaat over tot een werkelijk surplus, indien als gevolg van structuurwijzigingen in de agrarische productie, de landbouwers gedwongen zijn op de arbeid te bezuinigen. Zodra echter gezondere toestanden intreden, in de agrarische en industriële productie, herstelt zich binnen het dorp het normale arbeidsaanbod door de emigratie van dit surplus. Dit laatste zal natuurlijk regionaal verschillen naar gelang van de functie en van de structuur van het gebied.

De wijziging, die de opbouw van de bevolkingspyramide ondergaat, is van bijzondere betekenis voor de toeneming van de bevolking. Het is van genoegzame bekendheid, dat ook in dit opzicht, althans in 't algemeen, het karakter van de primaire en secundaire groepen verschilt: de jongere leeftijdsklassen, zijn op het platteland sterker bezet, dan in de stad, al treden ook hier wijzigingen in als gevolg van de toenemende industrialisering van het leven.

Ook de toeneming van de groep hangt ten nauwste samen met de opbouw van de bevolkingspyramide. Zal die toeneming nu een stijging van de werkloosheid tot gevolg hebben. Goudriaan komt in zijn praeadvies uitgebracht voor de Vereniging van Staathuishoudkunde

en Statistiek (1937), op grond van uitvoerige berekeningen van Dr. Stridiron, tot de conclusie, dat er geen enkele correlatie aanwezig is tussen de bevolkingstoename en de stijging van de werkloosheid. Deze bleek niet te bestaan voor landen met een sterk of gering bevolkingsaccres, noch voor ons land gedurende de perioden 1911 t/m 1936 en 1920 t/m 1935. (14) Goudriaan gaat in dit opzicht nog verder en stelt de vraag: „Krijgt een land, waarin de geboortebepierking ernstige afmetingen heeft aangenomen, niet van nature de psychologische signatuur van een renteniersland en is deze signatuur niet de meest geschikte om een groeiende en blijvende werkloosheid te doen ontstaan?” (14). Hij wijst met nadruk op wat de kinderen beneden 15 jaar verbruiken, welke consumptie bij een vitaal, groeiend volk een belangrijk hoger bedrag aanwijst dan bij een stationnair volk. Voor Nederland wordt dat verschil door hem geraamd op een bedrag van 300 miljoen gulden per jaar, bij een totaal nationaal inkomen van rond 514 milliard (in 1929).

De kenner van de Engelse werkloosheid Beveridge betoogt: „Restriction of human fertility in the past fifty years has profoundly modified the problem of population for Britain. But it has not solved the problem of population; still less does it solve the problem of unemployment.” In een noot tekent hij nog aan: „The fall of fertility again has diminished and will diminish further the proportion of young people in the whole population and increase the proportion of old.” „Industry must learn to work in future with 88 men and 12 boys, in place of 85 men and 15 boys. The change, unless deliberate correctives are applied, is likely to have two consequences, one temporary, one enduring. It will cause a temporary relative shortage in the supply of juvenile labour, leading possibly to competition for this labour among employers and a disproportionate rise of wages. It will lower permanently the average natural mobility of the labour supply taken as a whole, by diminishing the proportion of it which is young, adaptable and not weighted by family responsibilities. In so far as it does this, it will add to the volume of unemployment.”(16)

Bongaerts (17) wees er op, dat de verschuivingen binnen de pyramide een belangrijke invloed hebben op het arbeidsaanbod. Hij stelt vast, dat het aantal mannelijke personen tussen 15 en 65 jaar sedert de jaren vóór de wereldoorlog procentueel is toegenomen. Ook

toen was er reeds geen evenwicht tussen vraag en aanbod van arbeidskrachten in ons land aanwezig. Een 100.000 man moesten in het buitenland hun brood verdienen. Deze veroudering heeft een fatale invloed op de structuur van de werkgelegenheid: een groter aanbod van oudere arbeidskrachten, naast vermindering van de consumptieve vraag der jongeren. Van grote betekenis voor de verandering van het aanbod op de arbeidsmarkt is de wijziging, die zich in de loop van de tijd voltrok in de bevolkingspyramide. Het aanbod wordt praktisch bepaald door het aantal mannen van 15—64 jaar. Dit kan gelijk worden gesteld met het totaal aantal volwaardige producerende eenheden.

Er wordt dus aangenomen, dat de productieve kracht van mannen en vrouwen werkzaam in enig beroep, behorend tot verschillende leeftijdsklassen (en dientengevolge verschillend in bekwaamheid en productiviteit) gelijk is te stellen met het totaal aantal mannen in de leeftijdsklasse van 15 tot 64 jarigen, waarbij dus iedere man, die hiertoe behoort, wordt opgevat als een volwaardig producent.

Hiertegenover staat het aantal consumenten, dat moeilijk is vast te stellen. Wij menen echter op grond van de cijfers berekend en gebruikt door Dr. Stridiron in het reeds eerder aangehaalde prae-advies van Goudriaan en door ons eniger mate vereenvoudigd, het volgende te mogen veronderstellen: alle mannen boven de 15 jaar zijn te beschouwen als volwaardige consumenten (= 1), alle vrouwen boven de 15 jaar worden geacht een consumptief vermogen te bezitten gelijk aan 0,9 van dat van den man, de kinderen worden geacht een consumptief vermogen te hebben gelijk aan 0,6 van dat van den man.

In het algemeen zullen deze cijfers de werkelijkheid nabij komen, al wordt toegegeven, dat er bezwaren tegen kunnen worden ingebracht. Er staat echter tegenover, dat absoluut juiste verhoudingscijfers, zowel over de vroegere perioden als over de tegenwoordige tijd niet bekend zijn. Wij willen nu nagaan, hoe het verloop is tussen het aantal producerende eenheden en het aantal volwaardige consumenten in de gehele periode, waarin hier te lande Volkstellingen werden gehouden. Nu kan over een periode van bijna 100 jaren een inzicht worden verkregen in de verhouding van producerende eenheden, die immers het inkomen vormen, tot het aantal consumerende eenheden, die een denkbeeld geven van de totale consumptie, welke uit

het zoëven bedoelde inkomen betaald moet worden. Daartoe is de volgende weg gekozen: het aantal producerende eenheden en het aantal volwaardige consumenten werd uitgedrukt in procenten van de totale bevolking. Uit deze beide percentages verkrijgt men door eenvoudige deling het aantal volwaardige consumenten, dat ten laste van één productieve eenheid komt.

Tabel 1.
 Producerende eenheden en volwaardige consumenten
 van 1849 tot 1930.

Jaar van Volkstelling	Producerende een- heden, in % van de totale bevolking	Volwaardige consu- menten, in % van de totale bevolking	Aantal volwaar- dige consumenten per producerende eenheid
1849	30,12	83,22	2,7629
1859	30,73	83,53	2,7181
1869	29,99	83,22	2,7785
1879	29,31	82,61	2,8185
1889	28,95	82,58	2,8524
1899	29,09	82,71	2,8432
1909	29,21	82,83	2,8356
1920	30,37	83,53	2,7504
1930	31,12	84,20	2,7050

Van de volkstellingen vóór 1849 was het niet mogelijk de zelfde berekeningen te maken, daar voor die van 1830 en 1840 de groepeer-
 ring in leeftijdsklassen een andere was.

Het aantal mannen van 20 tot 64 jaar bedroeg in de jaren 1830, 1840 en 1849 resp. 24,02 %, 24,20 % en 25,47 % van de totale bevolking.

Men ziet dus, dat er sedert de volkstelling van 1830 een belang-
 rijke stijging van het aantal producerende eenheden plaats vond. Deze toename bereikt haar hoogtepunt bij de volkstelling van 1859. Daarna treedt verhoudingsgewijs een daling der producerende een-
 heden in, die bij de volkstelling van 1889 haar dieptepunt bereikt. Na 1889 valt een stijging te constateren tot boven het topjaar 1859.

In 1930 is nl. het percentage productieve eenheden gestegen tot 31,12. Ook in 1940 zal deze stijging nog niet tot staan zijn gekomen, gezien de verlenging van de gemiddelde levensduur en de voortgaande daling van het geboortecijfer.

Beide tendenzen toch, met name de verlenging van de gemiddelde levensduur van de 0-jarige Nederlander en de nog steeds voortdurende afname van de huwelijksvruchtbaarheid, werken in dezelfde richting. Zij leiden tot een overbezetting van de hogere leeftijdsklassen door de verlenging van de levensduur, terwijl de volproductieve leeftijdsklassen (20—54 jaar) evenzeer nog overbezet zijn door de zich nog handhavende hoge geboorteoverschotten uit de periode van 1870 tot 1910. Wij komen op deze demografische verhoudingen terug in het laatste hoofdstuk bij de bespreking van de mogelijke oplossing van de werkloosheid.

Bij de volkstelling van 1859 omvatte de leeftijdsklasse van 0—15 jarigen 32,46 % van de totale bevolking. Dit aandeel was toen lager, dan bij de voorgaande volkstellingen het geval was. Op 19 Nov. 1849 bedroeg dit cijfer 33,57 %. Sedert 1859 stijgt het aandeel der jongeren, om in 1889 het hoogtepunt te bereiken, waarbij het percentage stijgt tot 35,21 %. Doch dan zet de daling in, eerst geleidelijk tot 34,82 en 34,51 % resp. in 1899 en 1909, daarna sneller tot 32,60 % in 1920 en 30,65 % in 1930. De oudere leeftijdsklassen (in dit geval de 50-jarigen en ouderen) zagen sedert 1830 hun aandeel verminderen van 15,98 % in 1830 tot 15,68 % in 1849, waarna een stijging plaats vond tot 17,52 % in 1889. Opnieuw trad een daling in tot 16,55 % in 1909, doch daarna steeg het percentage ouderen tot 18,12 % in 1930. (18) Het aandeel der „volwaardige consumenten” steeg dan ook sedert de eerste volkstellingen tot 83,53 % in 1859, daarna vond een daling plaats tot 1889 (82,58 %); in 1930 werd echter een hoger percentage (84,20 %) bereikt.

Het aantal consumerende eenheden per producerende eenheid bereikte een laagtepunt in 1859. Een geleidelijke stijging van dat getal vond plaats in de tweede helft van de 19e eeuw, die vnl. te danken was aan de toename van de klasse der jongeren. Wanneer nu van 1889 af het aandeel der jongeren, en in den beginne ook dat van de ouderen afneemt, dan daalt dit aantal volwaardige consumenten per producent tot een cijfer, lager dan welk cijfer ook in de 19e eeuw.

Wat zal de invloed van deze merkwaardige „golf-beweging” zijn op de sociaal-economische structuur? Welke betekenis mag er gehecht worden aan de vermindering of vermeerdering van het aantal volwaardige consumenten per producerende eenheid? Tot 1859 een vermindering van de last, die op de producenten gelegd is, daarna een verzwaring tot 1889 toe, waarna opnieuw in de 90-er jaren een geringe daling intreedt, die echter spoedig groter wordt.

Anderzijds kan men zeggen, dat tot ongeveer 1859 de mogelijkheid van afzet der productie geringer wordt, gezien de daling van het aantal volwaardige consumenten. Dan volgt een toenemende kans op afzet tot 1889, dwingend tot een grotere inspanning van de producenten. Dit is het tijdperk van de ontwikkeling van het kapitalisme in Nederland. Volgens *Brugmans* is de periode na 1850 /1870, die van de overgang naar de moderne kapitalistische structuur. (19) Heeft de grotere vraag der consumenten stimulerend gewerkt? Vond de intensivering van de productie haar grond in de zwaardere lasten, die op den producent werden gelegd? Wij vestigen er de aandacht op, dat de vermindering van deze last in de periode 1849-1859 geringer is, dan de vermeerdering in het volgende decennium. Ook daarna gaat de stijging uitermate snel. De relatieve daling van het aantal producenten gaat gepaard met het voortschrijdende industrialisatieproces. Na de periode van 1889—1909 neemt de natuurlijke afzetmarkt aanmerkelijk af. Dit gaat echter, vooral na de wereldoorlog, gepaard met een krachtige rationalisering van het productie-apparaat. Enerzijds dus de uitstoting van arbeidskrachten, tengevolge van de verminderde quantiteit arbeid per geproduceerd goed, anderzijds de relatieve toename van het aantal volwaardige producenten. Het is niet na te gaan, doch het is niet onwaarschijnlijk, dat de door de rationalisatie uitgestoten werkkrachten weer werk hebben gevonden door het stijgend welvaartsniveau van een deel van de bevolking. Er blijft evenwel steeds het gevaar bestaan, dat het potentiële surplus van arbeidskrachten, in vergelijking met 1889-1909, vrij komt en op de arbeidsmarkt gaat drukken als een leger van permanente werklozen.

Men zou het bezwaar kunnen opperen, dat het aantal volwaardige consumenten niet bepalend is voor de afzetmogelijkheid van het geproduceerde, vooral omdat onze agrarische productie zich na 1900 geheel in de richting van de export ontwikkelde. Tegenover dit

bezwaar merken wij, op, dat in de omringende landen de aangewezen demografische tendenzen, die oorzaak waren van toeneming van het aantal producerende eenheden, met name geboortedaling en levensverlenging evenzeer, zo niet in nog sterker mate hebben voorgedaan. Ziet men het probleem aldus, dan schijnt het gerechtvaardigd het aantal volwaardige consumenten als maatstaf te nemen voor de kans op afzet van het geproduceerde.

De procentuele vermeerdering van het aantal volwaardige consumenten per producent, bedroeg in de periode 1859 tot 1889 4,8 %, de vermindering in het tijdvak 1889 tot 1930 5,0 %. De genoemde percentages hebben betrekking op de totale bevolking uitgedrukt in volwaardige consumenten. Het betekent, dat er aan de andere kant sedert 1889 een potentieel surplus van arbeidskrachten ontstaan is van 5 % van het totaal aantal mannen van 15—64 jaar, zodat het hier gaat om een surplus van ruim 125.000 arbeidskrachten sedert dat jaar. (20) Vormt dit potentiële overschot een bijdrage tot de omvang van het huidige werklozenleger? De moeilijkheid blijft, wij vestigen er ten overvloede de aandacht op, dat niet bekend is, op welke wijze de arbeidsplaatsen in industrie en landbouw bezet zijn. De uitkomsten van de beroepstelling zijn in dit opzicht weinig zeggend. Een argument vóór de aanwezigheid van een potentieel surplus vormt de reserve, die vóór 1914 reeds in 't buitenland werk moest zoeken. Onder die omstandigheden is niet aan te nemen, dat het bedrijfsleven te lijden had aan een tekort van arbeidskrachten, doch eerder aan een te veel. Deze toestand is na 1920 nog verergerd.

Wij mogen aannemen, dat in 1889 de sociaal-economische structuur zich had ingesteld op het toenmaals bestaande aanbod op de arbeidsmarkt. Vooral na 1909 vonden hier grote veranderingen plaats en wel in dermate snel tempo, dat het niet waarschijnlijk is, dat het economische leven zich ook maar eniger mate daarop heeft kunnen instellen. Nemen we dan ook 1909 als vergelijkingsjaar met 1930, dan blijkt het aantal volwaardige consumenten per producent met 4,5 % te zijn gedaald. Dit betekent, dat indien aanvaard wordt een principiële gelijkwaardigheid van het economische leven in 1909 en in 1930, een surplus aan arbeidskrachten van een gelijk percentage thans aanwezig is. In absolute cijfers een te veel van 112.000.

Dit vindt zijn oorzaak vrijwel uitsluitend in de daling der geboorten. Door het grotere aandeel der oudste leeftijdsklassen op het

ogenblik der laatste volkstelling is het surplus van werkkrachten niet groter geworden. Waren de leeftijdsverhoudingen sedert 1889 niet verstoord, dan was het probleem geheel anders geworden. Dan zou het de kwestie zijn geweest het bevolkingsaccrès arbeid en brood te verschaffen. Thans is het wel mogelijk gebleken het brood te verschaffen, doch de storingen, met name de sterkere bezetting der productieve leeftijdsklassen, hebben bewerkt, dat na 1909 een overschot aan arbeidskrachten ontstond, waaraan, toen de labiliteit van het economische leven in de laatste crisisjaren duidelijk bleek, het niet mogelijk was arbeid te verschaffen. Een toenemende bevolking zal, indien de invoer gehandhaafd blijft, in staat zijn in beginsel de bestaande verhoudingen op de arbeids- en consumptiemarkt te handhaven. Bij een bevolking, waarvan de leeftijdsklassen worden verstoord, is dit bijkans niet mogelijk door de huidige organisatie van het productieproces.

Er is dus een opvallende tegenstelling met de periode van 1859 tot 1889. Toen moest het sociaal-economisch leven zich instellen op een toenemende last, die op de producenten werd gelegd. De mogelijkheid deze last te dragen werd althans in de aanvang ongetwijfeld in de hand gewerkt door de toenemende industrialisatie. Het lijdt naar onze mening geen twijfel, dat de hierdoor vereiste grote inspanning van ons volk, dat immers volstrekt niet industrieel was aangelegd, gestimuleerd is door de door ons aangewezen verzwarende van lasten, drukkende op den volwaardigen producent. Wij geven toe, dat wij hiermede het terrein van de psychologische factoren betreden, waar omtrent nog maar zeer weinig betrouwbare gegevens bestaan. Niettemin zijn wij van mening, dat bij een volk met toenemende consumptieve potentie, vooral wanneer die veroorzaakt wordt door een sterke bezetting van de jeugdklasse, deze sterke bezetting stimulerend moet werken op de nationale inspanning. Thans dient de maatschappij zich in te stellen op het omgekeerde: er zijn in verhouding tot 1889—1909 te veel producenten. Bij ongestoorde ruilverhoudingen zou dit „te veel” waarschijnlijk een uitweg hebben gevonden door te produceren voor anderen, indien elders, in vergelijking met vroeger, te veel consumenten aanwezig waren. Doch in dit geval zou het overschot van arbeidskrachten niet voor de eigen kinderen, doch voor die van anderen geproduceerd hebben.

In het voorafgaande hebben wij in een voorbeeld de betekenis

van de demografische structuur voor Nederland geschetst.

Nu willen wij nog een en ander opmerken over de derde structuur, de sociaal-ethische. Zij wordt gekenmerkt, niet alleen door de zorg van de gemeenschap voor hen, die nog niet, en die niet meer kunnen deelnemen aan de productie, maar ook door die van de producenten voor elkaar. In de eenvoudige dorpsgemeenschap, er werd reeds op gewezen, zal een eventuele seizoenwerkloosheid geen betekenis hebben. Dit wordt anders, als gevolg van het door ons genoemde individualisatie proces. Daarom is in de gedifferentieerde en geïndividualiseerde maatschappij een geheel andere en een meer indirecte sociaal-ethische fundering van de productie waar te nemen. Het stelsel van de sociale wetgeving treedt in de plaats van de vroegere sociale ethiek. De overheid dwingt de naleving van de door de groep gestelde normen aan ieder individu af. Zij is in de plaats getreden van de vroegere dorpsgemeenschap. Ook dit is een resultaat van de verbreking van de integratie. Een nieuw evenwicht, een nieuwe harmonie wordt nu nagestreefd door de sociale wetgeving. (21)

Ook op het gebied van de werkloosheidszorg was een ingrijpen van de overheid noodzakelijk. Toch komt het ons voor, alsof op dit punt de materie onvoldoende in zijn consequenties is doordacht. Meer in 't bijzonder t.a.v. de agrarische werkloosheid dient men zich de vraag te stellen, of de overheid zich wel bewust is van de betekenis der seizoenwerkloosheid. Vroeger, in de 19e eeuw, had de losse arbeider op het platteland een hoger uurloon, juist omdat hij rekening moest houden met enige weken winterwerkloosheid. Reeds werd aangetoond, dat deze werkloosheid te wijten was aan de differentiatie, waardoor de invloed van de natuur op het arbeidsproces groter werd. Dient de overheid dan niet juist haar maatregelen erop te richten, dat of een nieuwe integratie tot stand wordt gebracht, met de secundaire nijverheid, of, daar de losse arbeider volledig ter beschikking moet blijven van de agrarische bedrijven, hij ook ten volle voor rekening van deze bedrijven komt? Dit laatste zal in 't algemeen onmogelijk zijn. Het eerste dient met kracht te worden nagestreefd.

Een analyse gemaakt volgens deze structuurbegrippen geeft een duidelijk inzicht in het genre *vie* van de groep. In de hier gestelde

terminologie vinden we een noodzakelijke aanvulling van de drie „faits essentiels” van Brunhes: occupatie, bewoning en circulatie. Zo worden dus tegenover elkander gesteld de essentiële feiten van Brunhes, als de uitdrukking van de spanning tussen groep en woonruimte aan de ene zijde, en aan de andere het genre de vie van die gemeenschap, welke hier ontleed is in de drie bovengenoemde structuren. Wij menen, dat dit de consequentie is van de ontwikkeling der sociale geografie in het laatste decennium. Met de begrippen van Brunhes is het niet mogelijk een inzicht te verkrijgen in de verschijnselen, zoals dat door de sociale geografie wordt verlangd.

De sociaal-geografische analyse van de werkloosheid moet gericht zijn op de ontleding van de structuur van de groep. Derhalve zal dit onderzoek in de eerste plaats regionaal dienen te geschieden. (22) Immers van gebied tot gebied verschillen de natuurlijke voorwaarden en de eigenschappen van de menselijke groep. Deze structuur ziet de sociaal-geograaf dus in relatie tot het gebruik, dat de mens van de bodem maakt, tot de occupatievormen. De sociaal-geograaf laat zich niet in met zekere gevolgen van de werkloosheid, die geheel en al liggen op het gebied der intermenselijke betrekkingen. Zo meent de sociograaf Buys, dat juist dit gebied van grote betekenis is voor het werkloosheidsonderzoek. Hij denkt o.m. aan punten als: de morele gevolgen van de werkloosheid op het gezinsleven, de gevolgen van de jeugdwerkloosheid, het crediet van den werkloze, de invloed van de aftrek van $\frac{2}{3}$ der gezinsinkomsten en dergelijke. (23)

De betekenis van deze vraagstukken voor de slachtoffers wensen wij geen ogenblik in twijfel te trekken. Het is evenwel de vraag of het nut van dergelijke onderzoekingen voor de oplossing van het vraagstuk van zo'n grote betekenis is. In een vroeger artikel legde Buys dan ook sterker de nadruk op de sociaal-economische zijde van het probleem: Het blijft voor den sociaal-geograaf nog altijd onzeker of de onvoldoende uitgewerkte sociografische methodiek, het meest geëigend is, een bijzondere bijdrage tot de kennis van het werkloosheidsprobleem te geven. Men miskent juist in de sociografie de invloed van het eenmaal gekozen productieproces, dat wil dus zeggen, de betekenis van de occupatievormen. Uit beide in dit werk opgenomen monografieën zal den lezer duidelijk blijken, welk een

betekenis deze occupatievormen hebben voor de werkgelegenheid, als ook voor de werkloosheid.

Het begrip werkloosheid houdt dit in, dat een deel van de leden van de gemeenschap niet opgenomen kan worden in het productieproces. Er wordt uitgegaan van het sociale feit, hetwelk voor iedere gemeenschap geldt, dat de arbeid betekent de sociale binding van mens tot mens op grond van het door de groep gekozen productieproces. Een nuchter werklozencijfer betekent derhalve meer dan dat, het getuigt van de tijdelijke verbreking van het groepsverband, het houdt een bedreiging in van de eenheid, die door de arbeid tot stand komt. Ook zal de sociaal-geograaf het vraagstuk der werkloosheid moeten doorvorsen, bijv. in deze zin, dat het vasthouden van boerenzoons op de bedrijven, omdat geen grond of geen bedrijfskapitaal aanwezig is, of omdat de mogelijkheid van de sociale verandering ontbreekt, een verschijnsel is van minstens even grote betekenis, als dat van de jeugdwerkloosheid. Algemener gezegd, de sociaal-geografische analyticus zal niet alleen het ziektebeeld van de gemeenschap dienen na te gaan, doch hij zal geheel de gemeenschap aan een scherpe analyse moeten onderwerpen. Zo dient dan ook een beschouwing over het werkloosheidsprobleem mede enige opmerkingen over de sociaal-ethische structuur te bevatten. Deze heeft haar basis, zowel in de sociaal-economische, als in de demografische verhoudingen. In 't eerste geval zal de verhouding boer-arbeider erbij betrokken moeten worden, in 't laatste kan een inzicht in de zorg voor de jongeren van de zijde der ouders en van de gemeenschap (jeugdwerkloosheid) niet worden gemist.

Van bijzondere betekenis voor de kennis van de werkloosheid is de migratie. (24) De omvang en de grootte hiervan hangt ook weer samen met de sociaal-economische structuur. Deze economische structuur, bepalend als zij is voor de opname van het geboorteoverschot, vormt in verband met de mogelijkheid van uitwisseling van arbeidskrachten naar andere gebieden, de objectieve voorwaarde der migratie. Het karakter van de trek der bevolking wordt eveneens bepaald door de inhoud van de sociaal-economische structuur. Daarnaast is voor de beantwoording van de subjectieve vraag, welk individu wegtrekt, plaats voor een uitgebreid motievenonderzoek. Dit is echter niet het studieveld van den sociaal-geograaf.

Nagegaan dient bv. te worden, wat de betekenis is van de werk-

loosheid der jongeren. Zijn er soms delen van het productieproces, waar de jongeren minder kans maken in de toekomst? En wenden ze zich toch tot die beroepen? Zo ja, dan heeft de sociale onderzoeker de plicht hierop de aandacht te vestigen. Ernstig zal hij moeten trachten inzicht te verkrijgen in de beroepskeuze der jongeren, en hierbij achtslaan op de ontwikkeling der bedrijven in de gemeenschap. Waarom stoten de bedrijven de arbeidskrachten uit of nemen ze minder jongere werkkrachten op? Zie hier de vragen, waarop een antwoord zal moeten worden gegeven. Eveneens zal acht dienen te worden geslagen op de circulatie. Steeds zal de sociaal-geograaf derhalve de vraag stellen of de functie van het gebied verandert, waardoor de groep gedwongen is het productieproces te herzien. Indien dit het geval is, wat is dan de richting van deze verandering? De surveyor zal steeds weer voor de vraag komen te staan, wat de consequenties van deze veranderingen voor en in de gemeenschap zullen zijn. Hij zal dus moeten trachten inzicht in de toekomstige ontwikkeling te verkrijgen.

De analyse van de sociaal-economische structuur moet zo mogelijk een dynamische analyse zijn. Men mag eigenlijk niet afgaan op de ontleding van een standcijfer, doch moet steeds trachten een analyse te geven, waarin het verloop bv. van de werkgelegenheid of van de capaciteit van de bedrijven tot haar recht komen. Zo mogelijk dient men uit te gaan van de beroepsstructuur van een normaal jaar, om dan te komen tot de beroepsstructuur van het als abnormaal beschouwde jaar. Betreft men eveneens de jongeren in deze beschouwing, dan kan men voor deze jaren nagaan, wat er met hen geschiedt, voor zover zij een beroep gekozen hebben of nog moeten kiezen.

- Het onderzoek moet dus in enige delen gesplitst worden:
 - A. Het sociaal-geografische voorwerk (onderzoek van de drie boven behandelde structuren).
 - B. Het meer directe onderzoek naar de werkloosheid, w.o.
 1. de veranderde functie van het gebied.
 2. de omvang van de werkloosheid. (25)
 3. de gevolgen hiervan voor de gemeenschap (op welke wijze worden arbeidskrachten uitgestoten).
 4. de leeftijdsopbouw der uitgestotenen. (26)

5. de krachten nagaan, welke dit uitstotingsproces bewerkstelligen; het verloop van dit proces.
6. veranderingen in het productieproces.
7. overwegen welke mogelijkheden er voor de opname van arbeidskrachten in het productieproces in de toekomst bestaan.

Het spreekt vanzelf, dat de verborgen werkloosheid, waarop hierboven terloops werd gewezen, eveneens in de beschouwingen wordt betrokken.

Het zal een ieder duidelijk zijn, dat vooral het punt B. 1 voor den onderzoeker moeilijkheden zal opleveren, gezien de ingewikkelde verhoudingen in de wereld-economie. Dit behoeft echter voor den onderzoeker geen beletsel te zijn om streekanalyses te geven.

Het probleem van de circulatie kan beter besproken worden in het algemene gedeelte van de sociale geografie. Het is van even groot belang als de verhouding stad-platteland. Tot deze meer algemene vraagstukken zullen regionale studies een belangrijke bijdrage vormen.

In het algemeen is weinig verricht op het gebied van het concrete werkloosheidsonderzoek. In de sociografische en sociaal-geografische proefschriften, vooral in de vroegere, werd vrijwel geen aandacht geschonken aan de sociaal-economische structuur, evenmin als aan de werkloosheid. Dit houdt zowel verband met de ontwikkeling, welke deze wetenschappen hebben doorgemaakt als met de eisen, die in deze tijd aan de sociale wetenschappen worden gesteld. Sterker dan welke andere wetenschap ook, staat de sociale wetenschap onder de directe invloed van cultuurproblemen, die dringend om een oplossing vragen. Wil de sociale onderzoeker zijn maatschappelijke taak op de juiste wijze opvatten, dan dient hij zijn wetenschappelijke aandacht te richten op de brandende vraagstukken, welke de menselijke samenleving hem stelt.

Bijzonder juist heeft men dit ingezien in de Verenigde Staten van Noord-Amerika, waar men onder invloed van de Nationale Plan-gedachte, in de eerste plaats de aandacht richt op die gebieden, waar het productieproces is vastgelopen. Een voorbeeld van een dergelijke studie is van de hand van Beck en Forster, uitgegeven door de Federal Emergency Relief Administration, handelende over „Six rural problem areas-relief, resources, rehabilitation.” Deze studie bevat een onderzoek van 65 „counties”, die representatief zijn voor zes gebieden, en gezamenlijk de helft der plattelandsgezinnen omvatten,

die in de V.S. worden ondersteund — 36 % van de landelijke bevolking, 43 % van de farmers zijn er woonachtig. In de beide onderzochte katoengebieden woonden meer dan $\frac{3}{4}$ van de totale negerbevolking.

Er bleek nu, dat in deze probleemgebieden, en dat is een belangrijke uitkomst van een dergelijk regionaal opgezet onderzoek „large amounts of poor farmland which form one of the chief factors responsible for the more or less permanent nature of the relief problem.....”. (27) Zoals men ziet is de geringe welvaart niet uitsluitend afhankelijk van de conjunctuur!

Zo werd ook aandacht geschonken aan het verloren gaan van het aanvullend inkomen, wat in sommige streken van grote betekenis bleek te zijn: „many of the farmers were receiving relief because of the loss of supplementary employment.” (28)

De voornaamste conclusie der onderzoekers luidde zeer terecht: „The causes underlying the necessity for relief and consequently the methods necessary for permanent rehabilitation are essentially different for the various areas.” Zo wezen zij bv. voor de „Short-grass Wheat Area” op de buitengewone droogte, die periodiek in dit gebied voorkomt en de achteruitgang van de welvaart tot gevolg heeft. Dat deze droogte zulke ernstige gevolgen kan hebben, viel hieraan toe te schrijven, dat een groot deel der grasvlakten tot akkerland was gemaakt. Aanbevolen werd daarom de classificatie van land, ten einde te voorkomen, dat de akkerbouw plaats zal vinden op grond, waar de regenval te gering is.

Geheel anders lag het probleem in de onderzochte katoendistricten: „much of the relief problem in the South is a result of the inability of an unschooled almost illeterate group (negerbevolking) to adjust itself to changing economic condition.”

Voor de Lake States Cut-Over-Area, wordt o.m. gewezen op de gevolgen der ontbossing door de wilde ontginning, waardoor een belangrijke bron van welvaart is opgedroogd. „The great forests of pine and spruce which were once the pride of northern Minnesota are now practically gone.....”. (29)

Een volkomen met dit Amerikaanse welvaartsonderzoek te vergelijken studie is het Rapport betreffende de Maasgemeenten, uitgebracht door Prof. L. v a n V u r e n. Het betreft een gebied, waarin het productieproces als gevolg van de wijze waarop de mens heeft

ingegrepen (of niet heeft ingegrepen!) in de natuurlijke verhoudingen, volledig zijn gestoord. De jaarlijkse overstromingen brachten een weinig slib, afkomstig van het Maaswater (Beerse Overlaat), doch de bodem sloeg dicht door het zure veenwater uit de Peelgebieden (Graafse Raam en Oeffeltse Beek). De grond raakte uitgeput, met alle gevolgen van dien. Door vergelijking met een gezond gebied — het land van Cuijk — slaagde de rapporteur er in, de verschillende „fouten” van de structuur van de Maaskant op te sporen, o.a. het systeem van verpachtingen (met de hooihandel ging het éénjarig pachtstelsel gepaard), het wonen van de grondeigenaren ver buiten het gebied, de opbouw van de leeftijds­pyramide en soortgelijke factoren.

Wij hebben enigszins over deze onderzoeken uitgeweid om te laten zien op welke wijze de sociaal-geograaf kan medewerken aan de oplossingen van dergelijke problemen. In ons land werkt men in dit opzicht nog weinig systematisch. Een speciale afdeling voor sociaal-research werk aan de departementen van Sociale en Economische Zaken zou ongetwijfeld haar nut afwerpen. (30)

Zo zou men een vergelijking kunnen maken, al gaat deze evenals iedere vergelijking mank, tussen de staat en een fabriek. Iedere fabriek van enige betekenis heeft een eigen laboratorium voor research werk. Is het voor de overheid als verantwoordelijk leider van de staat niet noodzakelijk eveneens over een instelling met gelijke doelstelling te beschikken, om haar voor te lichten op de grondslag van nauwkeurig sociaal-economisch research werk?

De economisch-technologische instituten zijn in het algemeen onvoldoende en te eenzijdig ingesteld voor een dergelijk werk. Noodzakelijk is een Nationaal Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek met een gedecentraliseerde organisatievorm. In de eerste plaats moet het Instituut onderzoeken verrichten in de „probleemgebieden”, die ook in ons land te vinden zijn, en verder een zo volledig mogelijke sociaal-economische documentatie tot stand brengen.

Thans zullen enkele werkloosheids­onderzoeken van verschillend karakter worden besproken.

Als voorbeeld van een sociaal onderzoek kan gelden de monografie „Die Arbeitslosen vor Marienthal, ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langdauernder Arbeitslosigkeit”. (1933). Volkomen terecht zeggen de schrijvers met nadruk, voor alles — „ist

unser Untersuchungsgegenstand das arbeitslose Dorf, und nicht der einzelne Arbeitslose". „Wir haben es mit einer Gemeinschaft zu tun, die in ihrer Ganze arbeitslos ist". (31). Een aantal sociografen had zich volledig ingeleefd in dit werkloze textieldorp. Tot in de kleinste bijzonderheden werd deze groep geanalyseerd: bestudering van klaagschriften, verzonden aan de districtscommissie, schoolopstellen, prijsvragen, de inventarisatie der maaltijden, diverse protocollen enz. Op verschillende manieren hebben zij zich met de bevolking vertrouwd gemaakt: door een kledingactie, politieke arbeid, medische zorg en dgl.

Het ging hierbij voornamelijk om vragen als deze: welke is de houding tegenover eventuele arbeidsgelegenheid, in het bijzonder tegenover emigratie? Welke typen en fasen kan men in die houding waarnemen? Welke plannen hebben de mensen? Zijn er in dit opzicht verschillen te constateren tussen ouderen en jongeren? Zijn de politieke tegenstellingen verscherpt of verzwakt? Houding tegenover de godsdienst? (32)

Deze vragen zijn van groot belang, vooral met het oog op de eigenlijke zorg voor de werklozen. Toch kan ons deze studie niet geheel bevredigen: vrijwel alle aandacht is gericht op de gevolgen van de werkloosheid. Het is de sociaal-geograaf echter te doen om de oorzaken, die in deze studie slechts terloops worden aangeduid.

In ons land zijn in de laatste jaren uitkomsten van verschillende onderzoekingen verschenen, die in het algemeen een meer statistisch karakter hebben. Belangrijk is in dit opzicht het Amsterdamse onderzoek van 1928. Naar aanleiding hiervan vestigde Tinbergen (33) er de aandacht op, dat voor de kennis van het karakter van de werkloosheid van grote betekenis is de roulering van de werklozen. Inderdaad is aan dit feit, zowel vóór als na 1918 te weinig aandacht geschonken. Er is natuurlijk een groot verschil in roulering voor de verschillende beroepen. Tinbergen berekende een gemiddelde werkloosheidsduur van 4 maanden. Voor de afzonderlijke bedrijfsklassen liep dit natuurlijk uiteen:

bouwvakarbeiders 2,4 mnd., handels- kantoorbedienden 5,8 mnd., metaalbewerkers 2,5 mnd., ongeschoolden 6,3 mnd.

Er blijkt, dat reeds voor de crisis, de werkloosheid der ongeschoolden een ernstiger probleem vormde, dan die van de geschoolden. Bij het Utrechtse werkloosheidsonderzoek verricht door het Geogra-

fisch Instituut is op andere wijze getracht een inzicht te verkrijgen in de roulering (de mutatie). Hierbij werd uitgegaan van het aantal nieuwe inschrijvingen en afschrijvingen gedurende een maand.

Wordt dit uitgedrukt in het aantal ingeschrevenen aan het begin van de maand, dan wordt het mutatie percentage voor de in- en afschrijvingen verkregen. Er bleek nu een duidelijk en ook een te verwachten verband te bestaan, tussen het aantal langdurige werklozen en de grootte van het mutatiepercentage. In de beroepen met weinig langdurige werkloosheid, waar dus de werkloosheid „gezond” was, bleek het mutatie- of rouleringscijfer erg hoog te zijn. Een laag rouleringspercentage werd o.m. aangetroffen bij ongeschoolde beroepen, als sjouwers en fabrieksarbeiders, alsook bij sigarenmakers, een beroep, dat uit Utrecht gaat verdwijnen. Opvallend was ook de tegenstelling tussen de mutatie der jongeren en der ouderen. Bij de jongeren een grote mutatie (om en bij de 30 %), bij de meerderjarigen een geringere roulering (± 15 %). (34)

T.a.v. de jeugdwerkloosheid gelden eveneens regionale verschillen. Dit blijkt duidelijk uit enige tellingen in enkele grote en middelgrote steden. Meyer de Vries deelde hierover het volgende mee (35):

Tabel 2.

Werkloosheid der mannelijke jeugd (14—24 jaar) in enkele gemeenten.

	School	Werkend	Werkloos
Rotterdam	16 0/0	55 0/0	29 0/0
Tilburg	14 0/0	71 0/0	15 0/0
Middelburg	21 0/0	62 0/0	17 0/0
Enschede	11 0/0	65 0/0	24 0/0
Amersfoort	25 0/0	56 0/0	19 0/0

Een opvallend hoog werkloosheidspercentage vertoont de haven- en industriestad Rotterdam, als wij dit vergelijken met bv. het percentage van het textielcentrum Tilburg.

Voor het vaststellen van de oorzaken is een nader onderzoek nodig.

Van betekenis is het eveneens kennis te nemen van het Amster-

damse onderzoek van 1934. Hier wordt o.m. gewezen op de grote werkloosheid in de bouwvakken. Groot is het aantal overtolligen. Op grond van zekere, aan de praktijk ontleende, gegevens, stelde De t i g e r een bepaalde verhouding vast tussen het aantal benodigde beoefenaren in de diverse bouwvakberoepen; op grond hiervan kon hij het teveel aan arbeiders in de afzonderlijke beroepen vaststellen. (36)

Aannemend, dat per 100 metselaars nodig waren: 225 timmerlieden, 100 opperlieden en sjouwers, 110 stucadoors en stucadoors-opperlieden, 80 schilders en 20 grond- en betonwerkers en verder aannemende, dat de 1250 aanwezige metselaars werkelijk nodig waren, kon hij de benodigde timmerlieden etc. berekenen. Met behulp van deze cijfers was het mogelijk het aantal overtolligen vast te stellen. Het bleek dat er een teveel bestond van 2100 timmerlieden, 550 opperlieden en sjouwers, 2000 schilders en 1250 grond- en betonwerkers.

Zoals men ziet is de structuur van de werkgelegenheid in de bouwvakken volledig gestoord. Iedere redelijke verhouding tussen de beroepen onderling is zoek. Dit onderzoek toont de noodzakelijkheid aan om dergelijke analyses ook te maken voor andere steden en voor andere vakken. Analyses als deze zouden ook vanwege het door ons gedachte Nationale Instituut dienen te worden verricht. In het Utrechtse Rapport is gewezen op de functie, die de Arbeidsbeurzen in dit opzicht kunnen vervullen, indien slechts, hierop is ook gewezen door Buys (37), geschoolde sociaal-geografen en sociografen kans zouden krijgen zich ten dien opzichte nuttig te maken. Op deze wijze zou de documentatie van de Arbeidsbeurzen een onderdeel kunnen vormen van het Nationaal Instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek. (38)

De resultaten van een geheel ander onderzoek zijn gepubliceerd door het Economisch Technologisch Instituut van Tilburg over de werkloosheid in de gemeente Oss, (39) naar aanleiding van het opheffen der margarine fabrieken in 1929 en 1931. Een uitvoerig overzicht wordt gegeven van de werkloosheid, die als gevolg hiervan ontstond. Geheel bevredigend is deze analyse niet. Zo is de aard van de werkgelegenheid in de gemeente Oss vrijwel niet geanalyseerd, wat voor een werkloosheidsonderzoek eerste vereiste is. Toch verdient dit werk de nodige aandacht, daar het o.m. wijst op de toestrooming van de werklozen naar de zelfstandige beroepen, wat door

een uitkering aan de arbeiders van de zijde der fabriek werd bevorderd.

Door hetzelfde Instituut is eveneens een onderzoek ingesteld naar de arbeidsmarkt in de metaalindustrie. Het culmineerde in een enquête naar wat er van de jongeren is geworden, die tussen 1928 en 1935 de ambachtsscholen in enkele Brabantse steden verlieten. O.a. bleek, dat 18 % van deze jongeren een ander beroep kozen, dan waarvoor zij werden opgeleid.

Het onderzoek draagt dus meer een sociografisch karakter.

Van betekenis is de opmerking van den rapporteur, dat de verschuiving, welke in de Nederlandse industrie ten nadele van de mannelijke volwassen arbeidskrachten optreedt, in de metaalgroep niet, of in mindere mate aanwezig is. (40). De groep van 25 tot 40 jarigen blijkt sterker door de werkloosheid te zijn getroffen dan de oudere en jongere leeftijdsklassen. Inderdaad is het aantal minderjarige werklieden in de metaalindustrie sterk gedaald. Het vraagstuk van de verdringing van oudere werkkrachten door jongeren, hangt af van de aard van de industrie. Zo doet zich deze verdringing o.a. voor in de lederindustrie. In de aardewerknijverheid wordt echter het tegenovergestelde waargenomen.

Van betekenis is, dat de gemiddelde werkloosheidsduur van de jongere werklozen, blijkens een, door het Centaal Bureau voor de Statistiek, ingesteld onderzoek naar de werkloosheid, in verschillende gemeenten gunstiger is, dan de werkloosheidsduur van de ouderen. (41)

Wij willen dit hoofdstuk besluiten met een kort woord over een tweetal oudere onderzoekingen.

De uitkomsten van het eerste zijn neergelegd in een Engels werk van de hand van B. Seebohm Rowntree en B. Lasker. „Unemployment. A Social Study”. Het bevat een onderzoek verricht in Juni 1910 in de stad York. York werd als studieterrein gekozen, omdat deze stad een uitzondering maakte op de algemene opleving in het land. Een enquête werd gehouden bij de bankinstellingen, industriëlen, handelaren, de coöperaties, en de spoorwegaansmaatschappij. „Basing our opinion on all the evidence collected, we are able to say with confidence that trade in York in the summer of 1910 had not entirely recovered from the depression which had affected the whole country during the preceding years. Perhaps

we can best describe the condition by saying that it was about half-way, between normal trade and acute depression." (42)

Wie zijn er nu werkloos en waardoor?

Door een twintigtal enquêteurs werden uitgebreide gegevens verzameld aan de hand van een uitvoerige vragenlijst. Enige der voornaamste vragen laten wij hier volgen: (43)

Last regular occupation:

Its nature. Earnings per week. Duration. Name and address of Employer. Date and Cause of leaving.

Previous Employments.

Birth place?..... How long in York?

At what age left school?..... Which standard?

First Employments?..... What training?

Continuation education?

How does unemployed spend his time?

Moral effect of unemployment on unemployed?

On family?

Als definitie van „werkloos” werd door de onderzoekers de volgende aanvaard: „A person is unemployed who is seeking work for wages, but unable to find any suited to his capacities and under conditions which are reasonable, judged by local standards”. (44)

De arbeiders werden verdeeld in twee groepen: de „regular workers” en de „casual workers”. Uitvoerig werden de gevallen afzonderlijk gepubliceerd. Zo bv. van de „casual workers” (45): duur van de laatste betrekking, reden van ontslag, fysieke toestand, karakter, aard van tijdelijke werkzaamheden en vooral ook „apparent personal handicaps in search for regular work”.

Het onderzoek is dus vrijwel geheel gericht op de werkloze individuen, (46) niet op de menselijke groep, zoals dat geschiedt in sociaal-geografische onderzoekingen. Ook studies van deze soort blijven noodzakelijk en de sociaal-geograaf mag er niet aan voorbijgaan. Bijzondere nadruk willen wij nog leggen op de slotwoorden van de beide onderzoekers: „For while, at first, the unemployed present themselves as an undifferentiated crowd of suffering humanity, each afflicted with some definite social ill, and allows the social physician to diagnose the causes of the disease and to prescribe its treatment”.

„It (het onderzoek) has contributed not a little to clear our minds

as to its exact character, and to indicate some, at least, of the directions in which its cure is to be sought". (47)

Het tweede onderzoek bovenbedoeld is dat der „Staatscommissie voor de Werkloosheid", ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 Juli 1909. De opdracht tot het onderzoek luidde:

a. in hoeverre de Regering over de middelen beschikt, om snel en voldoende ingelicht te worden over de stand van de binnenlandse arbeidsaangelegenheden en de omvang en de aard van de werkloosheid in de verschillende vakken, en welke aanvulling deze middelen behoeven;

b. wat de Regering kan doen, hetzij voor steun van personen of corporaties, hetzij zelfstandig, zowel tot voorkoming of bestrijding van werkloosheid als tot leniging van de gevolgen daarvan; —".

Het onderzoek werd verdeeld over een zevental subcommissies, aan welke een bepaalde bedrijfstak, of groep van bedrijven werd toegewezen. Het schema van het voorbereidende onderzoek was als volgt samengesteld (48):

A. Periodieke Werkloosheid:

a. min of meer geregeld in het jaar;

1. natuurlijk seizoen;

2. maatschappelijk seizoen;

b. over langere tijdperken;

3. nationale (ev. internationale) bedrijfscrisis;

4. id id. crisis van 't gehele bedrijfsleven.

B. Niet-Periodieke Werkloosheid:

a. in korte tusschenpozen:

5. onbekendheid waar werk te vinden;

6. plaatselijke (ev. tijdelijke) toestroming van arbeiders;

7. buitengewone arbeidsbelemmering;

b. over langere duur:

8. verbetering productiewijze;

9. verdringing van product of dienst;

10. gewoonte veranderingen;

11. buitenlandse handelspolitiek;

12. prijsdrukking door buitenlandse concurrentie;

13. gestichts- en ambachtsschool-concurrentie;

14. plaatselijke (ev. landelijke) achteruitgang van het bedrijf;
15. liquidaties en faillissementen;
16. plaatselijk (ev. landelijk) ontstaan van nieuwe bedrijven;
17. emigratie en immigratie;
18. gehechtheid aan omgeving;
19. vereniging van arbeiders en werkgevers;
20. werkstaking en (of) uitsluiting;
21. kinder- en (of) vrouwenarbeid;
22. wettelijke regelingen;
23. concurrentie van gepensioneerden en dergelijke personen;
24. persoonlijke oorzaken.

Aan verschillende instellingen werden vragenlijsten verzonden. De antwoorden werden in rapporten verwerkt. Zo werd bv. voor de land- en tuinbouw een uitvoerig overzicht gegeven, benevens een groot aantal monografische beschrijvingen over verschillende typen. In ieder dorp was daartoe een rapporteur aangewezen om een beschouwing te geven aan de hand van enige punten (49):

- a. algemene economische toestand in de gemeente;
- b. de onderscheidene al of niet in de gemeente gevestigde bedrijven en industrieën, waarin de in de gemeente woonachtige arbeiders werk vinden;
- c. het aantal arbeiders in die bedrijven werkzaam;
- d. of die bedrijven gedurende het gehele jaar even veel arbeiders nodig hebben, dan wel of de behoefte aan arbeidskrachten schommelt;
- e. zo dit laatste het geval is, of dan de vraag naar arbeiders bij het ene bedrijf, die bij het andere al dan niet aanvult;
- f. omvang, tijd en duur van de werkloosheid in de laatste jaren onder vermelding van de omstandigheden, welke in het bijzonder de werkloosheid veroorzaakten;
- g. zo gene of weinig werkloosheid in de gemeente voorkomt, aan welke gelukkige omstandigheden dit dan vooral is toe te schrijven;
- h. of in Uwe gemeente huisindustrie wordt aangetroffen, welke hoofdzakelijk in tijden van werkslapte wordt uitgeoefend;
- i. of de arbeiders eigen land of vee hebben, waardoor doorlopende inkomsten worden verkregen;

- k. toe- of afnemning der werkloosheid met vermelding der oorzaken;
- l. in hoeverre werkloosheid brodeloosheid ten gevolge heeft, en zo dat niet het geval is, waaraan zulks dan is toe te schrijven;
- m. maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid, of ter verzachting van de gevolgen, welke worden ter hand genomen, of zouden kunnen worden aangewend.

Dit uitnemende sociale onderzoek bevat vele ook nu nog waardevolle analyses. Het behoort tot het beste en vrijwel enige op het gebied der werkloosheid. Het is te betreuren, dat dergelijke studies ook, en vooral, na de wereldoorlog niet systematisch zijn voortgezet.

II. ENIGE BESCHOUWINGEN OVER DE WERKGELEGENHEID IN DE AGRARISCHE PRODUCTIE.

1. *Inleiding.*

De bedoeling van dit hoofdstuk is een beeld te geven van de structuur van de agrarische werkgelegenheid. Niet zo zeer om een gedetailleerde beschouwing te houden, als wel om op het belang van een uitgebreidere kennis van de hier ter sprake te brengen problemen te wijzen. Het regionale onderzoek blijft ook in dit geval het aangewezen middel om nauwkeurig te worden ingelicht omtrent de structuur van de werkgelegenheid in de verschillende agrarische gebieden. Evneens zal in dit hoofdstuk worden gewezen op de veranderingen, die ook binnen de agrarische groep plaats vinden. Te weinig is daaraan de zo nodige aandacht besteed, terwijl men deze veranderingen toch zal dienen te kennen en te doorgronden, wanneer maatregelen moeten worden getroffen om het welvaartspeil van de agrarische groep en van de landarbeiders in het bijzonder op hoger niveau te brengen. Vooral het landarbeidersvraagstuk is van grote betekenis voor de toekomst van de Nederlandse landbouw. Na het verschijnen van het Rapport van de Staatscommissie voor de Landbouw in 1906 is er helaas in de Nederlandse literatuur weinig aandacht aan deze groep van de bevolking besteed.

Dit is anders in Duitsland. De Duitse landhuishoudkundige Wygodzinski gaf in 1917 een scherpzinnige uiteenzetting over het landarbeidersvraagstuk daar te lande. Hij houdt zich onder meer bezig met het bestaande verschil tussen landarbeider en industrieel arbeider. Volgens zijn opvatting is de industriële werknemer in een zwakkere positie tegenover zijn werkgever, dan de landarbeider tegenover den boer. Niet, dat de landarbeider met succes tegenover zijn werkgever zou kunnen optreden, doch wel, dat de werkgever de landarbeider meer nodig heeft dan omgekeerd. Het Duitse arbeidsvraagstuk in de agrarische productie wordt door hem met de volgende woorden gekarakteriseerd: „Die Arbeitskraft, das Angebot an Arbeitskraft ist auf dem Lande knapp geworden: das ver setzt den Arbeitsgeber in Nachteil. Spricht man von der ländlichen

Arbeiterfrage, so denkt man zunächst an diese 'Tatsache der Arbeiterknappheit'. (1)

Bij de Nederlandse landbouw doen zich andere problemen voor; èn als gevolg van de bevolkingsdichtheid in ons land, èn als gevolg van de geheel andere structuur onzer agrarische productie.

Van een tekort aan arbeidskrachten was vóór 1914 slechts in enkele gebieden, en dan nog door bijzondere omstandigheden, sprake. Zelfs kan op streken worden gewezen, waar een teveel aanwezig was, zoals in Oostelijk Groningen en Zuid-Oost Friesland.

Opmerkelijk is in dit verband eveneens, dat bepaalde gebieden absoluut in aantal agrarische werkkrachten achteruitgaan, wat erop wijst, dat hier zeer bijzondere factoren werken, die hun oorsprong vinden in veranderingen in de agrarische productie zelve.

Dr. de Vooy's wees op verschillende expulsiegebieden, die alle een bepaalde agrarische structuur hebben: het akkerbouw gebied van Zeeland en de Zuid-Hollandse eilanden, het gebied van de grote rivieren, het Middengewest van Noord-Holland (ten Noorden van Amsterdam), het Friese weidegebied en de hoogveenstreken in Zuid-Oost Drenthe. Ook het akkerbouwgebied van Noord Friesland toonde op sommige plaatsen een geringe achteruitgang. (2) Dit was het geval in de industriële hausse-jaren 1926 tot 1930. Wij hebben nagegaan of er ook in de depressie jaren 1931 tot 1935 gemeenten voorkwamen, die absoluut in bevolkingsaantal achteruit zijn gegaan. Dit bleek inderdaad het geval te zijn. Een enkele plaatselijke uitzondering buiten beschouwing gelaten vallen de expulsiegebieden van de depressie-periode samen met die van de hausse-periode. Alleen het hoogveengebied van Zuid-Oost Drenthe is toegenomen in bevolking.

Ook uit de onlangs door de Directie van de Landbouw gepubliceerde kaart, (3) betrekking hebbende op het verschil in vestiging en vertrek in de jaren 1931—1935 blijkt o.m., dat het verschijnsel van het wegtrekken der bevolking uit de hier boven genoemde expulsiegebieden zich nog duidelijk manifesteert, al is de intensiteit van dit verschijnsel gedurende de depressie verminderd. In de baisse-periode neemt de beweging een ander karakter aan, in deze zin, dat in bepaalde gebieden het wegtrekken stagneert. Men kan immers elders moeilijker werk vinden, terwijl veelal de vestiging toeneemt, met name velen, die vroeger wegtrokken, keren naar de eigen ge-

meente terug. Dit deel van de beweging kan, al naar mate het stagnerende vertrek toch nog de vestiging overtreft of omgekeerd, leiden tot vermindering of toeneming. In de crisisperiode zullen in het algemeen de industriële concentratiegebieden, m.a.w. de stedelijke centra aantrekkingskracht oefenen op het omringende platteland, zowel door de toch nog altijd bestaande mening, dat men eerder werkgelegenheid vindt, als voor enkelen de hogere steunnormen tegenover het platteland. Bij de onderzoekingen verricht door het Geografisch Instituut te Utrecht kwam vast te staan, dat deze migratie zeer nauw verband houdt met de opbouw van de bevolking, zowel naar leeftijdsklassen, als naar beroep en met de bijzondere eigenschappen van ieder gebied ten aanzien van het bedrijfsleven.

Of de bevolking in een gebied derhalve ook in de depressieperiode achteruitgaat, hangt af van de structuur van het desbetreffende gebied. Zowel de aantrekkende kracht van de industriële centra, als de structuurwijzigingen in de agrarische productie spelen hierbij een rol.

Het is te betreuren, dat in de Beroeps- en Bedrijfstelling geen rekening wordt gehouden met het karakter van de agrarische groep. De personen, die in een beroep werkzaam zijn, worden in genoemde statistiek onderscheiden in 4 groepen, A, B, C, en D. De groepen A en B omvatten de zelfstandigen, respectievelijk voor eigen rekening werkend, of in dienst van een onderneming. De groepen C en D omvatten de niet-zelfstandigen, respectievelijk de leiding gevenden en de ondergeschikten. Wat is nu in de landbouw een niet-zelfstandige? Is dat een landarbeider in de strikte zin van het woord, een inwonende knecht of een medewerkende zoon? Deze onderscheiding is van groot belang voor een nadere karakterisering van de werkgelegenheid in de agrarische productie. Het landbouwbedrijf is immers in hoge mate een familiaal bedrijf. Dit blijkt echter niet uit de officiële statistische gegevens.

Het zal dus moeilijk zijn enig inzicht in de arbeidsverhoudingen in de agrarische productie te verkrijgen, doch aan de hand van de bestaande gegevens zal worden gepoogd, zo ver mogelijk in het vraagstuk door te dringen.

Om een duidelijk inzicht te verkrijgen in de veranderingen, welke

de mannelijke agrarische beroepsbevolking heeft ondergaan, wordt in onderstaande tabel naast de absolute aantallen ook de onderlinge verhouding van zelfstandigen en niet-zelfstandigen aangegeven. De vrouwen worden hier buiten beschouwing gelaten, omdat de cijfers, die de verschillende beroepstellingen daarvoor geven, onderling niet vergelijkbaar zijn.

Tabel 3.
Mannelijke agrarische beroepsbevolking in Nederland van
1889—1930.

	zelf-standigen	niet-zelf-standigen	Totaal	per 1000 h.a. cultuurgrond			aantal niet-zelfstandigen per 100 zelfstandigen
				zelf-standigen	niet-zelf-standigen	Totaal	
1889	146.730	305.026	451.756	71	148	219	207.8
1899	161.120	329.446	490.566	76	156	232	204.4
1909	186.920	318.860	505.780	87	148	235	170.6
1920	185.883	346.959	532.842	89	151	240	186.6
1930	210.995	318.713	529.708	91	139	230	151

Aandachtige beschouwing van de gegeven cijfers doet zien, dat sedert 1899 het totale aantal mannen, werkzaam in de agrarische productie, weinig is toegenomen. Daarentegen heeft er binnen de agrarische groep zelve een opvallende verandering plaats gevonden: het aantal zelfstandigen per 1000 h.a. cultuurgrond is toegenomen, daar de bedrijven kleiner zijn geworden, en het aantal niet-zelfstandigen per 100 zelfstandigen is sterk verminderd.

Dit laatste feit is van grote betekenis. In welk deel van de agrarische productie is het aantal afhankelijken per 100 zelfstandigen verminderd? De beroepstellingen van 1920 en 1930 zijn volledig met elkander te vergelijken. Het blijkt nu, dat per 100 zelfstandigen, werkzaam in akkerbouw en veeteelt, in 1920 aanwezig waren 184 niet-zelfstandigen en 142 niet-zelfstandigen in 1930. In de tuinbouw waren deze cijfers per 100 zelfstandigen respectievelijk 180 en 183. De uit tabel 3 blijkende betrekkelijke achteruitgang der afhankelijken, is dus voornamelijk toe te schrijven aan de vermindering van de opname-capaciteit van akkerbouw en veeteelt.

Wij merken nog op, dat in 1909 in akkerbouw en veeteelt per 100 zelfstandigen 166 afhankelijken werkten. In de oorlogsjaren is het aantal afhankelijken sterk gestegen, doch in de periode 1920—1930 gedaald tot een cijfer lager dan dat in 1909. Het sterk afwijkende jaar 1920 uitschakelend zullen we ons verder bezig houden met een gereede vergelijking van 1909 en 1930.

In hoeverre zijn de wijzigingen in de bedrijfsstructuur van de akkerbouw en veeteelt verantwoordelijk te stellen voor de hierboven aangeduide verschijnselen?

Tabel 4.

De grootte der akkerbouw- en veeteeltbedrijven in Nederland. (4)

bedrijfs- grootte	aantal landbouwbedrijven		
	1910	1921	1930
1—5 h.a.	55.366	60.610	58.295
5—10 h.a.	37.331	44.468	50.832
10—20 h.a.	29.411	33.076	39.814
20—50 h.a.	23.331	22.182	23.572
50—100 h.a.	3.214	2.529	2.356
100 h.a. en meer	191	210	156
totaal	148.844	163.075	175.025

De verandering in bedrijfsgrootte geeft ten dele een verklaring van de afname van het aantal afhankelijken. De sterke daling van het aantal grotere bedrijven betekent een vermindering van het aantal benodigde landarbeiders. En dit te meer, daar er een krachtige toename te constateren valt van bedrijven kleiner dan 20 h.a., die in de regel gezinsbedrijven zijn. (5) Het aandeel dezer bedrijven op het totaal aantal steeg van 82 % in 1910 tot 85 % in 1930. Het aandeel der bedrijven groter dan 50 h.a. daalde van $2\frac{1}{4}$ % tot $1\frac{1}{2}$ % in dezelfde jaren. De middelbedrijven (20—50 h.a.) handhaafden zich absoluut, doch gingen relatief achteruit.

Op de gezinsbedrijven (kleiner dan 20 h.a.) werken in het algemeen alleen in de oogstperiode enkele losse arbeiders. Natuurlijk ligt de grens tussen het „familiale” en „niet-familiale” bedrijf, niet

overal bij de 20 h.a. In de veeteeltbedrijven ligt deze grens dikwijls lager. Doch over het geheel genomen mag men zeggen, dat de bedrijven kleiner dan 20 h.a. in hoofdzaak met eigen krachten werken, terwijl de grotere bedrijven in meerdere of mindere mate vreemde krachten nodig hebben.

Op grond van de bovengenoemde cijfers kan worden aangenomen, dat het aantal gezinsbedrijven is toegenomen ten koste van de „niet-familiale” bedrijven. Er vond een vermeerdering plaats van de gezinsbedrijven, wat betekent, dat het aantal niet-zelfstandige gezinsleden is toegenomen ten koste van de landarbeiders. De toename der kleine bedrijven betekent achteruitgang van het aantal landarbeiders. Dit vindt ten dele bevestiging in de vermindering van het aantal landarbeiders met grondgebruik groter dan 0.05 h.a. Van 1909 tot 1930 verminderde dit aantal van 86.099 tot 57.078. Zowel voor de grootte van 0.05 h.a., als voor die van 1—5 h.a. geldt deze achteruitgang. Een deel van deze arbeiders kan het tot kleinen boer of tuinder hebben gebracht. Het laatste is alleen in enkele landbouwgebieden het geval. In de periode 1910 tot 1930 nam het aantal akkerbouw- en veeteeltbedrijven in de bedrijfsklassen van 1—5 h.a. en 5—10 h.a. toe met respectievelijk 2.929 en 13.501 bedrijven. Voor een belangrijk deel zullen deze ontstaan zijn door splitsing van bestaande boerderijen. De zo even geconstateerde achteruitgang van het aantal landarbeiders-grondgebruikers in de periode 1910—1930 kan op deze wijze niet worden verklaard. Is deze dan een gevolg van de mindere belangstelling voor de eigen exploitatie van de grond, zoals Bordewijk meent? (6)

Deze beroept zich hierbij op het verslag van de telling grondgebruik in 1930, waarin wordt medegedeeld, dat het aantal arbeiders werkzaam in land-, tuin-, bosbouw en veenderij tot 1930 nog steeds stijgende was. (7) Zijn conclusie, dat verminderde belangstelling voor de eigen exploitatie van de grond oorzaak is, van het teruglopen van het aantal landarbeiders-grondgebruikers, gaat alleen dan op, indien het aantal landarbeiders in de bedoelde periode of gelijk is gebleven, of is toegenomen. Dit is echter niet het geval. Het aantal niet-zelfstandige mannen verminderde van 1920 tot 1930 met 8 %, van 1909 tot 1930 bleef het aantal gelijk. Wij menen daarom in de achteruitgang van het aantal landarbeiders-grondgebruikers mede een aanwijzing te zien, dat het aantal landarbeiders

in de laatste decennia sterk is teruggelopen. Dit betekent niet, en hierop zij nogmaals de aandacht gevestigd, dat het aantal afhankelijk (de categorie C. en D. van de Beroepstelling) in de gehele agrarische productie is verminderd in de periode 1909 tot 1930. Het betekent uitsluitend, dat binnen de groep afhankelijk door het afnemen der grote bedrijven en de toename der gezinsbedrijven, een verschuiving heeft plaats gevonden van de eigenlijke landarbeiders naar de meewerkende gezinsleden. In de gehele agrarische productie is de werkgelegenheid blijkens de absolute gelijkheid van het aantal afhankelijk in 1909 en 1930 niet afgenomen.

Boven werd reeds opgemerkt, dat het aantal afhankelijk per 100 zelfstandigen in akkerbouw en veeteelt, sterk was gedaald. Beschouwen we derhalve niet de gehele agrarische productie, doch alleen de groep akkerbouw-veeteelt, dan blijkt, dat het totaal aantal mannen hierin werkzaam sedert 1909, verminderde van 458.959 tot 441.774 mannen in 1930. Het aantal niet-zelfstandige mannen liep terug van 286.160 tot 259.376.

Wygodzinski constateerde voor Duitsland in de periode 1895-1907 eveneens een afname van de „familienfremden Landarbeiter,” ondanks het feit, dat te zelfder tijd de landbouw geïntensiveerd werd. „Die steigende Zahl der Familienmitglieder ist dafür kein Ersatz, schon deshalb, weil die familienfremden Arbeiter hauptsächlich den grösseren Betrieben entzogen sind, während die Familienarbeiter, wie gezeigt, nur in den kleineren Betrieben eine wesentliche Rolle spielen. Höchstens könnte es sich also um eine Ersetzung von solchen Wirtschaften, die mit fremden Arbeitern betrieben werden, durch Familienwirtschaften handeln.” (8)

In het bijzonder legde hij de nadruk op het woord „höchstens”, omdat de vervanging van de eigenlijke landarbeiders geschiedt door jongere, dus halfproductieve, gezinsleden, zodat de totale productieve kracht van de groep niet-zelfstandigen toch vermindert.

2. De omvang van de agrarische werkgelegenheid.

(Zie kaart no. I en bijlage no. I).

(In deze paragraaf is meerdere malen gebruik gemaakt van Verslagen en Mededelingen van de Directie van de Landbouw).

De omvang van de werkgelegenheid in het agrarische bedrijf is direct afhankelijk van het productieproces, in verband met de mo-

gelijkheden van het gebied. De sterke regionale verschillen, welke een kenmerk zijn voor ons land, doen ook in dit opzicht hun invloed gelden. De betekenis van een h.a. cultuurgrond voor de werkgelegenheid verschilt van gebied tot gebied. Wij hebben dan ook gemeend, deze verschillen t.o.v. de agrarische werkgelegenheid in kaart te moeten brengen. Dit was mogelijk, doordat de Directie van de landbouw ons welwillend gegevens ter beschikking stelde, waaruit de oppervlakte cultuurgrond per gemeente kon worden berekend. Het Centraal Bureau voor de Statistiek stond toe inzage te nemen van de gemeentelijke uitkomsten van de beroepstelling gehouden op 31 December 1930.

Nu kon voor iedere gemeente het totaal aantal personen (mannen en vrouwen) per 1000 h.a. cultuurgrond op 31 Dec. 1930 worden berekend. Voor de mannen afzonderlijk is dit gedaan voor de landbouwgebieden. Op deze wijze krijgt men een duidelijk overzicht van de regionale verschillen hier te lande.

Indien de indeling in landbouwgebieden, ontworpen door de Directie van de Landbouw, gevolgd wordt, vallen de verschillen duidelijk op.

Tabel 5.
Arbeidsintensiviteit der Landbouwgebieden in 1930.

	per 1000 h.a. cultuurgrond	
	mannen en vrouwen	mannen
zeeklei gebieden	254	230
rivierklei gebieden	263	219
weide gebieden	213	166
zandgronden	313	235
veenkoloniën	211	186
tuinbouw gebieden	645	633

Men ziet, welke verschillen tussen de onderscheiden groepen bestaan. De arbeidsintensieve tuinbouwgebieden vormen een scherpe tegenstelling met de arbeidsextensieve („mensloze”) weidegebieden, terwijl de Veenkoloniale streken een gelijke capaciteit hebben als de weidegronden.

De hogere agrarische dichtheid van de zandgronden vindt een gereede verklaring in de deelname van de vrouwen aan de agrarische productie. Zoals te verwachten was, verschillen de zee- en rivierkleigebieden onderling weinig. Binnen iedere groep komen echter verschillen voor. Aan de hand van de kaart en de hier bijgevoegde bijlage no. I zullen deze worden besproken.

De volgende gebieden zijn op de kaart te onderscheiden:

- 1e. De strook langs de Hollandse kust van Overflakkee tot aan Bergen, benevens de omgeving van Alkmaar en de Oostelijke punt van de kop van Noord-Holland. Dit zijn de tuinbouw- en bloembollengebieden met de hoogste agrarische dichtheid.
- 2e. De hoge bezetting van de zandgronden. Vooral komen naar voren het gebied van Midden Limburg, het Rijk van Nijmegen en enkele delen van de Graafschap, Noord-Oost Overijssel en het Gooi.
- 3e. De gebieden met de laagste agrarische bezetting, welke voornamelijk de zeelei-, rivierlei-, en laagveengebieden omvatten. Vooral op de zeelei komen echter sterke plaatselijke verschillen voor. Een mozaiek-karakter vertonen b.v. Goeree-Overflakkee en Zuid-Beveland.

Hoe sterk de verandering van grondsoort en daarmee de wijziging van bedrijfsvorm zich doet kennen, blijkt duidelijk uit de agrarische dichtheid van de op de diluviale zandgronden gelegen gemeente Gaasterland. Omringd door de bijna onbewoonde greidelanden heeft dit gebied dezelfde dichtheid als b.v. de Veluwe. Opvallend is eveneens de grotere dichtheid om de steden door de tuinbouwcentra (vnl. hoveniers, gericht op de plaatselijke afzetmarkt.

A. de bezetting per 1000 h.a. cultuurgrond op de zeelei, met akkerbouw en gemengd bedrijf, op 31 December 1930.

De Groningse akkerbouwgebieden hebben een gemiddelde dichtheid lager dan die der overige zeeleigebieden, b.v. op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Op de kaart is duidelijk te zien, dat een deel van het Hogeland en de Centrale Bouwstreek een zelfde agrarische dichtheid bezit als de Friese weidegebieden. De Groningse akkerbouw is dus in vergelijking met soortgelijke streken weinig arbeidsintensief. Voor een belangrijk deel zal de oorzaak van dit verschijnsel gelegen zijn in de bedrijfsgrootte.

In de toegevoegde bijlage No. I zijn de landbouwgebieden gerangschikt in volgorde van het aantal mannen, werkende op 1000 h.a. De gemiddelde bedrijfsgrootte, zoals deze wordt gepubliceerd door de Directie van de Landbouw, houdt verband met de arbeidsbezetting. Het betrekkelijk arbeidsextensieve Groningse akkerbouwbedrijf heeft een hogere gemiddelde bedrijfsgrootte, dan b.v. Goeree-Overflakkee, dat een hoge agrarische dichtheid heeft. Slechts enkele gebieden als de Hoekse Waard en de Droogmakerijen van Zuid-Holland komen de Groningse akkerbouw nabij, voor zover het de gemiddelde grootte der bedrijven betreft; de arbeidsbezetting is echter hoger dan in het Groningse gebied, als gevolg van de grotere betekenis van de tuinbouw.

Binnen het Groningse gebied zelf komen verschillen voor, die een nadere verklaring behoeven. Enkele gemeenten bezitten nl. een hogere dichtheid. Dit is het gevolg van verschillende factoren. Zo is de grotere dichtheid van Uithuizen te verklaren uit de intensieve bodembewerking: er ontstond hier vóór 1930 een tuinbouwgebied van enige betekenis. Gemeenten als Ulrum en Warfum hebben een groter percentage niet-zelfstandigen. Dit heeft tot gevolg een hogere dichtheid. Dergelijke concentraties van landarbeiders komen op het platteland meer voor. Door zulke dorpen wordt dan een grote kring van gemeenten van arbeidskrachten voorzien. Er kunnen echter ook tendenzen werken, die elkander volkomen opheffen. Zo vermeldt de Directie van de Landbouw, dat Loppersum eveneens een tuinbouwcentrum van enige omvang is geworden. Hoe moet nu het verschil met Uithuizen, dat ook tuinbouw bezit, verklaard worden? Wanneer de verdeling van de cultuurgrond wordt nagegaan blijkt, dat de oppervlakte grasland in Uithuizen slechts $\frac{1}{8}$ deel van de cultuurgrond in die gemeente inneemt. In Loppersum daarentegen meer dan $\frac{1}{4}$ deel! We zien dus een neutralisatie door elkander tegenwerkende factoren.

Dat in het Noordelijk Westerkwartier en de Centrale Bouwstreek, ondanks het feit, dat hier de gemiddelde bedrijfsgrootte lager is, dan in het overige Groningse akkerbouwgebied, bv. in het Nieuw-Oldambt, geen hogere agrarische dichtheid voorkomt, is mede een gevolg van de grotere oppervlakte grasland. In het Noordelijk Westerkwartier bestaat de helft van de grond uit weide, in het Nieuw-Oldambt daarentegen slechts voor 5 %. Ondanks de toename

van de tuinbouw in Ten Boer en Bedum is ook hier het grasland oorzaak, dat de toename van het aantal mensen per eenheid cultuurgrond geringer wordt.

Het Oldambt gaat naar het Zuiden toe over in zand en veen. Dit heeft invloed op de bedrijfsgrootte. In het jongste gedeelte op de Dollardklei (vrijwel uitsluitend indijkingen van de laatste 150 jaar), is de bedrijfsvorm een grotere, dan in het oudere deel, waar ook het grasland een grotere oppervlakte inneemt, vooral in Wedde en Winschoten. Het resultaat is, dat de dichtheid in beide gebieden weinig verschilt. Er komt hier nog een bijzondere factor bij, nl. het groter aandeel van de niet-zelfstandigen in het jongere Oldambt. Er is hier een grote arbeidsreserve aanwezig, die niet uitsluitend ter plaatse werkzaam is.

Een geheel ander karakter vertoont het Friese Bouwgebied met een agrarische dichtheid hoger dan de gemiddelde dichtheid van de zeekeleigroep. Het sociaal-economische beeld van deze streek is dan ook geheel anders: de gemiddelde bedrijfsgrootte ligt ver beneden die van het Oldambt — 12.52 h.a. tegenover 42.22 en 26.18, resp. in het Nieuw- en Oud-Oldambt. Het percentage grasland is bovendien groter dan in Groningen in het algemeen het geval is — 58 % van de grond is grasland. Het gehele bedrijf onderscheidt zich door een grote intensiteit. In tegenstelling tot het overheersen van de halmgewassen in Nieuw-Oldambt treedt de verbouw van consumptieaardappelen in de Friese bouwstreek sterker op. Dit vormt een belangrijke bijdrage tot de hogere agrarische dichtheid, ondanks het grotere percentage grasland. Hierbij komt, dat in verschillende gemeenten de tuinbouw zich sterk heeft ontwikkeld, wat vooral het geval is op de zandgronden van de gemeenten Barradeel en Franeker. In deze streek is de gardenier (kleine boer) tuinbouwer geworden. Deze gardeniers zijn vnl. voortgekomen uit de landarbeidersstand. In Harlingen, waar men is overgegaan tot de teelt van groenten en fruit in warenhuizen en kassen, bereikt de tuinbouw zijn hoogtepunt. De hoge agrarische dichtheid in deze gemeente vindt hierin haar verklaring.

In de Noord-Oost Polder (Noord-Holland) bestaat een sterke tegenstelling tussen Anna-Paulowna en het overige deel. In genoemde gemeente wordt het grootste deel van de grond ingenomen door bouwland, terwijl in de andere gemeenten het grasland bijna de helft of meer dan de helft der oppervlakte beslaat. De cultuur in Anna

Paulowna is arbeidsintensiever, dan die in de omringende gemeenten: aardappelteelt, verbouw van sluitkool, en vooral in de laatste tijd de bloembollenteelt.

De Meerlanden behoren tot de gebieden van de hoogste agrarische dichtheid. Dit moet in hoofdzaak worden toegeschreven aan de arbeidsintensieve bloem- en boomkwekerijen van de gemeente Aalsmeer, zomede aan het tuinbouwgebied, dat vrijwel geheel gericht is op Amsterdam. De eigenlijke akkerbouw heeft hoofdzakelijk betrekking op de verbouw van arbeidsextensieve halmgewassen, waarnaast nog de teelt van enkele arbeidsintensieve hakvruchten (bieten, aardappelen) en handsgewassen bestaat.

De Rijn-, Delf- en Schielandse Droogmakerijen vertonen oogen-schijnlijk de zelfde structuur als het Noordelijk Westerkwartier.

Toch is de agrarische dichtheid in het eerste gebied hoger. Waaraan is dat te danken? Voornamelijk aan het grote aantal tuinders, welke hier hun bedrijven hebben liggen. De beide gemeenten in dit landbouwgebied, Bergschenhoek en Zevenhuizen, hebben een hogere dichtheid. Zij sluiten onmiddellijk aan bij de dorpen, welke Rotterdam omringen. Feitelijk vallen deze dorpen buiten het eigenlijke akkerbouwgebied.

Het aandeel van de tuingrond in het gehele gebied is $2\frac{1}{2}$ %.

In Zevenhuizen en Bergschenhoek bedroegen deze percentages echter 5 % van het totale areaal cultuurgrond.

Een afwisselend beeld tonen de Zuid-Hollandse eilanden. Ook deze vormen geen zuivere akkerbouwgebieden. Vooral de kuststrook sluit in dit opzicht onmiddellijk aan bij de Hollandse kust. Het Noordelijk deel van IJsselmonde ondergaat evenals het Zuidelijk deel der Droogmakerijen de invloed van het nabij gelegen Rotterdam. Het is hier vooral de teelt van grove tuinbouwproducten, waarvan gemeenten als Zwijndrecht, Barendrecht, Pernis en Rhoon de centra zijn. Eveneens komt Oud-Beierland als middelpunt van de fruitteelt op de eilanden goed uit.

Op Voorne en Putten heeft de veeteelt een belangrijke invloed op de tot standkoming van de geringe agrarische dichtheid vooral in het Zuidelijke deel. Het gemiddelde percentage grasland is 42 %. In gemeenten als Nieuwenhoorn, Abbenbroek en Geervliet stijgt dit percentage tot 75 %.

Goeree-Overflakkee is het meest intensieve akkerbouwgebied in ons

land. Hier neemt bovendien de tuinbouw een belangrijke plaats in, vooral op de zandige gronden achter de duinen. Ongetwijfeld is enerzijds de geringere bedrijfsgrootte oorzaak van de hogere dichtheid, anderzijds de keuze der gewassen. De meer arbeid vereisende gewassen treden hier op de voorgrond. De halmgewassen hebben een geringere betekenis dan in de Meerlanden. Deze betekenis blijft evenzeer beneden de gemiddelde op de zeekelegebieden in het algemeen.

Voor het mozaïek karakter van de signatuur der kaart van dit eiland zijn de grotere plaatselijke concentraties van landarbeiders zeker van belang, al mag deze invloed niet overschat worden. De gegevens ontbreken om te kunnen nagaan in hoeverre het grotere percentage kleinere bedrijven in enkele gemeenten invloed uitoefent.

Behalve Zeeuws-Vlaanderen, dat een eigen plaats inneemt, staan de Zeeuwse eilanden bovenaan wat de agrarische dichtheid betreft. Dit is vooral voor Tholen en St. Philipsland te danken aan de teelt van de arbeidsintensieve hakvruchten als aardappelen, suikerbieten, mangelwortelen en bovendien uien. Het graan neemt slechts $17\frac{1}{2}$ % van het totaal areaal bouwland in. 55 % wordt ingenomen door de genoemde hakvruchten. Ook is van belang de betekenis van het kleinbedrijf. De gemiddelde bedrijfsgrootte op Tholen is lager dan die van alle andere zeekelegebieden.

De overige Zeeuwse akkerbouwgebieden hebben een geringere agrarische dichtheid, ondanks het feit, dat het procentuele aandeel der vrouwen (behalve op Schouwen-Duiveland), hoger is dan op Tholen. Ook Noord-Beveland blijft wat betreft het aantal mannen per 1000 h.a. cultuurgrond, verre ten achter bij Tholen. Op Noord-Beveland heeft alleen Colijnsplaat een hogere bezetting, waar het kleinbedrijf hier volgens de gegevens opgenomen in de publicaties van de Directie van de Landbouw schijnt te overwegen. (9).

De hogere dichtheid van Walcheren vindt een gereede verklaring in de grotere deelname der vrouwen aan de landarbeid. De boerderijen zijn overwegend gezinsbedrijven. Het percentage niet-zelfstandigen is hierdoor lager, dan in de andere Zeeuwse gebieden. Het aandeel grasland is vrij hoog (52 %); de verbouwde gewassen zijn daarentegen minder arbeidsintensief dan elders. De bezetting met halmgewassen en peulvruchten is hoger. Het melkwinnen op de boer-

derij en het bereiden van boter aldaar heeft invloed op de vrouwenarbeid.

Het gevarieerde Zuid-Beveland heeft vooral de invloed ondergaan van de tuinbouw. De grotere plaatselijke dichtheid is niet het gevolg van de structuur van het akkerbouw- en veeteeltbedrijf, maar van het al of niet voorkomen van tuinbouw en fruitteelt. Daarom treden gemeenten als Goes, Kapelle, Wemeldinge, Krabbendijke, Waarde en Ellewoutsdijk met een hogere dichtheid naar voren.

Opvallend is de geringere dichtheid van Kattendijke (invloed van de Wilhelminapolder?) Rilland-Bath met het grootbedrijf der Bathpolders moest daarentegen met een zwaardere signatuur worden aangegeven. De hogere agrarische dichtheid is hier het gevolg van de logische wijze, waarop dit bedrijf ook in de winter de landarbeiders aan het werk houdt.

Vergeleken met Tholen is de akkerbouw op Zuid-Beveland minder arbeidsintensief: een iets grotere omvang van de halmgewassen (22,9 %), waarna de peulvruchten volgen met 12 %, handsgewassen (9,2 %), aardappelen (18,7 %) en suikerbieten (18,9 %). De veel arbeid vereisende uien bezetten slechts een gering areaal.

De gemiddelde bedrijfsgrootte moge hoger zijn dan op Tholen, ook hier ligt zij beneden het gemiddelde van de „zeekleigroep”.

Op Schouwen en Duiveland vertoont de structuur van het akkerbouwbedrijf overeenkomst met die van Zuid-Beveland. De betekenis van het grasland is hier echter groter, de tuinbouw heeft minder te betekenen. Alleen op de zandgronden achter de duinen komt bloembollenteelt voor. Deze is de oorzaak van de hogere dichtheid van Renesse. De verdere verschillen in dichtheid zijn te wijten aan de invloed van de veeteelt, van plaatselijke concentraties van kleine bedrijven en van landarbeiders.

Zeeuws-Vlaanderen heeft een lage agrarische bezetting, daar dit gebied evenals de overige akkerbouw gebieden met een bezetting lager dan het gemiddelde, vrijwel geen tuinbouw heeft. Hierbij komt nog, dat in deze gebieden de halmgewassen een belangrijke plaats innemen ($\frac{1}{3}$ van de bouwgrond). De arbeids-intensievere gewassen hebben een geringere betekenis.

De grotere omvang van het weidebedrijf en de hogere gemiddelde bedrijfsgrootte zullen de belangrijkste oorzaken zijn van het grotere aantal mannen per 1000 h.a. in het Westelijke deel, verge-

leken met het Oostelijk deel. Voor de plaatselijke verschillen kan geen afdoende verklaring gegeven worden.

Behoudens enkele geringe verschillen vertoont het Noord Brabantse zeekleigebied een vrij sterke homogeniteit, welke die van Noord Friesland nabij komt. Alleen de tuinbouw geeft hier en daar een hogere dichtheid. De hogere dichtheid van Halsteren is te danken aan het diluviale karakter van de bodem van een groot deel van deze gemeente.

B. de bezetting per 1000 h.a. cultuurgrond op de rivierklei met gemengd bedrijf op 31 December 1930.

Tussen de Overijsselse en Gelderse IJsselstreek bestaat een opvallend verschil. Het aantal mannen per 1000 h.a. in het Gelderse deel is hoger dan in het Overijsselse gebied, hetgeen te verklaren is door de geringere bedrijfsgrootte in Gelderland (9.29 h.a. tegenover 11.01 h.a. in Overijssel).

Sterk spreken dan ook de cijfers betreffende de verhouding van klein- en middelbedrijven. In het Overijsselse gebied zijn 62 % van de bedrijven kleiner dan 10 h.a., in het Gelderse 77 %. Dit laatste percentage zal waarschijnlijk toegeschreven moeten worden aan de overgang tot het type van de zandgronden. Klaarblijkelijk ligt hierin de verklaring voor de onderlinge verschillen.

De gebieden tussen de grote rivieren hebben in het algemeen een geringe bedrijfsgrootte. De Bommelerwaard met de hoogste bezetting van het aantal mannen heeft eveneens de laagste gemiddelde bedrijfsgrootte. Van belang voor de hoge bezetting is de teelt van groenten, zowel op de koude grond, als onder glas. Dit geldt ook voor de Betuwe (Huissen), waar de fruitteelt eveneens een belangrijke invloed heeft (Opheusden en Kesteren).

De familiale structuur van de bedrijven draagt er toe bij de dichtheid op hetzelfde peil te doen komen als in de zeekleigebieden. Voor de meeste Gelderse rivierkleigebieden geldt echter tevens, dat de minder arbeid vereisende halmgewassen een groot deel van het areaal innemen; een uitzondering is de Bommelerwaard, waar aardappelen en suikerbieten van grote betekenis zijn. Ook in het Land van Heusden en Altena is het aandeel van de halmgewassen geringer.

De bedrijven zijn hier iets groter dan in de Bommelerwaard, wat van invloed is op de geringere arbeidsbezetting. De hogere dichtheid

in het Oosten van dit gebied is aan de hand van de ter beschikking staande gegevens niet te verklaren. Wel moet in dit verband de aandacht gevestigd worden op het door *Landmeter* geconstateerde feit, dat de arbeidskrachten in de Biesbosch afkomstig zijn van Werkendam, Nieuwendijk, Almkerk, Woudrichem en Hank. Ook plaatsen als Sleeuwijk, Rijswijk, Dussen, Raamsdonk en Zwaluwe leveren belangrijke contingenten arbeiders, die in de Biesbosch werken. (10)

Een afzonderlijke plaats onder de rivierkleigebieden wordt ingenomen door het kleigebied van de Kromme Rijn. Dit gebied heeft van de rivierkleigebieden de grootste gemiddelde bedrijfsgrootte met het laagste aantal mannen per 1000 h.a. cultuurgrond. Van overwegende betekenis is hier het weidebedrijf, met daarnaast de fruitteelt. De verschillen in dichtheid vinden hierin een gedeeltelijke verklaring. Vooral in het Zuiden en in Bunnik is de ooftteelt van betekenis. Hoewel ook Houten de fruitteelt nog van belang is, is hier de dichtheid toch geringer dan in Bunnik, waar de arbeidsintensieve tuinbouw betekenis krijgt.

Zuid-Limburg met kleine bedrijven vertoont een zeer gevarieerd beeld. In de omgeving van de mijnen overweegt het grasland, waardoor de dichtheid hier lager is dan in het Zuid-Westen, waar bv. in het Geuldal de fruitteelt een belangrijke ontwikkeling verkreeg. De geringere bezetting in het Zuiden vindt tendele haar oorzaak in de grotere helling van het bergland, waardoor bouwland vervangen wordt door weiland (11):

C. de bezetting per 1000 h.a. cultuurgrond in de weidestrecken op 31 December 1930.

Evenals de voorgaande groepen vertonen ook de weidestrecken een grote variatie t.o.v. de arbeidsbezetting van de grond. Die is niet alleen afhankelijk van verschillende invloeden buiten het weidebedrijf gelegen (tuinbouw enz.), doch mede van de bedrijfsvorm. Een gelijkmatig karakter vertonen de Groningse en de Friese weidegebieden. De bedrijfsgrootten vertonen onderling weinig verschillen. De geringere arbeidsbezetting van de Veenweidestreek kan verklaard worden zowel door de enigszins hogere gemiddelde bedrijfsgrootte, als door de eigenschappen van de grond, die voor een deel slechts geschikt is voor hooiland. (12)

Ook het geringere percentage bouw- en tuingrond is waarschijnlijk niet zonder invloed. In de veenweidestreek resp. $1\frac{1}{2}$ en $\frac{1}{2}$ %, in de kleiweidestreek resp. $5\frac{1}{2}$ en $1\frac{1}{2}$ %.

Sneek en Bolsward zijn de enige gemeenten met een hogere dichtheid, terwijl Gaasterland om reeds genoemde redenen afwijkt. De dichtheid is in deze weidegebieden niet hoger, omdat nagenoeg algemeen de melk niet thuis verwerkt wordt, doch naar de fabrieken gaat.

Rauwerda en van den Akker hebben een uitvoerige analyse van dit gebied gemaakt. Zij betogen, o.i. terecht, dat niet uitsluitend mag worden gelet op de nettowinst van den boer-ondernemer, doch dat in de eerste plaats acht moet worden geslagen op de betekenis, welke een stuk grond heeft voor de samenleving. Naast de netto-winst dient dus de aandacht gevestigd te worden op de werkgelegenheid, welke de grond verschaft. Zij vestigen er de aandacht op, dat bij verandering van de structuur van het bedrijf zich mede aard en karakter van de werkgelegenheid wijzigt. Op technische gronden dient, volgens deze schrijvers, een „halt” te worden toegevoerd aan de verdere intensivering van het weidebedrijf. De werkgelegenheid zal principieel veranderd moeten worden, door de omzetting van een deel van het grasland in bouwland. De mogelijkheid hiervan verdedigen zij uitvoerig. T.a.v. de werkgelegenheid biedt het hierdoor verkregen gemengde bedrijf het voordeel, dat de vraag naar arbeid gedurende de loop van het jaar een gelijkmatiger karakter zal hebben. O.a. zouden minder extra werkkrachten voor de hooioogst nodig zijn. Wij menen op deze beschouwingen de aandacht te moeten vestigen, al komt het ons voor, dat belangrijkheid van de seizoenbeweging in 't gemengde bedrijf onderschat is (zie bl. 113).

De Noord-Hollandse en Friese eilanden worden eveneens gekenmerkt door een lage agrarische dichtheid. Alleen Vlieland wijkt af. Een verklaring hiervoor is niet gevonden. Zijn er soms andere beroepen bij de opname tot de agrarische productie gerekend? Het is mogelijk, dat de enquêteur dijkwerkers en dgl., die ook een stukje land bezitten, gerekend heeft tot de kleine boeren.

Ondanks de hogere gemiddelde bedrijfsgrootte is de arbeidsbezetting op de Noord-Hollandse eilanden hoger dan op de Friese, door het grotere percentage bouwland (22 % tegenover $11\frac{1}{2}$ %). Zo

komen op Texel diluviale zanden voor, op welke grond de bedrijfsvorm gericht is op veeteelt (vooral schapenteelt). Daarnaast wordt de zeeklei geoccupeerd door de grote akkerbouwbedrijven. (13)

In het weidegebied van Overijssel is van een homogeniteit geen sprake. De Oostelijke helft van dit gebied, van Steenwijkerwold tot Heino, alleen onderbroken door Staphorst, sluit zich aan bij de zandgronden van het Oosten, wat verandering van de bedrijfsvorm inhoudt. Voor het overige deel is de hogere dichtheid te danken aan de ontwikkeling van de tuinbouw (Zwolle, het vroegere IJsselmuiden en Steenwijk).

Van belang voor de arbeidsbezetting, vooral ook voor de werkzaamheden der vrouwen is, dat de fabriekmatige zuivelbereiding de boterbereiding op de boerderij nog niet geheel heeft verdrongen.

Van de Utrechtse weidegebieden heeft Eemland de laagste arbeidsbezetting. Het percentage grasland komt overeen met dat van het veenweidegebied in Friesland. Dat het Eemland ondanks een groter percentage kleine bedrijven, toch geringere mannelijke bezetting heeft, vindt een gereede verklaring in het feit, dat een aanzienlijk deel der graslanden dient om de boeren van de hogere zandgronden in de omgeving van hooi- en weiland te voorzien. De Directie van de Landbouw spreekt dan ook de verwachting uit, dat de Eemnesserpolders (vooral na de in gang zijnde ruilverkaveling) eveneens hun boerderijen zullen krijgen, daar tengevolge van de afsluiting der Zuiderzee de overstromingen achterwege blijven. Om dezelfde reden kan voor de polders aan de Oostzijde van de Eem een dichtere bebouwing worden verwacht. (14)

De drie Westelijke Utrechtse weidegebieden tonen verschillen t.a.v. de arbeidsbezetting. Deze houden geen verband met de grootte der bedrijven; zelfs is het verband omgekeerd: de dichtste arbeidsbezetting hebben de gebieden met de grootste bedrijven. De invloed van de tuinbouw is in dit geval van overwegende betekenis. Het aandeel van de tuingrond is in het Kleigebied, Lopikerwaard, en in het Noord-Westelijk weidegebied resp. 10 %, 5 % en 3½ %. Tuinbouw komt voor op de zavelige kleigronden van de Meern, Vleuten en Harmelen; in de Lopikerwaard langs de IJssel (fruitteelt) en op de zwaardere klei bij Jaarsveld.

Het zelfkazen is vooral van betekenis voor de vrouwenarbeid.

In het Noord-Westelijke Weidegebied, dat voor het grootste deel uit

laagveen bestaat, behoudens een kleistroom langs de Vecht en plaatselijk in de Droogmakerijen in het Noord-Westen van de provincie, treedt de tuinbouw op de achtergrond. De melk wordt hier voornamelijk geleverd aan de melkindustrieën en aan Amsterdam, terwijl het kaasmaken zich beperkt tot de weidetijd. De tuingrond is alleen van betekenis rondom Wilnis, Mijdrecht en Vinkeveen.

Het Noord-Westelijk Weidegebied gaat naar het Noorden over in het Gein, in het Oosten waarvan een hogere dichtheid bestaat als gevolg van de boomkwekerijen en de tuinbouw van Naarden-Bussum en Horstermeer. Dat dit gebied als geheel een geringer aantal mannen per 1000 h.a. cultuurgrond heeft, dan het Noord-Westelijke Weidegebied, wordt veroorzaakt door het groter aantal consumptiemelkers, die hun melk aan het nabijgelegen Amsterdam leveren. (15)

Het weidegebied ten Noorden van Amsterdam heeft een hogere dichtheid in de Zaanstreek, Landsmeer, Edam en in de Beemster met de Rijk en Graft, als gevolg van het grotere aandeel van de tuinbouw, en in de Beemster en Schermer van het hogere aandeel van de bouwgrond. De veehouderij zelf vereist minder werkrachten, dan in de zelfkazende districten van het Utrechtse gebied, aangezien de melk of aan de kaasfabrieken, of rechtstreeks aan de stad wordt geleverd.

West-Friesland sluit in het Oosten aan bij het tuinbouwgebied van Drechterland, in het Westen bij dat van Geesterambacht. Het hoge aantal mannen per eenheid cultuurgrond is dan ook uitsluitend hieraan te danken. In het veehouderijbedrijf is het aantal benodigde arbeiders beperkt, daar de melk direct aan de fabriek wordt geleverd, en niet op het bedrijf wordt verwerkt.

De Noordelijke Duinstreek met haar geestgronden wordt vrijwel geheel ingenomen door de veehouderij. De tuinbouw heeft alleen betekenis om de steden (Alkmaar en den Helder), terwijl de oorzaak van de hogere dichtheid van Schoorl in de tuinbouw en de bloembollenteelt moet worden gezocht.

Het land van Gouda en Woerden en de Krimpenerwaard gaan over in de ten Oosten daarvan gelegen Utrechtse weidegebieden.

Het aantal mannen per eenheid cultuurgrond is ongeveer gelijk aan die in de Utrechtse weidegebieden. Wel zijn er enkele verschillen op te merken: zo is er in de genoemde Zuid-Hollandse gebieden

weinig tuinbouw, doch de meerdere kleine bedrijven met een omvangrijke varkenshouderij hebben een agrarische dichtheid tot gevolg, welke die van de Utrechtse weidegebieden nabij komt en zelfs overtreft.

De Alblasserwaard heeft in het algemeen een vrij gelijkmatig karakter t.a.v. de werkgelegenheid. De overgang naar het Gelderse gebied is in de Vijfherenlanden merkbaar. In het Westen neemt de arbeidsbezetting af. De kleinere bedrijven met hun familiaal karakter zijn oorzaak van het tamelijk hoge aantal mannen per 1000 h.a. De zelfkazerij heeft hier niet zo'n grote betekenis als in de beide bovengenoemde gebieden.

Sterk onder invloed van de intensieve tuinbouw staan de weidegebieden Rijnland, Delf- en Schieland en het Noordelijke klei- en veengebied van Zuid-Holland. De hoge arbeidsbezetting is uitsluitend aan deze tuinbouw te danken. In 1930 was de verhouding tussen de tuinbouw-, akkerbouw- en veeteeltbedrijven de volgende:

Tabel 6.

Tuinbouw- en akkerbouwbedrijven in enkele Zuid-Hollandse Landbouwgebieden in 1930.

	tuinbouw- bedrijven	akkerbouw- en vee- teeltbedrijven
Het Noordelijk klei- en veengeb.	645	583
Rijnland	1039	1091
Delf- en Schieland	1134	855

Men ziet de overwegende invloed van de tuinbouw. Op de kaart komt dit duidelijk uit in de hogere dichtheid van ter Aar, Alkemade en Zevenhoven in het Noorden, het gebied van Boskoop-Reeuwijk (16) en in Delf- en Schieland staat bijkans iedere gemeente onder invloed van de intensieve tuinbouw.

Evenals Noord-Oostelijk Overijssel heeft de kaashandel ook aan de Maaskant een belangrijke invloed. Deze factor en de waterstaatkundige toestand, dienen ter verklaring van de geringe arbeidsbezetting. Ook wordt er veel weiland in gebruik genomen door de boeren der Zuidelijke hogere gronden.

D. de bezetting per 1000 h.a. cultuurgrond op de zandgronden en in veenkoloniale gebieden op 31 December 1930.

Ook deze groep van gebieden wordt gekenmerkt door een grote verscheidenheid in het gebruik van arbeidskrachten.

Het Zuidelijke Westerkwartier en de Noordelijke Randgemeenten van Drenthe vertonen een vrijwel gelijk karakter, zowel wat betreft de agrarische dichtheid, als de gemiddelde bedrijfsgrootte en de verdeling tussen bouw- en weiland. Leek en Peize hebben een hogere dichtheid, die echter alleen te verklaren is uit een groter percentage tuingrond. De oorzaak is ook niet gelegen in een concentratie van landarbeiders, doch vermoedelijk in een intensievere bedrijfsvoering, waarover echter geen nadere gegevens te onzer beschikking stonden. De gemeente Haren heeft een voor de zandgronden lage agrarische dichtheid. In deze gemeente overweegt dan ook de weidegrond, terwijl bovendien de bedrijfsgrootte groter is dan het gemiddelde van de gehele groep.

De geringe agrarische dichtheid van de Friese Wouden is eveneens te wijten aan het hoger percentage grasland. De gemeenten Tietjerksteradeel en Opsterland sluiten volledig aan bij de Greidhoek. Wat bedrijfsgrootte betreft, verschillen de Wouden met het Veenweidegebied. Gemiddeld zijn de bedrijven op de hogere gronden half zo groot als die der weidegebieden. De kleinere bedrijfsgrootte leidt tot hogere arbeidsbezetting.

Westerwolde heeft de hoogste gemiddelde bedrijfsgrootte van deze groep. De akkerbouw is de belangrijkste occupatievorm in de nieuwe ontginningen; het gemengde bedrijf overheerst op de oudere gronden. Over het gehele gebied neemt het bouwland het hoogste percentage in (70 %). Dit heeft weer invloed op de bedrijfsgrootte. In zekere zin is Westerwolde met de overige akkerbouwgebieden te vergelijken.

Van ongeveer gelijke arbeidsbezetting is het Zandgebied van Drenthe. Er komen echter sterke verschillen voor. Vries en Rolde hebben, evenals de gemeente Haren, een geringere dichtheid. Sleen, Zweeloo en Oosterhesselen daarentegen een arbeidsbezetting van gelijk karakter als die van de Brabantse zandgronden. Dergelijke verschillen komen op de zandgronden meer voor, en houden niet alleen verband met het aandeel der kleinere bedrijven in het totaal, en met

de plaatselijke verschillen t.a.v. de verhouding gras- en bouwland, doch ook met betrekking tot verschillen in de bodem en de hydrografische toestand.

Het veenkoloniale Drenthe wijkt af van het veenkoloniale deel van Groningen. De invloed van het zandgedeelte is oorzaak van de hogere arbeidsbezetting van de Drenthse gemeenten. Daar deze zich uitstrekken van het zand tot in het hoogveen, is het niet mogelijk de agrarische dichtheid in het eigenlijke veenkolonisatie gebied aan te geven. Het gaat naar 't Westen toe over in de gemengde bedrijfsvorm. In de Groningse gebieden zijn de bedrijven dan ook groter, waardoor de arbeidsbezetting gedrukt wordt. Toch is het opvallend, dat ondanks de verbouw van de arbeidsintensieve fabriksaardappel, de agrarische dichtheid in deze streken niet hoger is. Het kenmerk van het Groningse landbouwland is trouwens de geringe bezetting met arbeidskrachten.

Het Zand- en Veengebied van Overijssel wordt gekarakteriseerd door een dichtheid, welke hoger is dan het gemiddelde, wat ten dele een verklaring vindt in het kleinere bedrijf.

Enkele gemeenten als Gramsbergen en Hardenberg, evenals Hoo-geveen en Zuidwolde in Drenthe treden op bijzondere wijze t.a.v. hun omgeving naar voren met een hogere bezetting. Voor de Drenthse gemeenten is dit te danken aan de ontwikkeling van de tuinbouw op de dalgronden. De geringere dichtheid van Schoonebeek is een gevolg van de grotere oppervlakte van het grasland aldaar zowel als van de tot voor kort zeer slechte hydrografische toestanden. De hogere dichtheid in Hardenberg houdt verband met de ontginning en kolonisatie, doch meer nog, althans voor het Zuidelijk deel, bij Vroomshoop, met de teelt van consumptieaardappelen. Ook is het grotere percentage bouwgrond van invloed.

Het eigenlijke Zandgebied van Overijssel (Twente en een deel van Salland) heeft een geringere dichtheid in het Noorden. Plaatselijk komen ook hier sterkere concentraties voor, afhankelijk van de verhouding bouw- en grasland. Het bouwland in dit gebied bestaat ongeveer één-derde deel. In de gemeente Haaksbergen met haar hogere dichtheid is dit meer dan de helft. Dit geldt ook voor Ootmarsum.

In Vriezenveen is de hoge bezetting een gevolg van de meerdere tuinbouw. Voor alle gemeenten, die op een bijzondere wijze naar voren komen, gaat dit niet op; de mogelijkheid bestaat, dat of een

hoger aandeel van de kleine bedrijven, of een andere keuze van gewassen de oorzaak is. Ook is mogelijk, dat een deel der door de bevolking gebruikte gronden elders ligt. Dit zal bijv. het geval kunnen zijn met Diepenveen. Hier is de agrarische dichtheid geringer terwijl de verhouding grasland-bouwgrond vrijwel niet afwijkt van het algemene beeld.

De Veluwe wordt gekenmerkt door de kleine bedrijfsvorm. De Zoom maakt een uitzondering: hier is de gemiddelde grootte hoger dan het gemiddelde van alle Nederlandse zandgronden.

In de telling van het grondgebruik wordt melding gemaakt van het tekort aan weiland, hetgeen een kenmerk is voor 't gehele gebied. (17) We troffen dit verschijnsel ook reeds aan in de Eemvallei, waar veel weidegrond gebruikt wordt door boeren van elders. In beide gevallen ontstaat dus een onjuist beeld, wanneer men uitgaat van te kleine gebieden. Wel wordt duidelijk, dat de hoge, centrale Veluwe een hoge agrarische dichtheid bezit, terwijl de Veluwe rand — afgezien van Hardewijk en omgeving — een gebied is met een geringere dichtheid. De genoemde gemeenten danken hun hogere bezetting aan de verbouw van groenten en andere tuinbouwproducten.

De Graafschap is in ieder opzicht een voortzetting van het Overijsselse Zandgebied. Het Zuid-Westen bezit een geringe dichtheid, tengevolge van het weidebedrijf op de kalkarme gronden langs de Oude IJssel; in het Noorden zijn de gronden langs de uiterwaarden van betere hoedanigheid (jonge klei). Dit komt tot uiting in de hogere bezetting van de cultuurgrond. Van betekenis voor de werkgelegenheid in het agrarische bedrijf is ook hier de tuinbouw, die ten dele in dienst staat van conservenfabrieken in verschillende gemeenten. Het is te betreuren, dat niet over meer gedetailleerde gemeentelijke gegevens omtrent de structuur van het agrarische bedrijf beschikt wordt. Enkele verschillen zouden anders opgehelderd kunnen worden. Hoogh geeft als zijn mening te kennen, dat de hogere dichtheid van Winterswijk een gevolg is van de kleinere bedrijven. (18) Hij vestigt er eveneens de aandacht op, dat de cijfers van de grondtelling niet in ieder opzicht betrouwbaar zijn, waardoor de mogelijkheid om alle verschillen te verklaren beperkt wordt.

Het Rijk van Nijmegen, met het Gooiland het gebied met de hoogste agrarische dichtheid in de „zandgroep”, wordt sterk beïnvloed door de nabijheid van Nijmegen. De grote steden werken door

hun aanwezigheid stimulerend op de opkomst van tuinbouw en groententeelt. Dit geldt ook voor de veehouderij, die geheel gericht is op de melkvoorziening van de stad. Het kleine bedrijf levert bovendien meestal een bijdrage tot een hogere arbeidsbezetting van deze zand- en zavelgronden.

Ook het Gooi ondergaat de invloed van de tuinbouw en de bloemisterijen.

In tegenstelling met het Gooi is de Utrechtse Heuvelrug minder intensief, al komt het nog uit boven de gemiddelde dichtheid der „zandgroep”. Amersfoort heeft een hogere bezetting, als gevolg van de groenten- en fruitteelt. De gemeente Hoogland daarentegen sluit aan bij de Eemvallei. Er is hier bijna 90 % grasland tegen 70 % in het gehele gebied.

Daar een groot deel van de melk in 1930 nog op de boerderij werd verkaasd, is ook deze van invloed op de cijfers betreffende de agrarische dichtheid. In het Zuiden van de Heuvelrug wordt aan bloembollenteelt gedaan. Ook dit compenseert het overwicht van het grasland.

De vier in de landbouwstatistiek onderscheiden zandgebieden van Noord-Brabant lopen t.a.v. de arbeidscapaciteit weinig uiteen. De verschillen tussen deze gebieden kunnen vrijwel geheel verklaard worden uit de omvang van tuingrond en bouwland en de gemiddelde bedrijfsgrootte.

We laten een kort overzicht volgen in tabel 7 op pag. 56.

Het lijkt, alsof in dit gebied met het kleiner worden van de bedrijven de werkgelegenheid vermindert. Dit zou in tegenstelling zijn met de algemene indruk, die tot nu toe werd verkregen, en waaruit blijkt, dat het verband juist andersom is. Ook hier is waarschijnlijk sprake van een uitzondering, welke het gevolg is van de betekenis van de tuinbouw in het gebied van de Westelijke zandgronden. De invloed van de tuinbouw blijkt de tegenovergestelde werking van het grotere bedrijf in de landbouw volledig op te heffen.

De geringe verschillen tussen Meijerij en het Land van Cuyk zijn voornamelijk te verklaren uit het verschil in bedrijfsgrootte.

Binnen deze gebieden komen enkele verschillen naar voren. Zij houden vrijwel uitsluitend verband met de tuinbouw. De in „Grondgebruik” (19) aangegeven centra van groenteteelt: den Bosch met een deel van de Langstraat, Helenaveen, Breda en omgeving, Ber-

Tabel 7.
Structuur van enkele Brabantse Landbouwgebieden in 1930.

	Westelijke zandgron- den	Zuid-Oos- telijke zand- gronden	Meijerij	Land van Cuyk
Aantal mannen per 1000 h.a.	246	232	228	221
bedrijfs-grootte in h.a.	10.92	8.29	6.99	8.88
% aandeel tuingrond in de totale oppervlakte cultuur- grond	6	4	2½	3½
% aandeel bouwgrond in de totale oppervlakte cultuur- grond	54	53½	46	46
% aandeel niet-zelfstandige mannen in het totaal aan- tal agrarische mannen ...	64.3	52.5	50.1	53.3

gen op Zoom (asperges), de fruitteelt te Uden en Mierlo, de glas-
cultuur van 's Gravenmoer, Grevelduin en Capelle, de boomkwe-
kerijen te Oudenbosch en Zundert, onderscheiden zich alle van de
omgeving door een hogere agrarische dichtheid.

Ook de hoge agrarische dichtheid van Noord-Limburg is vnl. te
danken aan de tuinbouw en de kleinere bedrijfsvorm. De centra
Venlo en Roermond vallen sterk op.

*E. de bezetting per 1000 h.a. cultuurgrond in de tuinbouwgebieden
op 31 December 1930.*

De werkgelegenheid wordt in deze gebieden vrijwel uitsluitend
bepaald door de tuinbouw. Alleen in de Zuidelijke duinstreek heeft
de landbouw nog een belangrijke invloed.

De gebieden zijn geplaatst volgens het aantal mannen werkzaam
per 1000 h.a. cultuurgrond. Men ziet duidelijk waarom het Westland
bovenaan staat, nl. om het hoge percentage tuingrond en kleine tuin-
bouwbedrijven. Het Zuid-Hollandse bollengebied volgt als no. 2,
omdat dit gebied eveneens een hoog percentage tuingrond bezit, hoe-

Tabel 8.
Structuur der tuinbouwgebieden in 1930.

	agrarische mannen per 1000 h.a.	landbouw- bedrijven	tuinbouw- bedrijven	% tuingrond	% bouwgrond	gem. grootte v. d. tuin- bouw- bedrijven
Westland	1124	217	2304	47½	9	1.98
Zuid-Hollands bol- len- en weidegebied	883	376	1392	39½	9	4.14
Zuidelijke Duinstreek	518	1507	1530	22½	13	2.03
Drechterland	461	601	2501	26	20⅓	2.39
Geesterambacht	415	445	1695	41½	17	3.45

wel de grotere bedrijven een tegengestelde invloed uitoefenen. Hoe groot deze invloed is, blijkt wel uit de plaats van Geesterambacht, met grote tuinbouwbedrijven. Van invloed op de omvang van de werkgelegenheid is eveneens het percentage niet-zelfstandigen (zie bijlage I, pag. 79), welk percentage in de gebieden met de kleinste agrarische dichtheid het laagst is.

De onderlinge verschillen tussen de gemeenten hangen af van de omvang van de tuinbouw. De gemeente Zandvoort ($\pm 5\%$ tuingrond) neemt een aparte plaats in.

3. De samenstelling van de agrarische groep.

Thans zal nader worden ingegaan op de verhouding tussen zelfstandigen en niet-zelfstandigen. Er is reeds op gewezen, dat de medewerkende zoons (de vrouwen blijven ook hier buiten beschouwing) niet gescheiden zijn van de landarbeiders. Aan de hand van de opnieuw geordende gegevens van de beroepstelling is het mogelijk een nader inzicht in de onderscheiden landbouwgebieden te verkrijgen. (20)

Tussen de onderscheiden groepen van gebieden is een opvallend verschil in verhouding tussen beide categorieën waar te nemen, verband houdend met de aard van bodem en bedrijf. De zandgebieden met familiale bedrijven springen door het lage cijfer niet-zelfstandigen in het oog. Bovenaan staan de zeekleigebieden met de grotere bedrijven, met de hoge cijfers van niet-zelfstandigen, omdat die bedrijven afhankelijk zijn van vreemde werkkrachten. Laten we de tuin-

Tabel 9.

Mannelijke agrarische beroepsbevolking volgens de Landbouwgebieden in 1930.

	zelfstandigen	niet-zelfstandigen	niet-zelfstandigen per 100 zelfstandigen
zeeklei-gebieden	31.433	82.959	264
rivierklei-gebieden	22.980	28.224	123
weide-gebieden	37.955	54.230	143
zand-gebieden	99.851	115.933	116
veenkol.-gebieden	5.387	10.906	203
tuinbouw-gebieden	13.389	26.461	198
totaal	210.995	318.713	151

bouwgebieden buiten beschouwing, dan is de volgorde in bedrijfs-grootte, tevens de volgorde van het aandeel der niet-zelfstandigen. Dit hangt natuurlijk niet alleen af van de bedrijfsgrootte, doch evenzeer van het productieproces. Zal dit verband ook bestaan binnen iedere groep? Er blijkt wel een tendenz aanwezig te zijn, waarbij het aandeel der niet-zelfstandigen toeneemt met de stijging der bedrijfsgrootte, doch andere factoren werken in tegenovergestelde richting. In het ene gebied zal men meer zoons in het boerenbedrijf houden, dan in het andere gebied. Voor een belangrijk deel hangt het totale cijfer niet-zelfstandigen af van de vraag in hoeverre voor bepaalde werkzaamheden extra-arbeiders nodig zijn. In het gemengde bedrijf bv. is deze vraag naar extra arbeiders beperkt. Wel zullen enkele meerdere werkkrachten nodig zijn gedurende de oogst, doch deze worden voornamelijk betrokken uit de kring van de eigen familieleden, en er wordt dan geen beroep gedaan op vreemde werkkrachten. Zo blijkt uit een onderzoek van de Hoge Raad van Arbeid, dat in het landbouwbedrijf op de zandgronden van Noord-Brabant en Limburg, op 11 bedrijven, variërend van 10—24 h.a., waarvan de helft van de oppervlakte uit grasland bestaat, het boerengezin bij de werkzaamheden een grote plaats innam. Voor de vaste werkgelegenheid kwamen 49 personen in aanmerking, slechts 2

losvaste arbeiders werden gedurende de gehele zomerperiode opgegeven. „Waar vermeerdering van arbeiders bij seizoendrukte voorkwam, beperkte deze zich tot 1 of 2 personen gedurende enige weken.”

Deze beperkte gegevens worden nog bevestigd door opgaven betreffende de kleine landbouwbedrijven in Overijssel en Gelderland: „de seizoenhulp bleef binnen zeer bescheiden afmetingen, nl. veelvuldig 1 à 3 weken, 1 à 2 helpers er bij, een enkele maal werden 2 personen voor 6 à 8 weken vermeld”. (21) Waren deze oogstkrachten arbeiders? Veeleer moet hier worden gedacht aan kleine boeren, die in deze zomerperiode een bijverdienste trachtten te verdienen. De eigenlijke landarbeiders op de zandgronden zijn óf vast óf losvast, die, naar gelang de omstandigheden vrijwel het gehele jaar werk vinden. Dit geldt natuurlijk niet voor abnormale tijden, waarin een tijdelijk surplus ter plaatse aanwezig kan zijn.

Het Landarbeidersrapport (1908) zegt dan ook reeds: „..... dat kleine land- of tuinbouwers tijdelijk als losse arbeiders werkzaam zijn. Dit verschijnsel openbaart zich sterker in de zandstreken dan op de klei en wordt ook in sommige tuinbouwstreken gevonden. De grens tusschen hen, wier hoofdberoep zelfstandig land- of tuinbouwer is en hen wier hoofdberoep arbeider is, kan uit den aard der zaak niet overal gelijk getrokken worden en is vrij verre van scherp”. (22)

De landbouwgebieden in de „zandgroep”, die meer dan het gemiddelde percentage niet-zelfstandigen bevatten, wijken dan ook in het algemeen van het normale type af. Zo bv. Westerwolde (nadert het akkerbouwtype, zie pag. 52), de Veluwezoom, de Wouden (veeteeltbedrijf), 't Zandgebied van Utrecht (tuinbouw), de Westelijke zandgronden (tuinbouw enz.).

In de Graafschap Zutphen bijv. bestaat meer dan de helft van de in een agrarisch bedrijf werkzame mannen uit zelfstandigen. Hoe moet men zich deze toestand voor ogen stellen? Komen er hier dus bedrijven voor, zonder enige hulp? Komen er misschien bedrijven voor zonder een opvolger? Het is te betreuren, dat aan dit probleem niet meer aandacht is gewijd. Slechts aan de hand van door deskundige enquête verkregen gedetailleerde gegevens, is het mogelijk, een inzicht in deze problemen te verkrijgen. Zo zal kennis moeten worden genomen van de leeftijdsopbouw van de eigenlijke land-

bouwersgroep, om op grond hiervan te bepalen, in hoeverre er sprake kan zijn van een teveel of een tekort van boerenzoons.

Voor Limburg werd in een in 1928 verschenen rapport bericht, dat er vroeger te midden van de grotere en kleinere landbouwbedrijven een talrijke groep kleine boeren aanwezig was met 1 á 2 koeien en een poney, die 3 à 4 dagen per week landarbeid ging verrichten. Er wordt geconstateerd, dat deze groep in de laatste jaren sterk is uitgebreid, vooral ook door de boerenleenbanken, landbouwonderwijs en voorlichting. (23)

Ook de Staatscommissie-werkloosheid constateerde in de periode vóór 1910 reeds een tekort aan werkkrachten, waardoor de omzetting van bouwland in weiland en de aanschaffing van machines gestimuleerd werd. (24)

Ook in de akkerbouw op de rivierklei is het percentage niet-zelfstandigen laag. Het Limburgse gebied heeft een opvallend laag percentage niet-zelfstandigen. In het Landarbeidersrapport wordt gewezen op de aantrekkingskracht van fabrieken en steenkolenmijnen, en vooral ook op de hoge lonen, welke in Duitsland vóór 1910 werden betaald. Het gevolg was de vermindering van de vaste, de vermeerdering van de losse arbeiders. Als zodanig deden de kleine boeren meestal dienst (25).

In deze riviergebieden is de tendenz merkbaar, dat met het groter worden van de bedrijven, het percentage niet-zelfstandigen toeneemt. Het geldt bv. voor de Betuwe en het Kleigebied van de Kromme Rijn.

In het algemeen is het grootbedrijf minder arbeidsintensief, dan het kleinbedrijf. Aan de andere kant mag echter worden vastgesteld, dat per zelfstandige meer niet-zelfstandigen nodig zijn, op een groter, dan op een kleiner bedrijf. Het groter worden der bedrijven leidt dus tot de relatieve toename van niet-zelfstandigen, hetzij vreemde werkkrachten, hetzij meerdere thuisblijvende zoons.

De bedrijven in het Land van Heusden en Altena zijn echter klein, en er is toch een hoog percentage afhankelijken.

Hoe is dit te verklaren? In de beschrijving der landbouwgebieden wordt door de Directie van de Landbouw vermeld, dat het kleine bedrijf zich juist toelegt op de teelt van veel arbeid vereisende gewassen, zoals aardappels en suikerbieten, in tegenstelling tot grotere bedrijven. Leidt deze omstandigheid tot een tegengestelde werking?

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de intensiviteit van het kleine bedrijf tot gevolg heeft het thuis houden van meerdere zoons. Ook is het mogelijk, dat meerdere losse werkkrachten nodig blijken. Een rapport van vóór de wereldoorlog meldt, dat in dit gebied meer personeel werd gehouden dan voorheen, wat misschien een aanwijzing in deze richting is. En in het tijdvak 1909 tot 1930 is de verhouding van zelfstandigen en afhankelijken niet gewijzigd.

In hoeverre er in de rivierkleigebieden sprake is van een eigenlijke landarbeidersstand is moeilijk uit te maken. Van betekenis is deze in het Land van Heusden en Altena, de Betuwe en het Kleigebied van de Kromme Rijn.

In het Rapport van de Hoge Raad zijn gegevens gepubliceerd voor een 3-tal rivierkleibedrijven, tezamen groot 141 h.a., waarvan 95 h.a. bouwland. 11 personen vonden hierop vast werk. (26) Voor het seizoenwerk konden 13 arbeiders gedurende 20 weken worden geplaatst. Het is te betreuren, dat dit onderzoek niet beter is opgezet. Zou het niet gewenst zijn geweest, enige type-dorpen te enquêteren? Beter was het ook geweest, indien in de publicatie onderscheid was gemaakt tussen familieleden en vreemden. De cijfers in dit genoemd Rapport geven wel enige aanwijzingen, doch laten geen conclusie toe.

In de weidegebied vertonen de percentages niet-zelfstandigen ook onderling sterke verschillen. De bedrijfsgrootte is ook hier van invloed. Waar kleine bedrijven zijn, zijn de percentages eveneens laag. De hogere percentages gaan in het algemeen samen met grote bedrijven: daar heeft men meer vast personeel. Het Rapport van de Hoge Raad van Arbeid vermeldt voor 11 Friese weidebedrijven, tussen 20 en 70 h.a., nagenoeg geheel uit grasland bestaande, dat daar aanwezig waren 42 personen, met vaste bezigheid, en bijna zonder uitzondering vrouwelijke dienstboden. Los-vast personeel kwam sporadisch voor (totaal 3 personen), doch in de hooibouw waren er \pm 17 seizoenarbeiders werkzaam. Verdere seizoenarbeid had alleen betekenis, waar bouwland nog van belang was. (27) Men ziet dus de grotere betekenis van de vaste kern. Voor het 11-tal melkveehouderijbedrijven in Zuid-Holland wordt in het Rapport hetzelfde opgemerkt. Vóór de wereldoorlog had de seizoenwisseling dan ook geen werkloosheid ter plaatse tengevolge. Het tijdelijke arbeidstekort werd vanuit andere streken aangevuld. „De veehouderij vereist des zomers en des winters ongeveer evenveel handen, en vee-

houderij uitsluitend gebaseerd op grascultuur kent weinig werkloosheid", aldus het Werkloosheidsrapport van 1913. (28)

Deze stelling is gebaseerd op de aanvulling van het tijdelijk tekort door arbeiders van elders. Dit is nu anders geworden: de plaatselijke arbeidsreserve is in verschillende gebieden voldoende om in de extra behoefte gedurende de zomermaanden te voorzien.

De tuinbouw heeft in sommige gebieden invloed op de toename van het percentage der niet-zelfstandigen. Deze is voor een belangrijk deel gebaseerd op de medewerking van 1 of meer gezinsleden, of gespecialiseerde arbeiders. Vooral komt dit tot uiting in Rijnland, Delf- en Schieland en het Noordelijk Klei- en Veengebied. (29)

In deze groep van landbouwgebieden is het aantal landarbeiders gezien het hogere percentage niet-zelfstandigen groter dan in de beide voorgaande groepen. Echter komen ook hier gebieden voor, waar de familiebedrijven klaarblijkelijk een overheersende plaats innemen (Middengewest, Friesland, de Friese eilanden). Het valt op, dat de gemiddelde grootte der bedrijven in deze gebieden lager is, dan het groepsgemiddelde, wat een aanwijzing is voor het familiale karakter der bedrijven. In het Middengewest is de trek van de arbeiders naar de industrie van betekenis.

Het is wenselijk, dat de sociaal-geografen aan dit vraagstuk meer aandacht besteden. Een inzicht in deze problemen ontbreekt in de meeste monografieën. Een gunstige uitzondering is echter het proefschrift van Dr. B r o u w e r over Ameland, waarin een nauwkeurige beschouwing over de beroepsstructuur wordt gegeven. Ameland is een voorbeeld van een veeteeltgebied zonder landarbeiders, hetgeen blijkt uit de beroepsanalyse van de gezinshoofden. Uit onze eigen ervaring bleek, dat op Terschelling slechts enkelen als landarbeider konden worden aangeduid.

Anders is de toestand in de akkerbouw gebieden. Daar vormen de landarbeiders, in het bijzonder voor de grotere bedrijven, de enige bron van arbeidskrachten. Het familiebedrijf wordt op de achtergrond gedrongen. Men is vrijwel geheel van vreemde krachten afhankelijk. Zeer sterk spreekt dit wel in het Nieuw-Oldambt met de grootste bedrijven, waar het percentage niet-zelfstandigen eveneens zeer hoog is, mede als gevolg van het arbeidssurplus en de kortere arbeidstijd in dit gebied. Dit houdt vooral verband met het seizoen-

matige karakter van de werkgelegenheid. Kleine gezinsbedrijven zijn in staat deze schommelingen gemakkelijk op te vangen.

Bedrijven met een groter percentage grasland, de meer gemengde typen, ondergaan deze invloed veel minder. Ook speelt de keuze van de gewassen een rol. In 't algemeen kan worden vastgesteld, dat de akkerbouw, meer dan enig ander bedrijf onderhevig is aan seizoenwisselingen. In het volgende hoofdstuk zal dit voor enkele gebieden nog nader worden uitgewerkt.

Deze seizoenwisseling geeft aanleiding tot het maken van onderscheid tussen verschillende categorieën arbeiders. In het onderzoek van de Hoge Raad komt dit zeer duidelijk aan het licht. In een 17-tal Groningse akkerbouwbedrijven van 35—80 h.a. waren met inbegrip van den boer werkzaam 55 personen (winter), daarnaast 31 personen los-vast (zomer). „Als de voornaamste perioden van bijzondere seizoendrukte worden voor de betrokken bedrijven opgegeven: 1°. het zaaien, het poten van stekbieten en aardappelen, het wieden en het opzetten van bieten; 2°. de oogsttijd; 3°. het rooien van bieten en aardappelen. Dooréengenomen duren deze perioden respectievelijk 3 à 5, 6 à 8 en 4 à 5 weken; in de betrokken bedrijven maken zij in het totaal gedurende ongeveer 13 tot 22 weken een uitbreiding van het reeds vermelde aantal personen nodig, welke zich aan de hand der ingezonden antwoorden op ± 60 laat stellen”. (30)

Van een 15-tal Zeeuwse akkerbouwbedrijven, tezamen groot 912 h.a. waren de cijfers voor vaste, los-vaste en seizoenkrachten resp. 128, 140 en 100. Voor een 8-tal Noord-Brabantse akkerbouwbedrijven resp. 42, 19 en 28. Met betrekking tot Noord-Brabant werd tevens aangetekend, dat hier de aanwezigheid van grasland de periodes van seizoendrukte korter maakte. In een 5-tal Haarlemmermeer bedrijven (485 h.a.) werden 31 vaste, 28 los-vaste en 34 seizoenarbeiders te werk gesteld. (31)

Uit deze voor een beperkt aantal bedrijven geldende gegevens blijkt voldoende de structuur van het akkerbouwbedrijf. Hierbij komt, dat de arbeidsreserve voor de zomerperiode voor 't grootste deel niet afkomstig is uit de groep der kleine boeren, doch uit een aparte groep „losse arbeiders”. Het is deze groep, die in het landbouwbedrijf door de werkloosheid op ernstige wijze wordt getroffen.

Met uitzondering van het eiland Walcheren komt in alle zeekleigebieden een grote groep eigenlijke landarbeiders voor. Het is wen-

selijk, dat nadere onderzoekingen naar de structuur van deze categorie worden ingesteld. Zonder een diepere analyse zal het niet mogelijk zijn gezonde maatregelen te treffen, om de toestand van deze groep te verbeteren.

Een hoog percentage niet-zelfstandigen komt eveneens voor in de veenkoloniale bedrijven. In de drie aldus onderscheiden gebieden zijn de onderlinge verschillen te dien aanzien niet groot. Het lagere percentage in het Veen- en Zandgebied van Drenthe is wederom gevolg van de invloed van het gemengde bedrijf. Ook voor deze groep geldt het scherpe onderscheid tussen vaste, los-vaste en losse werkrachten. In het Rapport van de Hoge Raad worden cijfers gegeven voor 11 veenkoloniale bedrijven, gemiddeld 25—30 h.a. De vaste werkgelegenheid bepaalde zich tot 31 personen (vóór de crisis), hierbij kwam een 13-tal los-vaste arbeiders gedurende 9 mnd., en tijdens 16 à 24 weken van bijzondere seizoendrukte werkten er nog 59 personen. Bedoelde werkzaamheden waren: zaaïen en poten (4—5 weken), schoffelen en wieden (4—5 w.), oogstwerkzaamheden (4—6 w.), en aardappelrooien (4—8 w.).

In de tuinbouwgebieden verschillen de percentages niet-zelfstandigen onderling meer. Het hoge aandeel niet-zelfstandigen in de Zuid-Hollandse bollen- en weidestreek kan verklaard worden uit de aanwezigheid van de grotere bedrijven. Voor Geesterambacht met zijn grovere tuinbouw gaat dit echter niet op. Hier is men klaarblijkelijk in staat met eigen krachten voor een belangrijk deel uit te komen. Alhoewel de Westlandse tuindersbedrijven gemiddeld het kleinst in omvang zijn, noodzaakt de intensieve bedrijfsmethode, toch tot het aanhouden van een vrij hoog percentage afhankelijken. Al zullen gezinsbedrijven veel voorkomen, toch heeft de landarbeidersgroep hier een grote omvang.

In het Rapport van de Hoge Raad van Arbeid wordt vermeld: „Naast den tuinder zelf vinden twee volslagen arbeiders en één niet-volslagen arbeider gedurende het gehele jaar werk. Als seizoendrukte, waarvoor tijdelijk hulp nodig is, wordt het druivenkrenten vermeld. Voor bedrijven, waarin verwarmde kassen van enige omvang zijn, begint dit werk omstreeks half April. Anders wordt er 6 weken, van half Mei tot 1 Juli, voor gerekend (voor jongere bedrijven alleen de maand Juni)”. In de regel wordt dit werk verricht door jeugdige personen. (32)

Ook in de bloembollencultuur is het aantal landarbeiders hoog. In hetzelfde rapport worden de gegevens verstrekt van een 4-tal bedrijven met een gezamenlijke grootte van 260 h.a. bollenland. Op deze 260 h.a. werkt een vaste ploeg van ongeveer 255 personen, daarnaast van af het rooien van de bollen (begin Juli) tot ongeveer November een aantal tijdelijke arbeiders. Dit aantal bedroeg ongeveer 110. Voorts werken gedurende 3 à 4 weken nog een aantal vrouwelijke werkkrachten aan het bollenpellen. (\pm 130 vr.).

Daarentegen werd in een 9-tal bedrijven te Aalsmeer, ter gezamenlijke grootte van 24.41 h.a., met een vaste werkgelegenheid voor 117 personen, van tijdelijke losse krachten zo goed als geen gebruik gemaakt. (33)

4. Veranderingen in de agrarische groep.

Daar de gemeentelijke uitkomsten van de beroepstelling van 1889 voor de provincies Groningen en Utrecht uitvoerig gepubliceerd zijn, is het mogelijk een inzicht te krijgen in de veranderingen, die gedurende de periode 1889 tot 1930 hebben plaats gevonden. De gemeentelijke uitkomsten van de beroepstelling van 1930 zijn weliswaar niet gepubliceerd, doch het Centraal Bureau voor de Statistiek stelde deze welwillend ter beschikking.

Het bleek nu mogelijk voor iedere provincie een drietal cartogrammen te tekenen.

1. Een cartogram weergevende de toe- of afname van het totaal aantal mannen werkende in de agrarische productie van 1889 tot 1930.
2. Een cartogram weergevende de toe- of afname van de mannelijke zelfstandigen werkende in de agrarische productie van 1889 tot 1930.
3. Het procentuele aandeel van de mannelijke zelfstandigen op het totaal aantal mannen werkende in de agrarische productie op 31 December 1930.

A. Groningen 1889 tot 1930. (zie fig. 1, 3 en 5)

Grote veranderingen hadden in deze periode plaats. In verscheidene gemeenten, zijn de mannen werkend in het agrarische bedrijf,

sterk in aantal toegenomen, in andere gemeenten daarentegen is dat aantal afgenomen.

Het aantal zelfstandige mannen, werkzaam in de agrarische productie is in de meeste gemeenten toegenomen. Deze toename is in het algemeen groter, dan de toename van de totale mannelijke agrarische beroepsgroep. Hieruit blijkt dus wel, de toename van het aantal niet-zelfstandigen in het algemeen, is achtergebleven bij die van de zelfstandigen. We zullen ons in deze paragraaf voornamelijk bezighouden met de verandering in de verhouding van zelfstandigen en afhankelijken.

Enkele gemeenten treden op bijzondere wijze naar voren. De gemeenten Vlagtwedde en Onstwedde, in de landbouwstatistiek tezamen vormend het landbouwgebied Westerwolde, danken de vooruitgang van de agrarische beroepsgroep aan de betekenis van de ontginningen. Het areaal cultuurgrond, in gebruik bij de landbouwers steeg van 1910¹⁾ tot 1930 van 11.996 h.a. tot 16.248 h.a. Deze toename ging gepaard met een wijziging in samenstelling van de agrarische beroepsgroep. Het aantal niet-zelfstandigen per 100 zelfstandigen (de vrouwen zijn steeds buiten beschouwing gelaten) steeg in de gemeente Vlagtwedde van 1889 tot 1930 van 175 tot 230. Voor Onstwedde zijn deze cijfers resp. 180 en 238. Waarschijnlijk wordt deze toename van de niet-zelfstandigen mede veroorzaakt door het groter worden van de bedrijven. Grotere bedrijven hebben in het algemeen meer afhankelijken (in dit geval landarbeiders) nodig. Toch kan deze factor geen voldoende verklaring zijn voor deze opvallende toename van de niet-zelfstandigen. De bedrijven immers, die in 1910 een gemiddelde bedrijfsgrootte hadden van 12.20 h.a., bereikten in 1930 een gemiddelde grootte van niet meer dan 12.81 h.a. Van groter betekenis voor de toename der niet-zelfstandigen, is dan ook de omzetting van grasland in bouwland.

In 1910 werd 58 % van het bebouwde areaal in gebruik genomen voor bouwland, in 1930 daarentegen 70 %. Voor grasland bedroegen beide cijfers resp. 40 % en 28 %. Het is bekend, dat bouwland meer werkkrachten per h.a. vereist dan weiland.

Het is opvallend, dat in het gebied ten Noorden van Westerwolde, het Oldambt, welk gebied bestaat uit de landbouwgebieden Oud-

¹⁾ De cijfers van vóór 1910 waren, door de wijze van publicatie, voor ons doel niet bruikbaar.

Nieuw en Klein-Oldambt, het aantal niet-zelfstandigen per 100 zelfstandigen is gedaald.

Tabel 10.

Verhouding zelfstandige en niet-zelfstandige mannen werkzaam in de agrarische productie in enkele Groningse Landbouwgebieden.

aantal niet-zelfstandige mannen per 100 zelfstandigen.		
	1889	1930
Westerwolde	177	277
Oud-Oldambt	451	382
Nieuw-Oldambt	598	545
Klein-Oldambt	351	344

Geldt voor het gehele gebied de tendenz van de afname van de afhankelijken per 100 zelfstandigen, bij een nadere beschouwing blijkt, dat in bepaalde gemeenten een concentratie van landarbeiders heeft plaats gevonden. Vooral is dit het geval in Finsterwolde en Beerta. Zo nam in Beerta het aantal afhankelijken per 100 zelfstandigen toe van 412 in 1889 tot 505 in 1930.

De verklaring van de achteruitgang van het aantal niet-zelfstandigen, menen wij te moeten zoeken in het streven van den boer op zo rationeel mogelijke wijze, d.w.z. met zo min mogelijk arbeiders het bedrijf te voeren. Dit heeft tot gevolg een achteruitgang van het aantal afhankelijken.

Een relatieve toename van het aantal niet-zelfstandigen vond plaats in de beide veenkoloniale gebieden. Deze relatieve toename is vnl. een gevolg van de vermindering van het aantal bedrijven, bij een gelijkblijvend areaal cultuurgrond. Alleen in de stedelijke centra Veendam en Sappemeer, is het aantal niet-zelfstandigen relatief gedaald, hetgeen waarschijnlijk een gevolg is van de toenemende tuinbouw rondom deze plaatseen. (34)

In tegenstelling tot het zandgebied Westerwolde, vertoont het Zuidelijk Westerkwartier de normale ontwikkelingsgang van alle zandgebieden, nl. een toename van het aantal kleine bedrijven, gepaard gaande met de absolute en relatieve vermindering van de

niet-zelfstandigen. De achteruitgang van deze groep is groter, dan in welk landbouwgebied ook. Het aantal agrarische niet-zelfstandigen per 100 agrarische zelfstandigen bedroeg er in 1889 365, in 1930 echter 105. Het percentage bouwland daalde sedert 1909 van 26 % tot 19 %, het grasland nam toe van 72 % tot 78 %.

In de gemeente Haren, grotendeels veeteelt, vond eveneens een dergelijke daling plaats van het aantal agrarische afhankelijken per 100 boeren, nl. van 133 tot 97. Een geringe daling dus, doch tot een peil, dat het voorkomen van éénmansbedrijven aannemelijk maakt.

In de Noordelijke Bouwstreek trad hetzelfde verschijnsel op als in het Nieuw-Oldambt: in het gehele gebied vermindering van het aantal niet-zelfstandigen, in enkele gemeenten een concentratie van landarbeiders. De vooruitgang van de mannelijke agrarische bevolking in Warfum, Usquert, Uithuizen en Stedum, is uitsluitend hieraan toe te schrijven. In het gehele gebied verminderden de niet-zelfstandigen van 451 in 1889 tot 387 in 1930 per 100 zelfstandige mannen. Dit was ook het geval in de Centrale Bouwstreek en in het Noordelijk Westerkwartier. Respectievelijk liep het aantal hier van 246 in 1889 tot 236 in 1930 en van 447 tot 364 in dezelfde jaren, terug.

In de Centrale Weidestreek, waar alleen in de stad Groningen het aantal niet-zelfstandigen toenam, daalde het bovengenoemde cijfer in dezelfde jaren van 220 tot 164.

De afname van het aantal afhankelijken is niet geheel te verklaren, daar verschillende gegevens ons ontbreken. De verkleining der bedrijven speelt een belangrijke rol: in de Centrale Weidestreek nam de gemiddelde grootte sedert 1910 af van 22.80 h.a. tot 20.57 h.a. in 1930. In het Noordelijk Westerkwartier van 31.15 h.a. tot 24.22. Een gelijk beeld geven eveneens de andere gebieden, behoudens dan Oud- en Nieuw-Oldambt. Ook in deze laatste gebieden is het aantal afhankelijken gedaald. Er zijn dan ook andere factoren, waarmede rekening gehouden moet worden, zoals het breken met het stelsel van inwonende knechten en het verminderen van vaste arbeiders. De vraag in hoeverre deze factoren van invloed waren, kan alleen worden beantwoord aan de hand van monografische analyses (zie de monografie over Finsterwolde).

In het algemeen vond in het gehele gebied een toename plaats van mannen werkzaam in het agrarische bedrijf. Slechts drie landbouw-

gebieden maakten een uitzondering: de Centrale Bouwstreek, het Noordelijk Westerkwartier en het Goorecht. Dit laatste gebied (gem. Haren) onder invloed van het verschijnsel van de trek naar buiten de stad.

Het is dus juist de middenstrook van de provincie, ten Westen van Slochteren, die achteruit is gegaan. De oorzaken hiervan meer in details te geven is niet wel mogelijk. Het percentage zelfstandigen nam in dit gebied echter toe.

De belangrijke vermindering van het bouwland in de Centrale Bouwstreek sedert 1909 (van 69 % tot 57 % thans) is ongetwijfeld één der oorzaken.

Op de kaart weergevende het percentage zelfstandigen in 1930 (fig. 5) zijn duidelijk 3 soorten gebieden te onderscheiden:

- a. het Zuidelijk Westerkwartier, gem. Haren, benevens de Centrale Weidestreek met een hoog percentage;
- b. de Kleigebieden met het laagste percentage;
- c. de overige landbouwgebieden, w.o. het afwijkende Westerwolde en een deel van het Noordelijk Westerkwartier met een stagnerende toeneming der niet-zelfstandigen.

B. Utrecht 1889 tot 1930. (Zie de fig. 2, 4 en 6).

De provincie Utrecht heeft een geheel ander karakter als het Groningse gebied. Daardoor treft men in deze provincie geheel andere verschijnselen aan. In enkele delen ervan is de agrarische bevolking absoluut achteruitgegaan. Deze achteruitgang is groter dan in de eerst behandelde provincie het geval is.

Vooruitgegaan zijn slechts de Landbouwgebieden het Eemland en het Noord-Westelijk Weidegebied. Dit laatste is, zoals duidelijk op de kaart uitkomt, te danken aan het gebied van de Ronde Venen. Het is ook hier de tuinbouw, welke de voornaamste bijdrage tot deze vooruitgang levert. Deze wordt uitgeoefend op het onverveende land in kleine bedrijven (gem. 0.81 h.a.). (35) De overige gebieden nemen om verschillende redenen af. Dit is echter voor het Zandgebied van Oost-Utrecht niet te wijten aan de vermindering van het beschikbare areaal cultuurgrond, als gevolg van de villabouw op deze gronden. De oppervlakte in 1910 in gebruik bij alle landgebruikers in dit gebied, bedroeg 21.137 h.a., in 1930 22.100 h.a. Een toe-

neming, die voornamelijk toe te schrijven is aan ontginningen.

Een afname van de agrarische groep is eveneens in het gebied der rivierarmen waar te nemen.

Welke zijn de oorzaken van achteruitgang van de agrarische groep in deze gebieden? Evenals in de provincie Groningen blijkt ook in deze provincie het aantal zelfstandigen in verhouding sterker te zijn toegenomen, dan de totale beroepsgroep. In het algemeen zijn ook hier de afhankelijken afgenomen t.o.v. de zelfstandigen. Slechts enkele gemeenten maken hierop een uitzondering, doordat de toename der zelfstandigen is achtergebleven bij de toename van de gehele agrarische beroepsgroep. (Vergelijk fig. 2 en 4).

In de Lopikerwaard is in de gemeenten Hoenkoop en Montfoort het aantal zelfstandigen relatief gestegen, doch in laatstgenoemde gemeente, absoluut verminderd. Het betreft hier echter kleine getallen, zodat dit voor het geheel van geen betekenis is.

In de stad Utrecht nam het aantal afhankelijken toe. Vermoedelijk is dit een gevolg van het groter aantal hoveniers, waar meer afhankelijken werk vinden.

De uitzonderingen in het gebied van de Kromme Rijn hebben een ander karakter. De absolute toename der agrarische mannen in Vreeswijk vindt nl. haar oorzaak in de toename der afhankelijken en de absolute afname der zelfstandigen. Ook hier zijn de getallen zo klein, dat ze buiten beschouwing worden gelaten. In de gemeente Langbroek is dit enigszins anders: de absolute en relatieve toename der niet-zelfstandigen is hier groter geweest, dan van de landbouwers. Waarschijnlijk is hier een kleine concentratie van landarbeiders t.a.v. de omgeving ontstaan.

Renswoude is de enige gemeente op de zandgronden, waar het aantal afhankelijken relatief sterker is toegenomen, dan de groep der zelfstandigen. Van een concentratie is hier eigenlijk geen sprake, daar de absolute cijfers gering zijn. Meer uitzonderingen komen voor in het Noord-Westelijk Weidegebied: Abcoude, Nigtevecht en Kamerik zijn echter van geen betekenis. In de gemeenten Breukelen, Wilnis, Ruwiel en Loenersloot is de concentratie daarentegen wel van enig belang. De arbeiders werken hier waarschijnlijk buiten het dorp. Dit blijkt o.a. uit de door de Bruyne gegeven tabel (in zijn proefschrift, pag. 152) voor enkele buurtschappen van de Ronde Venen: 16 van de 178 landarbeiders en tuindersknechts werkten

buiten de eigen gemeenten. Dit wijst enigermate in de richting van een concentratie, al weten we ook niets af van het aantal arbeiders, dat van elders komt werken. Ook andere factoren hebben invloed, zoals bv. voor Wilnis. Daar zijn meer tuindersbedrijven, waarvoor een groter aantal arbeiders nodig is. Een beter inzicht in deze verschillen te krijgen is niet mogelijk, daar gedetailleerde gemeentelijke gegevens niet ter beschikking staan.

In de verschillende landbouwgebieden is de structuur van de agrarische groep volledig gewijzigd. Het aantal bedrijven is tussen 1889 en 1930 sterk vermeerderd. Dit ging echter gepaard met vermindering van het aantal afhankelijkken en een relatieve en absolute toename der zelfstandigen (fig. 4). De oorzaken zijn in het algemeen moeilijk na te gaan. Alleen in het Kleigebied van de Kromme Rijn en het Zandgebied hebben principiële veranderingen in het bodemgebruik plaats gehad.

Zo waren in het eerste gebied de percentages bouwgrond, weiland en tuingrond in 1909 resp. : 26, 60 en 14 %, in 1930 was deze verhouding echter 13½, 69 en 17 %. Een aanzienlijke vermindering dus van de bouwgrond. Daarbij liep de gemiddelde bedrijfsgrootte terug van 23.54 h.a. in 1909 tot 19.72 h.a. in 1930. Zoals in vrijwel de meeste gebieden, is ook in dit kleigebied op het personeel bezuinigd. Per 100 zelfstandigen waren er in 1889 322 afhankelijkken aanwezig, in 1930 was het aantal gedaald tot 222!

De vermindering van het bouwland en de verkleining van de bedrijven zijn de belangrijkste factoren van deze structuurverandering.

In het zandgebied verminderde het procentuele aandeel van het bouwland in de periode 1909—1930 van 31 % tot 23½ %. Het aandeel der weidegronden steeg van 64 tot 70½ %. Evenals in het vorige gebied namen ook hier de bedrijven in omvang af. Daalde in het Zuidelijk Westerkwartier het aantal afhankelijkken per 100 zelfstandigen, ook op de Utrechtse Heuvelrug liep dit cijfer sedert 1889 terug van 325 tot 152 in 1930.

In de andere gebieden heeft de verandering van het grondgebruik sedert 1909 vrijwel geen betekenis. Het kleiner worden van de bedrijven, naast factoren als bezuiniging en misschien ook mechanisatie, hadden de vermindering van het aantal niet-zelfstandigen tot gevolg.

Tabel 11.

Verhouding zelfstandige en niet-zelfstandige mannen werkzaam in de agrarische productie in enkele Utrechtse Landbouwgebieden.

Aantal niet-zelfstandige mannen per 100 zelfstandigen.		
	1889	1930
Lopikerwaard	203	146
Eemland	123	93
Kleigebied van IJssel en Oude Rijn	191	155
N.W. Weidegebied	203	167

De onderlinge verschillen binnen het zelfde landbouwgebied blijken ook duidelijk aan de hand van fig. 6. Het aantal zelfstandigen is het hoogst in het Zandgebied, de omgeving van de Hollandse IJssel en in de gemeenten van het Noord-Westelijk Weidegebied, die in de nabijheid van het Gooi liggen. Uitgesproken landarbeiderskernen, zoals in de Provincie Groningen komen hier niet voor, wat vooral van belang is voor de agrarische werkloosheid.

C. *Structuurveranderingen in de periode 1909—1930.*

Daar de beroepstelling van 1909 voor de gemeenten afzonderlijk niet volledig is gepubliceerd, zullen we ons beperken tot het bespreken van enkele voorbeelden van structuurveranderingen in de periode 1909—1930.

In het in de statistiek onderscheiden economisch-geografisch gebied „de Noord-Groninger Bouwstreek” valt voor de periode 1920 tot 1930 een achteruitgang te constateren van het aantal mannen, werkend in het eigenlijke agrarische bedrijf, van 8,77 %. Het is mogelijk na te gaan in hoeverre de akkerbouw en de veeteelt debet zijn aan deze achteruitgang. Binnen de agrarische productie blijkt een verschuiving plaats te hebben gevonden van akkerbouw naar tuinbouw. Deze was niet voldoende om de achteruitgang in genoemde periode voldoende te neutraliseren. De akkerbouwgroep vermindert van 20.798 mannen behorende tot het eigenlijke bedrijf tot 18.416. De tuinbouw daarentegen nam toe van 626 tot 1111 mannen.

Binnen de groep akkerbouw hadden sterke veranderingen plaats. Per 100 zelfstandigen in de akkerbouw en veeteelt bedroeg het aantal niet-zelfstandigen in 1920 525, in 1930 409. Een vermindering van meer dan 20 %. $\frac{1}{5}$ deel van de arbeiders in het Noordelijke gebied vloeiden dus af naar elders.

Is dit toe te schrijven aan de mechanisatie? Hebben mechanisatie en rationalisatie hier niet alleen de werkperiode ingekort, doch ook het maximum aantal arbeiders verminderd? Indien de werkperiode door de rationalisatie wordt ingekort, dan heeft dit naar onze mening nog niet tot gevolg, dat er in de toekomst een teveel aan arbeidskrachten op het platteland zal zijn.

Worden de gegevens van 1920 en 1930 met die van 1889 vergeleken, dan blijkt het totaal agrarische mannen in 1889 17.944 te bedragen in de Noord-Groninger Bouwstreek. Voor het jaar 1909 kunnen we alleen een berekend cijfer opgeven. Wordt aangenomen, dat het percentage niet vermelde agrarische mannen in de beroepstelling van dat jaar ongeveer 3 % bedraagt, hetgeen voor dit landelijke gebied aan de hoge kant is, dan kan het aantal agrarische mannen gesteld worden op 18.550. (36) In 1920 was dit cijfer gestegen tot 21.428, en in 1930 weer tot 19.548 gedaald. Uit deze vergelijking kan worden geconcludeerd, dat de oorzaak van de vermindering van het aantal agrarische mannen in het laatste decennium niet in de mechanisatie is gelegen, doch een reactie is op de abnormale toename in het daaraan voorafgaande decennium. Een vermindering, die niet zo groot is dat het cijfer van 1930 lager zou zijn dan dat van 1909 en 1889!

Een soortgelijke beschouwing kan worden gehouden voor de „Groninger Veenstreken”, een economisch-geografisch gebied, samengesteld uit de beide veenkoloniale landbouwgebieden en uit Westervolde. In 1889 bedroeg het aantal agrarische mannen in dit gebied 7.549. In 1930 10.324. Voor 1909 menen we dit cijfer te mogen stellen op circa 9800. In 1920 was het slechts een fractie hoger dan in 1930, nl. 10.478. Voor dit gebied was de toename van 1909 tot 1920 minder geprononceerd.

Splitsen we de cijfers in zelfstandigen en afhankelijken, dan valt voor beide gebieden de sterke toename van het aantal landarbeiders in de wereldoorlog op.

Tabel 12.

Verhouding der mannelijke zelfstandigen en afhankelijken, werkzaam in de agrarische productie in enkele economisch-geografische gebieden.

Aantal afhankelijken per 100 zelfstandigen.		
	Noord-Groninger Bouwstreek	Groninger Veenstreken
1889	446	207
1909	380	217
1920	488	242
1930	369	226

In beide gevallen is dus het aantal afhankelijken per 100 zelfstandigen toegenomen van 1909 tot 1920, daarentegen afgenomen in het volgende decennium. Dit kan naar onze mening niet het gevolg zijn van de mechanisatie en rationalisatie na de wereldoorlog, daar beide immers voornamelijk betrekking hebben op het zomerwerk. Veeleer is de daling van het aantal afhankelijken per 100 zelfstandigen te zien als een voortzetting van hetgeen reeds sedert 1889 geschiedde. De onderbreking van dit verloop is dan ook het gevolg van abnormale omstandigheden gedurende de wereldoorlog.

We meenden ook aandacht te moeten schenken aan de provincie Zeeland. En wel om twee redenen: 1°. omdat van Zeeland als provincie de beroepstellingen volledig zijn gepubliceerd sedert 1889; 2°. omdat dit gewest in agrarisch opzicht nagenoeg homogeen is, de akkerbouw op de zeeklei overweegt. Het moet dus mogelijk zijn eventuele veranderingen in de Zeeuwse akkerbouw aan een gezette beschouwing te onderwerpen.

In 1889 waren in de agrarische productie 27.082 mannen werkzaam. In 1899 bedroeg dit 31.748. Voor de jaren 1909, 1920 en 1930 waren deze cijfers resp. 32.774, 30.608 en 33.657. In afwijking dus van de landelijke cijfers, ging in de periode 1909 tot 1920 het aantal agrarische mannen achteruit. Dit valt des te meer op, daar het aantal afhankelijken per 100 zelfstandigen in dezelfde periode vooruitging. In 1889, 1899 en 1909 waren deze cijfers resp. 409, 388 en 323, doch in 1920 steeg dit aantal tot 338. In 1930 viel het terug tot 241. Waren deze verhoudingen en de ontwikkelingstendenzen in de

periode 1909—1920 niet gestoord, dan zou het relatieve aandeel der afhankelijken waarschijnlijk zijn gedaald tot het peil, dat eerst in 1930 werd bereikt.

In beginsel dus dezelfde verschijnselen als in de Noord-Groninger Bouwstreek. Er blijft echter een niet te verklaren verschil bestaan tussen de uitkomsten van de drie laatste beroepstellingen en de uitkomsten van de telling grondgebruik. Uit de beroepstellingen valt n.l. af te leiden, dat het aantal zelfstandigen tussen 1909 en 1920 is verminderd en wel van 7.752 tot 6.991 mannen. Men zou dus kunnen menen, dat het aantal bedrijven is afgenomen, en de bedrijfs-grootte toegenomen.

Hiervan blijkt niets uit de gegevens, vermeld in de Verslagen en Mededelingen van de Directie van de Landbouw, opgenomen in de volgende tabel.

Tabel 13.

Agrarische bedrijven in Zeeland (1910—1930).

	gemiddelde bedrijfs-grootte landbouwbedrijven	aantal landbouw- bedrijven	aantal tuinbouw- bedrijven	totaal aantal bedrijven
1910	20.15 h.a.	6.532	276	6.808
1921	16.73 h.a.	7.884	257	8.141
1930	16.25 h.a.	8.187	534	9.721

Het blijkt dus, dat waar volgens de gegevens van de Directie van de Landbouw het aantal bedrijven van 1909 tot 1930 is toegenomen, dit niet het geval is volgens de gegevens van de beroepstellingen. Het is ons niet mogen gelukken, deze tegenstelling op te helderen. (37)

Tenslotte zij er nog op gewezen, dat de agrarische groep in rivierkleigebieden sterk is verminderd. Alleen de Betuwe is sedert 1909 als gevolg van de ontwikkeling van de tuinbouw vooruit gegaan. Blijkens de cijfers van 1920 en 1930 van het economisch-geografisch gebied de Betuwe-Oostelijk Rijngebied, omvattend het overgrote deel van het Gelderse rivierkleigebied, nam het aantal agrarische mannen in het laatste decennium af. Dit was zo goed als geheel een gevolg van de daling van het aantal niet-zelfstandigen, want de zelf-

standigen namen in aantal toe. Waarschijnlijk moet men dit zien als een reactie op de gunstige oorlogsperiode.

In de tuinbouw in dit gebied bleef de verhouding tussen zelfstandigen en afhankelijkten vrijwel gehandhaafd, met gelijktijdige toename van het totaal aantal mannelijke agrariërs.

Conclusies ¹⁾.

Wij menen de volgende conclusies te mogen trekken:

1. De werkgelegenheid is in de gehele agrarische productie op peil gebleven als gevolg van de ontwikkeling van de tuinbouw.
2. De werkgelegenheid in de akkerbouw en veeteelt is in de periode 1909 tot 1930 verminderd met bijna 4 % (17.185 mannen), het aantal zelfstandigen nam toe met 9.599 mannen, terwijl het aantal niet-zelfstandigen afnam met 26.784 mannen.
3. De groep niet-zelfstandigen in de akkerbouw en de veeteelt is sterk teruggelopen. Dit leidde vooral tot achteruitgang van het aantal landarbeiders, terwijl, gezien de toename van de gezinsbedrijven, het aantal medewerkende gezinsleden is toegenomen, doch niet in die mate, dat de achteruitgang van de landarbeiders werd geneutraliseerd.
4. Een plaatselijke uitzondering daargelaten, is het aantal zelfstandigen in de periode 1909 tot 1930, werkzaam in de agrarische productie, zowel in het algemeen, als in akkerbouw en veeteelt in het bijzonder, toegenomen. Het gevolg is het kleiner worden van de bedrijven, aangezien het areaal cultuurgrond in verhouding niet sterk genoeg toenam.
5. Uit de punten 2, 3 en 4 mag niet worden geconcludeerd, dat een kleiner worden van de bedrijven een vermindering van de werkgelegenheid in de akkerbouw en veeteelt betekent. Uit de in paragraaf 2 in dit hoofdstuk gegeven beschouwing betreffende de agrarische dichtheid blijkt nl., dat deze toeneemt met het kleiner worden van de bedrijven.
6. Hoewel de mechanisatie in de agrarische productie in enkele gevallen heeft geleid tot een geringe vermindering van de werkgelegenheid, kan in het algemeen worden vastgesteld, dat vóór 1930 de

¹⁾ Ook in de conclusies is de vrouwenarbeid, als gevolg van de weinige betrouwbaarheid van de cijfers, buiten beschouwing gelaten.

invloed van de mechanisatie op de agrarische werkgelegenheid in het algemeen niet groot is geweest. Wij verwijzen daarvoor ook naar het volgende hoofdstuk.

7. In verschillende gevallen (o.m. in het rivierkleigebied van de Kromme Rijn) is in de periode 1889 tot 1930 het aantal afhankelijk teruggelopen als gevolg van meer arbeidsextensieve productie, in het bijzonder door de omzetting van bouwland in blijvend grasland.

8. Uit het ingestelde onderzoek te Finsterwolde (zie hoofdstuk IV) is gebleken, dat de achteruitgang van het aantal niet-zelfstandigen, althans in dat gebied ten dele mag worden toegeschreven aan de vermindering (practisch geheel verdwijnen) van de inwonende knechts. Wij achten mede op grond hiervan, de conclusie gerechtvaardigd, dat er, voor het gehele land een nauw verband bestaat tussen de achteruitgang van het totaal aantal niet-zelfstandigen en het nagenoeg geheel verdwijnen van het instituut der inwonende knechts.

9. Uit de beroepstelling van 1920 blijkt, dat het aantal mannen werkzaam in de akkerbouw en veeteelt vergeleken met 1909, is toegenomen. De toename is voor het grootste deel het gevolg der toename van het aantal niet-zelfstandigen.

De periode van 1909 tot 1920, waarin de wereldoorlog en de eerste naoorlogse jaren vallen, was een gunstige periode voor de landbouw. Na 1920 volgt een tienjarige periode, waarin de omstandigheden voor de landbouw belangrijk minder gunstig worden. In die periode is dan ook blijkens de beroepstellingen van 1920 en 1930 het aantal niet-zelfstandigen werkzaam in de akkerbouw en de veeteelt sterk achteruit gegaan. Hierin ligt reeds een aanwijzing, dat de achteruitgang met 4 % van de werkgelegenheid in akkerbouw en veeteelt in de periode van 1909 tot 1930, verklaard moet worden uit de samenwerking van de invloed der conjunctuur en het begeleidend verschijnsel van de trek van het platteland naar de stad.

Naar onze mening hebben wij hier derhalve in feite niet te doen met een vermindering van de werkgelegenheid ten plattelande, gedurende een crisisperiode in de landbouw, maar wel met een structurele verandering in akkerbouw en veeteelt, waardoor de bestaande werkgelegenheid niet tot een volledige bezetting met de eigenlijk nodige arbeidskrachten leidt. Dit is mede een gevolg van het tekort van arbeidskrachten, dat immers in een crisisperiode in de landbouw door

de trek van het platteland naar de stad ontstaat. Het gevolg zal op de duur zijn:

- A. Een poging om handenarbeid door machines te vervangen.
- B. Een vlucht in minder arbeidsintensieve gewassen (granen etc.) en een vermindering van de meer handenarbeid vereisende gewassen (hakvruchten etc.).
- C. Een achteruitgang van de behandeling van de grond, waarvan het gevolg kan zijn een vermindering van de productie per oppervlakte eenheid.

10. De toename van het aantal zelfstandigen weegt in verschillende gebieden op tegen de vermindering van de afhankelijken (Zuidelijk Westerkwartier). Vermeerdering van kleine bedrijven ten koste van grotere bedrijven, heeft tengevolge een volkomen verandering van de structuur van de groep der „niet-zelfstandigen” (verdwijnen inwonende knechten, vaste arbeiders en dgl.).

11. In het algemeen kan worden geconstateerd, dat het aantal niet-zelfstandigen per zelfstandige in de akkerbouw en veeteelt groter wordt naarmate de gemiddelde bedrijfsgrootte toeneemt. Het kleiner worden van de bedrijven leidt tot een vermindering van het aantal niet-zelfstandigen per zelfstandige.

BIJLAGE I.

De sociale structuur van de Landbouwgebieden in 1930.

LANDBOUWGEBIEDEN:	1.	2.	3.
<i>Akkerbouw op Zeeklei.</i>			
Goeree en Overflakkee (Z.H.)	340	74,8	3,1
IJsselmonde en Dordse Waard (Z.H.)	310	71,-	1,2
Meerlanden (N.H.)	291	70,2	2,7
Tholen en St. Philipsland (Z.)	283	70,4	11,5
Noordbeveiland (Z.)	252	80,6	11,9
Walcheren (Z.)	248	56,1	17,9
Zuidbeveland (Z.)	248	73,3	12,2
Voorne, Putten en Rozenburg (Z.H.)	248	65,2	2,7
Hoekse Waard (Z.H.)	244	79,2	2,2
Noord-Oostpolders (N.H.)	243	70,9	1,-
Kleibouwstreek (Fr.)	242	65,7	4,6
Schouwen en Duiveland (Z.)	234	74,8	9,3
Rijn-, Delf- en Schielandse droogma- kerijen (Z.H.)	223	73,4	5,-
Noord-Westelijke zeekleigronden van Noord-Brabant	213	74,2	5,4
Zeeuws-Vlaanderen-Oost (Z.)	213	74,5	17,6
Nieuw-Oldambt (Gr.)	196	85,4	7,1
Oud-Oldambt (Gr.)	192	79,2	7,0
Bouwstreek (Gr.)	179	79,4	8,3
Zeeuws-Vlaanderen-West (Z.)	174	72,9	27,-
Klein-Oldambt (Gr.)	157	77,5	5,-
Noordelijk Westerkwartier (Gr.)	156	73,3	7,5
Centrale Bouwstreek (Gr.)	156	70,2	12,-
<i>Akkerbouw op Rivierklei.</i>			
Bommelerwaard (G.)	289	54,6	6,6
Land van Heusden en Altena (N.B.)	266	63,1	5,1
De Betuwe (G.)	248	62,3	6,7
Zuid-Limburg	224	48,1	29,4
Tielsterwaard (G.)	206	56,4	8,1
Land van Maas en Waal (G.)	205	53,-	11,9
De Lijmers (G.)	202	51,1	11,9
IJsselstreek (G.)	193	51,9	18,8
IJsselstreek (O.)	159	54,8	19,8
Kleigebied v. d. Kr. Rijn (U.)	155	68,6	21,4
<i>Tuinbouwgebieden.</i>			
Westland (Z.H.)	1124	63,-	1,3
Zuidhollandse bollen- en weide- streek (Z.H.)	883	80,-	1,5
Zuidelijke duinstreek (N.H.)	518	75,3	4,2
Drechterland (N.H.)	461	54,4	1,5
Geesterambacht (N.H.)	415	51,9	1,3
<i>Veenkoloniën.</i>			
Veen- en Zandgebied (D.)	195	65,6	16,3
Veenkoloniën (Gr.)	183	69,2	5,3
Woldstreek (Gr.)	169	68,9	6,-

Kolom 1: aantal mannen werkzaam in de agrarische productie per 1000 h.a. cultuurgrond.

Kolom 2: procentueel aandeel der afhankelijkken in de totale mannelijke agrarische beroepsbevolking.

Kolom 3: procentueel aandeel der vrouwen van het totaal aantal personen werkzaam in de agrarische productie.

BIJLAGE I (vervolg).
De sociale structuur van de Landbouwgebieden in 1930.

LANDBOUWGEBIEDEN:		1.	2.	3.
<i>Weidegebieden.</i>				
Rijnland (Z.H.)		327	67,-	5,8
Delf- en Schieland (Z.H.)		326	68,7	2,5
Noordelijk Klei- en Veengebied van Zuid-Holland		299	62,9	10,8
Westfriesland (N.H.)		246	47,6	2,9
Land van Gouda en Woerden (Z.H.)		224	60,3	17,8
Kleigebied v. IJssel en O. Rijn (U.)		197	60,7	22,9
Alblasserwaard en Vijfheerenlanden (Z.H.)		187	59,6	19,6
Noordelijke Duinstreek (N.H.)		182	63,2	3,2
Noord-Westelijk Weidegebied (U.)		175	62,6	19,8
Krimpenerwaard (Z.H.)		174	55,1	25,3
Middengewest (N.H.)		172	46,2	5,1
het Gein (N.H.)		168	53,2	12,7
Lopikerwaard (U.)		165	59,3	31,3
Weidegebied (Ov.)		160	51,-	19,-
Kleiweidestreek (F.)		155	64,4	7,6
Centrale Weidestreek (Gr.)		151	62,1	8,-
Eilanden (N.H.)		141	57,8	2,8
Maaskant (N.B.)		139	52,5	16,8
Veenweidestreek (F.)		131	57,9	13,9
Eemland (U.)		113	47,4	2,9
Eilanden (Fr.)		106	44,3	3,6
<i>Zandgronden met gemengd bedrijf.</i>				
Gooiland (N.H.)		540	66,2	2,8
Rijk van Nijmegen (G.)		347	52,8	13,2
Overveluwe (G.)		295	54,3	11,2
Oostelijke Veluwe (G.)		291	49,5	14,6
Nederveluwe (G.)		282	53,2	15,9
Noord-Limburg		274	51,2	29,-
Zand- en Veengeb. v. Overijssel		258	55,4	23,6
Veluwezoom (G.)		257	66,7	5,-
Zandgebied van Utrecht		247	60,2	13,-
Zuidelijke randgemeenten (D.)		247	51,9	30,3
Westelijke Zandgronden (N.B.)		246	64,3	21,4
Graafschap Zutphen (G.)		234	49,7	32,8
Zuidelijke en Oostelijke Zandgronden (N.B.)		232	52,5	33,6
Meijerij (N.B.)		228	50,1	27,4
Zuidelijk Westerkwartier (G.)		226	51,2	15,7
Noordelijke Randgemeenten (D.)		221	56,9	17,8
Land van Cuyk (N.B.)		221	53,3	36,5
Westerwolde (G.)		221	70,1	8,3
Zandgebied (D.)		217	57,-	18,8
Zandgebied v. Overijssel		204	50,2	32,-
De Wouden (Fr.)		198	55,4	6,8
Goorecht (Gr.)		174	49,9	15,5

Kolom 1: aantal mannen werkzaam in de agrarische productie per 1000 h.a. cultuurgrond.

Kolom 2: procentueel aandeel der afhankelijken in de totale mannelijke agrarische beroepsbevolking.

Kolom 3: procentueel aandeel der vrouwen van het totaal aantal personen werkzaam in de agrarische productie.

III. DE WERKLOOSHEID IN DE AGRARISCHE PRODUCTIE.

1. *Inleiding.*

De cartografische voorstelling van een sociaal-economisch verschijnsel biedt het grote voordeel, dat men een inzicht verkrijgt in de intensiteit, waarmede het verschijnsel zich voordoet in de verschillende administratieve eenheden, waarvoor de gegevens verzameld worden en bekend zijn. Zo worden de gegevens betreffende de werkloosheid in Nederland per gemeente verzameld en op dit grondmateriaal berusten tenslotte de verschillende publicaties betreffende de werkloosheid in Nederland op een bepaald tijdstip of een bepaalde periode. Deze publicaties kunnen uiteraard moeilijk voor alle gemeenten gepubliceerd worden. Door de welwillende medewerking van de Arbeidsbureaus en van het Centraal Bureau voor de Statistiek is het gelukt de intensiteit van de werkloosheid per gemeente te verkrijgen op einde December 1937 en einde Juni 1938. Hierdoor werd het mogelijk twee kaarten te vervaardigen, waarop voor het Rijk een betrouwbaar beeld werd verkregen van de werkloosheid per gemeente voor geheel het land. Het beeld, dat de ene kaart van de winterwerkloosheid geeft mag betrouwbaar worden genoemd, aangezien de ervaring geleerd heeft, dat inderdaad eind December het diepste punt van de winterwerkloosheid over het gehele land, in alle gemeenten wordt bereikt.

Met de andere kaart, die de intensiteit van de werkloosheid voorstelt per gemeente in eind Juni, is dit niet in dezelfde mate het geval, omdat het minimumniveau van de zomerwerkloosheid niet in alle gemeenten in eind Juni valt. Wanneer men bedenkt, dat het oogsten der verschillende gewassen in ons land op uiteenlopende tijden geschiedt, dan is het duidelijk, dat de momentopname eind Juni niet overal de minimumwerkloosheid zal aangeven. Er zij de aandacht op gevestigd, dat het wel heel moeilijk is voor de zomer een tijdstip aan te wijzen, waarop in alle gebieden in ons land de werkloosheid tot het minimum daalt.

Bij de samenstelling van deze kaarten, waardoor een inzicht ver-

kregen wordt in de regionale verschillen, die er in de winter, zowel als in de zomer bestaan, werd uitsluitend rekening gehouden met de mannen; en wel, voor het ganse bedrijfsleven, dus niet alleen voor de agrarische producenten. Dat de vrouwen niet in deze cartografische voorstelling zijn betrokken, wordt verantwoord geacht, daar in Nederland nauwelijks 25% van de totale vrouwenbevolking aan het bedrijfsleven deelneemt, en bovendien, omdat door velerlei factoren de gegevens betreffende de werkloosheid der vrouwen, die aan het bedrijfsleven deelnemen, niet ten volle betrouwbaar zijn.

Tot op zekere hoogte geldt dit ook voor de mannen. Immers een groot deel van de jongere werklozen bijv. is niet bij de Organen van de Arbeidsbemiddeling ingeschreven. Een grote verbetering van de registratie der werklozen is echter inmiddels verkregen door de circulaire van den Minister van Sociale Zaken van 21 Juni 1935. Daarin is het volgende verplicht gesteld. Voor een ondersteunden kostwinner, die bij de gesubsidieerde werkverschaffing is geplaatst moeten de niet verdienende inwonende gezinsleden van 15 jaar of ouder zich als werkzoekende bij het orgaan der openbare arbeidsbemiddeling laten inschrijven. (1)

Uit deze kaarten blijken duidelijk de regionale verschillen met betrekking tot de werkloosheid. De mening der Commissie van der Waerden, dat in tegenstelling tot Engeland in Nederland geen gebieden met geringe werkloosheid voorkomen (2) kunnen we niet delen.

Duidelijk komen op de kaart van de winterwerkloosheid enkele gebieden uit met een geringere werkloosheid: Zuid-Limburg, het Westelijk deel van Midden-Limburg, de Zuidelijke Noord-Brabantse zandgronden van Zundert tot Westerhoven, Oost-Utrecht (Gelderse Vallei), het Westelijk deel van de Alblasserwaard, de Noord-Oosthoek van Overijssel en de Zuidelijke gemeenten in deze provincie van Diepenveen tot Haaksbergen.

Daartegenover staan gebieden, waarin zelfs in de zomer een zeer grote werkloosheid heerst.

De drie Noordelijke provincies zijn vrijwel zonder uitzondering gekenmerkt door een hoog werkloosheidscijfer. In dit gebied vallen vooral op de Zuid-Oosthoek van Drenthe met Emmen, Oostelijk Groningen met Bellingwolde als middelpunt, alsmede de Zuid-Oosthoek van Friesland.

Zowel op de zomer- als op de winterkaart hebben deze gebieden in vergelijking met de omgeving het karakter van een agrarisch productiegebied met hoge werkloosheid. Onder „agrarisch” wordt ditmaal ook verstaan de productie van turf op het hoogveen.

Het is niet mogelijk deze gebieden nader te typeren. In Oostelijk Groningen is van betekenis, dat de arbeidsbezetting van de landbouwindustrieën, ondanks de stijging van de productie, sterk is verminderd. Hoewel we hiervoor geen voldoende gegevens hebben, schijnt het, dat de scheepsbouw, die vooral in de laatste jaren sterk is gegroeid, de vrij gekomen arbeiders van de landbouwindustrie niet allen heeft opgenomen. De enige mogelijkheid om de oorzaak van een dergelijke extreme werkloosheid in deze gebieden op te sporen bestaat in een regionaal sociaal-economisch onderzoek. Wel is van officiële zijde een Rapport inzake Oostelijk Groningen verschenen, doch het komt ons voor, dat de Commissie, die dit rapport heeft uitgebracht, er niet in is geslaagd onze kennis van het verschijnsel dezer extreme werkloosheid te verdiepen. Een enquête bij de boerenbedrijven werd niet ingesteld. Daardoor komt de Commissie niet verder dan de reeds tot gemeenplaats geworden „mechanisatie” als voornaamste oorzaak aan te wijzen. Is het wel zo zeker, dat de mechanisatie het maximum aantal werklozen vergroot? Uit onze ervaring te Finsterwolde kwam vast te staan, dat vooral de verkorting van de werkperiode der losse arbeiders van betekenis is. Ook besteedt de Commissie geen aandacht aan de ontwikkeling van de demografische structuur, hoewel de invloed van factoren als het ouder worden der bevolking toch niet mogen worden onderschat, zoals uit de behandeling van de demografische structuur van het gehele land in het eerste hoofdstuk reeds is gebleken.

Het door de werkloosheid bedreigde gebied strekt zich trouwens verder uit, dan de gemeenten door de commissie behandeld. Het reikt tot en met Slochteren in het Westen. Dit gehele gebied nu heeft een surplus aan arbeidskrachten, terwijl vóór 1914 dit surplus in het algemeen beperkt was tot enkele gemeenten in het Oosten. Zuid-Oost Groningen dankt de hoge werkloosheidspercentages voornamelijk aan de achteruitgang van de veenarbeid. In vele opzichten sluiten de gemeenten in dit gebied aan bij het veengebied van Zuid-Oost Drenthe. Het teveel aan veenarbeiders is ook de oorzaak van de toename van het aantal afhankelijken in de agrarische productie.

De Zuid-Oosthoek van Friesland, de „arme Friese heide”, is reeds van ouds een zorgenkind. Vóór 1914 was het een arbeidsreservoir, van waaruit meerdere landarbeiders geregeld naar Duitsland trokken. Ook naar de naaste omgeving zwermden van hier koppels arbeiders uit. Toen reeds bood dus het gebied zelve onvoldoende bestaansmogelijkheden voor de mannelijke productieve krachten. Men zocht een aanvullend inkomen elders.

Thans, nu de gelegenheid voor deze lange of korte afstands-migratie nagenoeg niet meer bestaat, lijdt dit gebied onder de druk van een permanente werkloosheid. Opvallend is, dat het nauwkeurig samenvalt met de Friese Zandgronden. Waardoor heeft dit gebied zo'n grote, blijvende werkloosheid in tegenstelling tot de Drentse Zandgronden? Is het uitsluitend het surplus aan arbeidskrachten van vroeger, dat nu werkloos is? Of heeft de achteruitgang van de verveningen invloed op de huidige werkloosheid, zoals dit het geval is in Oost Drenthe? Of moet men denken aan nadelige fysische of sociaal-psychische factoren of aan beide? Deze vragen kunnen uitsluitend na een enquête in het gebied zelf worden beantwoord.

Het gebied van de hoogveenontginningen in Drenthe, in het Noorden aansluitend bij Westerwolde, in het Zuiden voortgezet in het Overijsselse Veengebied, wordt sedert de wereldoorlog gekenmerkt door een hoog werkloosheidscijfer. Uit de kaart van de winterwerkloosheid, zowel als van de zomerwerkloosheid, die, zoals wij zagen, gelden voor 1938, blijkt, dat in deze toestand nog weinig verandering is gekomen. Dit vindt zijn oorzaak in de rooibouw, welke hier vooral sedert de vorige eeuw op het hoogveen is gepleegd. Na 1870 namen de hoogveenontginningen in omvang toe. Duidelijk blijkt dit uit de aanwas der bevolking in Emmen. In 1870 was het totaal aantal inwoners ongeveer 6000. Tot 1900 vermeerderde de bevolking met ongeveer 5000 zielen per 10 jaar. Van 1900 op 1910 steeg ze van 19500 tot 27500 zielen. Thans in 1939 (1 Januari) bedraagt het inwonertal 48.127.

Erkend moet worden, dat het werkloosheidsprobleem, waarvoor de gemeenschap zich in dit gebied gesteld ziet, verre van eenvoudig is. De welvaart van het Groningse Veenkoloniale gebied is, zoals bekend, te danken aan de juiste ontginningsmethode, die in dat gebied werd gevolgd. Deze komt in het kort hier op neer, dat de vervening op

de voet werd gevolgd door het herscheppen van de afgeveende dalgronden in vruchtbare cultuurgrond. Hierop kon het surplus van arbeidskrachten, onder leiding van Groningse ervaren landbouwjongeren emplooi vinden. Het slagen dezer methode is afhankelijk van de geregelde afzet van de fossiele brandstof-turf. Hier ligt de moeilijkheid. Door tal van omstandigheden is deze turf in onze dagen nagenoeg onverkoopbaar geworden. Talrijk zijn de pogingen geweest om de fossiele brandstof, in welke vorm dan ook, als grondstof of halffabrikaat verkoopbaar te maken.

Welke pogingen dan ook mogen zijn gedaan, men is er niet in geslaagd verbetering in de toestanden te brengen. Men staat dus in de onverveende gebieden, zoals die nog in grote uitgestrektheden in de gemeente Emmen voorkomen voor de vraag, het veen af te graven om de beschikking te krijgen over cultuurgrond, terwijl voor de turf geen prijzen kunnen worden gemaakt, die de kosten van verving dekken.

Hoewel er verschillende pogingen zijn gedaan deze toestanden te verbeteren, kan dit vraagsuk naar onze mening slechts tot oplossing worden gebrácht indien het integraal bezien wordt voor alle nog met hoogveen bedekte gronden in Nederland. Het gebrek aan cultuurgrond, de toename van de bevolking en de verarming van de bewoners van de hoogveensterken in het bijzonder, eisen een even grootse opzet als voor de drooglegging van de Zuiderzee werd en wordt toegepast.

In het Zuid-Oosten van Overijssel vallen de stedelijke centra op de kaart direct in het oog. De agrarische werkloosheid heeft in deze streek vrijwel niets te betekenen; het zijn de textiel- en machine-industrie, die er de werkloosheid ook in de omgeving der steden bepalen.

Te betreuren is het, dat de gemeentelijke indeling van de Veluwe ons niet in staat stelt een beter beeld te geven van de werkloosheid. De gemeenten Apeldoorn en Ede, waar 14 en 35 % van de beroepsbevolking werkzaam is in de agrarische productie, hebben naast een stedelijke kern, een landelijk gebied. Het hoge werkloosheidspercentage van Apeldoorn geldt het stedelijke deel en niet het agrarische. Ook het percentage van Ede is hoger door de invloed van de fabrieksarbeid. De gehele Zuidelijke Veluwerand met haar urbaan karakter wordt gekenmerkt door een hoger percentage. Alleen de gemeente

Rozendaal maakt hierop een uitzondering door het hoge aandeel van de agrarische beroepen. De Achterhoek sluit in ieder opzicht aan bij Twente; alleen in de meer industriële gemeenten, zoals b.v. in Neede, is het werkloosheidscijfer hoger.

In de Zuidelijke Gelderse gemeenten, in het gebied van de Oude IJssel, komt een vrij sterke, blijvende zomerwerkloosheid voor, veroorzaakt door de malaise in de plaatselijke industrie (o.a. Aalten en Winterswijk).

In Utrecht steekt de Utrechtse heuvelrug met haar stedelijk karakter scherp af tegen de Gelderse Vallei en West Utrecht. De enige gemeente in dit gebied, die zich van de omgeving onderscheidt is het dorp Jutphaas. De grotere werkloosheid in deze gemeente, die op de kaart niet anders kon worden aangegeven dan door het gehele gebied, van de gemeente, de bij het hoge percentage behorende arcering te geven, is uitsluitend te wijten aan de in het uiterste Oosten der gemeente ontstane industriewijk met arbeiderskwartieren (Hoog-Raven). Dit deel der gemeente behoort uiteraard tot het industriële concentratiegebied van de gemeente Utrecht. Het overgrote landelijke deel van de gemeente Jutphaas kent slechts een geringe werkloosheid.

Tengevolge van het stedelijke karakter heeft in het Utrechtse-Zuid-Hollandse weidegebied de stad Woerden een hogere werkloosheid dan de agrarische omgeving. In de beide Hollanden doet zich het zelfde verschijnsel voor in de industriegebieden, (zie de kaart voor de zomerwerkloosheid):

1. het industriegebied van de Zaanstreek, aansluitend bij Amsterdam.
2. het industrie- en havengebied langs de Nieuwe Maas, zich ook uitstrekkend over de gemeenten gelegen aan de Hollandse IJssel.
3. de industriegemeenten langs de Noord en de Dordse Kil.
4. het gebied van Leerdam (glasindustrie) en Arkel (metaalnijverheid).

Een hoog werkloosheidscijfer hebben verder de steden als den Helder, den Haag en Leiden. De gemeente Bodegraven met steenfabrieken en scheepswerven, en de omliggende gemeenten hebben eveneens een hoog percentage werklozen.

In de bloembollenstreek wordt dit veroorzaakt en door het feit,

dat het minimum percentage op een ander tijdstip dan eind Juni intreedt, en door het betrekkelijk groot aantal blijvende zomerwerklozen.

De blijvende zomerwerkloosheid op Goeree en Overflakkee vindt evenzeer haar oorsprong in het agrarische bedrijf.

In genoemde industriegebieden komen ook in de wintermaanden hogere percentages voor. Het onderscheid met de omliggende landbouw- en veeteeltgebieden is dan echter veel geringer, al blijven de stedelijke centra in het algemeen ook in de winter domineren. In Zuid-Holland blijven b.v. de agrarische gemeenten Zoetermeer en Pijnacker een gunstiger beeld behouden dan de omliggende gemeenten. Anders is het in de omgeving van den Helder, waar het percentage der winterwerkloosheid in de stad gunstiger is, dan in de omringende plattelandsgemeenten.

In de provincie Utrecht en op de Veluwe zijn op de winterkaart dezelfde verschillen tussen de stedelijke en de agrarische gebieden waar te nemen als op de zomerkaart.

Vergelijken we het winterbeeld van het platteland in de drie Noordelijke provincies met het beeld van de Hollandse steden, dan blijkt de scherpte van het werkloosheidsprobleem in eerstgenoemde gebieden. De werkloosheid moge b.v. in de Eriese Wouden 's zomers geringer zijn dan in Amsterdam, spoedig neemt in dit gebied de werkloosheid dermate toe, dat de stedelijke winterwerkloosheid wordt geëvenaard. In een gemeente als Bellingwolde, blijkt de werkloosheid in de winter hoger te zijn dan in de grote steden, en 's zomers op de kaart aangeduid te worden met een zelfde arcering als Amsterdam.

Het Zeeuwse akkerbouwgebied heeft in de zomer vrijwel geen werkloosheid meer. De enige uitzonderingen zijn feitelijk Sas van Gent en Ter Neuzen. Waar elders in de provincie de kaart enige werkloosheid aanwijst, vindt deze een gereede verklaring in de verschuiving van de oogstwerkzaamheden naar een ander tijdstip.

Noord-Brabant geeft weer een geheel ander beeld te zien. Kon de Sub-Commissie voor Economische Politiek in 1928 (hausse periode) vast stellen, dat op de zandgronden vrijwel geen werkloosheid voorkwam en dat deze in de agrarische productie soms verminderde door de overgang van arbeiders naar de industrie, in 1937/38 is de toestand, zoals uit de kaarten blijkt, geheel anders geworden.

De invloed van het industriële leven is voor dit gebied t.a.v. de werkgelegenheid en werkloosheid van overwegende betekenis geworden. Hierbij komt voor de kleigemeenten in het Noord-Westen nog een hoge agrarische zomerwerkloosheid einde Juni.

In de omgeving van Oss is de werkloosheid evenzeer te wijten aan de toestand in het industriële centrum van dit gebied. Het stilleggen van de margarinefabrieken is de belangrijkste oorzaak.

De werkloosheid in het complex Boxtel-St.-Oedenrode is ook van industriële oorsprong. De nijverheid is hier vnl. gericht op textielproducten, tabaksartikelen en steenfabricage.

Ten Zuiden hiervan ligt het industriegebied van Eindhoven, van waaruit de werkloosheid het omliggende platteland teistert. De in Eindhoven werkende arbeiders wonen immers voor een deel buiten deze gemeente, zodat de toestand in de industrie zich onmiddellijk mededeelt aan het platteland in de omgeving.

De drie Oostelijke gemeenten Deurne-Asten en Someren behouden ook in de zomer hun hoog werkloosheidspercentage. De aanwezigheid van het nabije Helmond als industriecentrum, en de veenarbeid zullen hieraan niet vreemd zijn.

Het gebied van Maas en Waal heeft zijn werkloosheid niet te wijten aan de agrarische productie, doch veelmeer aan de plaatselijke nijverheid, vooral de steenindustrie in Beuningen, Ewijk en Druten. In het Oosten is het nabij gelegen Nijmegen van betekenis voor de aangrenzende gemeenten.

Dat in de overige agrarische gemeenten van dit gebied de zomerwerkloosheid nog zo hoog op de kaart is aangegeven is uitsluitend een gevolg daarvan, dat het dieptepunt van de werkloosheid hier niet op eind Juni valt.

Limburg heeft met de provincie Utrecht het gunstigste aspect t.o.v. de werkloosheid. In het mijngebied is deze zeer laag, ook in de winter. Het komt ons voor, dat de werkloosheid in de zomer meer te wijten is aan factoren gelegen buiten het bedrijfsleven. Alleen Midden-Limburg vertoont in de zomer en in de winter een hogere werkloosheid. Misschien is hierop een seizoensverschuiving in de tuinbouw van invloed, al zullen ook de daar gevestigde industrieën er niet vreemd aan zijn.

Samenvattend kan dus worden vastgesteld, dat de blijvende zomerwerkloosheid in de beide Hollanden, Gelderland, Utrecht,

Overijssel, Noord-Brabant en Limburg vnl. van industrieële oorsprong is. In de drie Noordelijke provinciën heeft de blijvende zomerwerkloosheid een geheel ander karakter. Deze wordt hier veroorzaakt door het geheel vastlopen van het productieproces in de veenderijen en door de structurele veranderingen, die zich in het agrarisch bedrijf voltrokken. Hierbij komen waarschijnlijk nog verschillende demografische factoren en de onmogelijkheid voor de arbeiders om tijdelijk een aanvullend inkomen elders te vinden.

2. *De agrarische werkloosheid.*

De agrarische werkloosheid treedt in de eerste plaats over het gehele land op als seizoenwerkloosheid, in de tweede plaats lokaal, in de vorm van een tijdelijk surplus van arbeidskrachten in bepaalde centra ten plattelande. In dit laatste geval bestaat de mogelijkheid, dat als werkloze landarbeiders worden ingeschreven arbeidskrachten, die feitelijk geen landarbeiders zijn, doch behoren tot de categorie, welke in de steden bekend is als de groep „losse arbeiders”.

Meer in het bijzonder zal deze paragraaf handelen over de seizoenwerkloosheid. Deze wordt enerzijds bepaald door het maximum aantal arbeiders nodig in het drukste seizoen, anderzijds door het minimum aantal werkkrachten nodig in de winter. Niet altijd kan de plaatselijke arbeidsmarkt aan de maximum vraag voldoen. Vandaar, dat vóór 1914 in verschillende streken van ons land een beroep moest worden gedaan op de tijdelijke reserve elders.

Een overzicht van deze trek werd o.a. gegeven door de schrijvers van de Bijzondere Catalogus uitgegeven bij gelegenheid der Landbouwtentoonstelling 1913 en in de Rapporten door de Staatscommissie voor de Landbouw over de landarbeiders, uitgegeven in 1908.

Zo kwamen vooral uit Friesland en Zuid-Holland grote koppels gehuwde en ongehuwde arbeiders en arbeidsters naar de Bouwstreek en het Veenkoloniale gebied in Groningen om verschillende soorten landarbeid te verrichten. Vooral het vlastrekken geschiedde in Groningen door arbeiders van elders. Anderzijds was er een drukke seizoenmigratie binnen de provincie Groningen zelf. In Fivelingoo werkten 's zomers zichters uit Slochteren, Muntendam, Oud- en Nieuw Pekela en het Zuid-Westerkwartier. Deze migratie was veelal tweezijdig. Zo trokken de Friezen naar het Oldambt om vlas te trekken, Groningse arbeiders naar Friesland gingen maaien en

hooien. In de provincie Groningen waren vooral Westerwolde en Oostelijk Groningen arbeidsreservoirs.

De Greidstreek was voor de hooi-oogst vrijwel geheel aangewezen op vreemde werkkrachten. Omstreeks half Juni kwamen de maaiers en de hooiers; vóór 1900 uit Oost-Friesland, doch toen daar de toestand verbeterde, werd het arbeidssurplus in het eigen land aangesproken en werden er vooral werkkrachten betrokken uit het Oosten en Zuid-Oosten van Friesland en de omtrek van Winschoten.

Ook het Overijsselse Weidegebied maakte in de oogstperiode gebruik van arbeiders van elders. In de beide Hollanden moest men voor het wieden en oogsten in de akkerbouwgebieden een beroep doen op arbeiders uit Zeeland, Noord-Brabant en België.

Opmerkelijk is het, dat t.a.v. de tuinbouw in de beide Hollanden wordt medegedeeld, dat hier geen gebruik werd gemaakt van vreemde arbeidskrachten, omdat deze de bekwaamheid missen, het hoge kwaliteitswerk te verrichten. Wel werden voor het ruwe werk als het afgraven van de duinen en het uitdiepen van sloten losse arbeiders van elders aangenomen, o.a. uit Noord-Brabant.

Voorals in Zuid-Holland ten Zuiden van de Lek was men sterk afhankelijk van vreemde arbeidskrachten, volgens het Landarbeiders-rapport van 1908. Op de Zuid-Hollandse eilanden werd in het bijzonder de vlaspluk verricht door uitheemse arbeiders, die in dienst stonden van den opkoper.

In Zeeland had men in het algemeen voldoende aan de plaatselijke arbeidsreserve, behoudens dan voor het plukken van vlas, wat ook hier geschiedde door arbeiders, meest Belgen, in dienst van de opkopers, wat zeer nadelig was voor de inheemse arbeiders. In Noord-Brabant betrokken eigenlijk alleen het Westelijke deel en de Langstraat arbeiders uit andere streken, hoofdzakelijk van de nabij gelegen zandgronden. In Limburg was dit in den regel niet nodig. Alleen in het Zuid-Oosten had men een weinig hulp van Belgische arbeiders voor de oogst, en in het tuinbouwgebied van Venlo kwamen gedurende de drukste tijd arbeiders uit de omgeving.

Wie hebben in het algemeen getrokken? Vrijwel uitsluitend de losse arbeiders. Deze zullen zoveel mogelijk getracht hebben, gedurende de drukste tijd in hun eigen omgeving werk te vinden, en in de slappe periode elders een aanvullend inkomen te verkrijgen. Dit was o.m. mogelijk door het verschil in hooi- en oogsttijd. Ook zal

het niet uitgesloten zijn geweest, dat kleine boeren zich elders gingen verhuren, al hebben zij er steeds de voorkeur aan gegeven in de nabijheid van hun eigen bedrijf te blijven. Aldus waren zij dan ook een goede plaatselijke arbeidsreserve. Als voorbeeld is reeds genoemd Limburg (zie pag. 60). In het algemeen openbaarde zich dit verschijnsel sterker op de zandgronden dan op de klei. Ook in sommige tuinbouwgemeenten kwam deze reserve voor. Zo werd voor Zeeland geconstateerd, dat kleine land- en tuinbouwers zich in de regel niet verhuren als losse arbeiders, terwijl in de Betuwe daarentegen loondienst van kleine boeren veel voor kwam, vooral waar klein bedrijf werd aangetroffen, zoals in het Rijk van Nijmegen, het land van Maas en Waal en de Bommelerwaard. (6)

De hier besproken arbeidsreserve werkt slechts weinige weken. Nauwkeurige gegevens ontbreken helaas, doch men kan aannemen, dat de werkperiode de duur van 3 maanden niet zal hebben overschreden.

Een uitnemend beeld van de agrarische werkloosheid vóór 1914 werd gegeven in het rapport van de vierde Sub-Commissie van de Staatscommissie voor de Werkloosheid gepubliceerd in 1913. Deze stelde een uitgebreid onderzoek in, doch had te kampen met het gebrek aan goede gegevens: „Dat de ingekomen gegevens vaak zoo onvolledig waren, is toe te schrijven aan gebrekkige vakorganisatie en voorts aan het feit, dat de bestaande organisaties, zooals de land- en tuinbouwverenigingen, blijkbaar zoo goed als geen aandacht besteedden aan arbeidstoestanden en derhalve weinig of geen feitenmateriaal ter beschikking hadden”. (7)

De commissie gaat in de eerste plaats de principiële verschillen tussen de werkloosheid van stad en platteland na. In hoofdzaak wordt de agrarische werkloosheid toegeschreven aan de weersgesteldheid. Vorst en slecht weer veroorzaken tijdelijke werkloosheid. Goed weer geeft een goede oogst en in het jaar daarop is dan veel geld beschikbaar voor het doen uitvoeren van verschillende werkzaamheden, wat dus minder werkloosheid betekent. Eén der conclusies van de commissie luidt, dat waar veel kleinbedrijf is, de werkloosheid het geringst is. (8) „Wel is het zaak, dat klein en groot landgebruik elkaar aanvullen, daar klein landgebruik, tot het uiterste doorgevoerd, op de duur de werkloosheid, vooral in de winter doet

toenemen". Van dit laatste geeft de verslaggever van Berlicum een uitnemend overzicht. Hij vestigt er de aandacht op, dat Berlicum een centrum is, vanwaar uit zich in de loop der jaren het kleinbedrijf naar alle zijden heeft ontwikkeld, welke ontwikkeling nog steeds doorgaat. Iedere grote boerderij, die onder de hamer komt valt uiteen en zodoende vermeedert het aantal landgebruikers. „Nergens is het klein landgebruik hier in de omtrek zoo overheersend, maar ook nergens woedt de werkloosheid 's winters zoo, als juist in die plaatsen. Hierin meen ik een vingerwijzing te zien, dat klein landgebruik tot het uiterste doorgevoerd, de periodieke winterwerkloosheid in de hand werkt. Maar ook in andere tijden van het jaar zal men vaker werkloosheid zien, dáár waar uitsluitend kleine grondgebruikers gevestigd zijn, dán op plaatsen waar de groote en kleine bedrijven naast elkaar gedreven worden. En dit kan ook niet anders, omdat de bedrijven elkander wel niet geheel, maar toch gedeeltelijk aanvullen". (9) Inderdaad schijnt deze opvatting juist. Het kleine bedrijf heeft een grote arbeidsreserve in eigen kring. Wanneer dus een beroep moet worden gedaan op de losse arbeiders in het dorp, dan is dit alleen nodig voor een zeer korte periode. Voor een langere tijd kan de kleine boer deze werkkrachten niet gebruiken. Dit is op een groot bedrijf anders. Wanneer men daar een arbeider in dienst neemt, dan is dit meestal voor een langere periode.

Verandering in de verhouding van vraag en aanbod van werkkrachten treedt op door het gebruik van landbouwmachines. De Staatscommissie voor de werkloosheid stelde voor de jaren 1906 tot 1909 vast, dat in de akkerbouw een groot verschil aanwezig is tussen het aantal benodigde arbeiders in de winter en in de zomer. „Het gevolg is, dat de werkgevers des zomers klagen over gebrek aan arbeiders en des winters de arbeiders over gebrek aan werk". (10) Dit gebrek aan werk in de winter werd nog vergroot door de invoering van de dorsmachines en de stoomstro persen. Het zijn juist deze machines, die zo'n grote invloed hebben op de werkgelegenheid van de losse en los-vaste arbeiders. De los-vaste arbeiders kunnen niet rekenen op een heel jaar werk. Zij worden wel zo lang mogelijk aan het werk gehouden, doch deze werkperiode wordt belangrijk ingekrompen, wanneer de dorsmachine in gebruik wordt genomen. Ook voor de vaste arbeiders is dit nadelig. Er is

nu minder reden deze arbeiders in dienst te houden. De dorsmachine werd ingevoerd om te bezuinigen of in sommige gemeenten om in het tekort aan arbeidskrachten te voorzien. Zo berichtte de rapporteur van Wildervank en omgeving, dat de stoomdorsmachines werden ingevoerd, omdat bij zogenaamde „open” winters de losse werklieden liever buiten wilden werken aan ontginningen en dgl., dan te dorsen bij den boer. Het gevolg van de invoering was, dat in de „dichte” winters de arbeiders zonder werk kwamen. Volgens bovengenoemde Commissie zou hier in verbetering kunnen worden gebracht door het dorsen uit te stellen tot na het aardappelrooien: „Doch wat men ook probeere, er zal altijd slapte in de winter blijven bestaan”.. (11) Hetzelfde wordt door de commissie geconstateerd t.a.v. de ingevoerde werktuigen, die 's zomers worden gebruikt: zaai-machine, kunstmeststrooier, hooischudder en hark enz. Ook deze doen de werkloosheid toenemen en wel doordat de werkperiode van de losse arbeiders, de hulpkrachten in het seizoen, wordt verkort. Of het benodigde maximum aantal arbeiders verminderd kan worden hangt van verschillende omstandigheden af en is niet van te voren vast te stellen. Het probleem van de rationalisatie en mechanisatie ligt in de agrarische productie anders dan in de industrie. Ten onrechte wordt dit vraagstuk samengekoppeld met de industriële productie. Ook in de agrarische bedrijven is dit vraagstuk van betekenis. Het seizoenmatig karakter van deze productietak stelt echter geheel andere eisen aan het invoeren van machines en heeft andere gevolgen voor de werkloosheid. De moeilijkheid om de invloed van de machines nader te bestuderen is gelegen in het ontbreken van gedetailleerde gegevens. In ons land is geen vergelijking mogelijk tussen de toename van het aantal machines in de landbouw en de stijging van het aantal agrarische werklozen, en in het bijzonder van de werkloosheidsduur. Ook bij een goede inventarisatie van het machinepark der agrarische productie, is het moeilijk een oordeel hierover te vellen, daar er geen betrouwbare gegevens zijn over vroegere perioden.

Duitse schrijvers over dit probleem hebben met dezelfde moeilijkheid te kampen, hoewel de Duitse statistiek in dit opzicht beter is, dan de Nederlandse. Zo is het aan de hand van Duitse cijfers mogelijk enig inzicht te verkrijgen in het aanschaffen van machines in verband met de bedrijfsgrootte. (12)

Tabel 14.

Gebruik van machines in de Duitse Landbouw in 1907 en 1925.

Bedrijfs grootte	Percentage boerderijen waar machines in gebruik zijn	
	1907	1925
minder dan 2 h.a.	4,8 %	10,9 %
2—5 h.a.	33,1 %	66,3 %
5—10 h.a.	65,3 %	90,3 %
10—20 h.a.	86,6 %	97,7 %
20—50 h.a.	93,2 %	98,8 %
50—100 h.a.	94,2 %	98,5 %
100—200 h.a.	96,3 %	98,8 %
boven 200 h.a.	98,2 %	99,0 %
totaal	28,7 %	39,8 %

Zoals te verwachten is, schaffen de kleinere bedrijven later en in mindere mate machines aan dan de grotere. Deze grotere bedrijven zijn in zekere zin voorbeeldbedrijven. De mogelijkheid om de machines economisch te gebruiken is groter. Met betrekking tot de werkloosheid blijkt ook de Duitse statistiek niet te voldoen. Het is vrijwel onmogelijk andere factoren, die de agrarische werkloosheid beïnvloeden, uit te schakelen. Ook hier is de enige mogelijkheid om licht in dit vraagstuk te verkrijgen, de monografische analyse. Euler meende uit de Duitse werkloosheidscijfers te mogen afleiden, dat de machine zomerwerkloosheid met zich meebrengt. Hij gaat echter niet in op de vraag, voor welke categorie arbeiders dit geldt. Wel vestigt hij de aandacht op een belangrijke uitspraak van S e r i n g, die t.o.v. de mechanisatie betoogde: Der Höchstbedarf an Arbeitskräften bestimmt die Höhe des dauernd zu haltenden Arbeiterstammes und der Abbau dieses Höchstbedarfs kann zur Verminderung der Arbeitskräfte damit zur nennenswerten Einsparungen führen". (13) De sociale betekenis is voor de landbouw dus deze, dat voor de aanwezige arbeidsreserve op de duur de laatste band met de dorpsgemeenschap wordt doorgesneden. De seizoenarbeider wordt nu niet meer aan het agrarische productieproces gebonden. Het verminderen van het aantal benodigde arbeiders gedurende de oogstperiode, is vooral van belang voor de grote bedrijven. De kleine boerderijen zijn voornamelijk

aangewezen op eigen werkkrachten. Invoering van machines betekent niet zozeer het uitsparen van enkele losse arbeiders, als wel een arbeidsbesparing ten behoeve van de medewerkende gezinsleden. Daar deze arbeid minder in geld gewaardeerd wordt dan de vreemde arbeid, is dit een rem voor het aanschaffen van machines, tenzij dit coöperatief geschiedt, zodat de boeren in staat zijn een maximaal gebruik van de machines te maken. (14) De vraag of de mechanisatie meer in het bijzonder met betrekking tot het oogstwerk wel zo te betreuren is, kan niet met ja of neen worden beantwoord. Dit hangt geheel af van de samenstelling der arbeidsreserve. Bestaat deze uit kleine boeren, zoals op onze zandgronden het geval is, dan zijn wij geneigd, de mechanisatie sociaal bezien, als een nadeel te beschouwen. Het inkomen van deze kleine boeren wordt in sommige gevallen voor een belangrijk deel gevormd door de bijverdiensten, verkregen uit arbeid op andere bedrijven. Het ontberen van deze verdiensten betekent een grotere moeilijkheid om het kleine bedrijf op gang te houden. Anders staat het met de losse arbeiders. Deze worden gedurende een korte periode in de agrarische productie tewerkgesteld. Economisch is hun positie in de dorpsgemeenschap zeer zwak. Perspectieven zijn er voor hen vrij wel niet. Het tot kleine boer te brengen hangt af van het bezit van enig kapitaal. De toestand in de industrie op dit ogenblik buiten beschouwing gelaten, is het een kwestie van sociaal-economische organisatie, deze groep op te nemen in het secundaire productieproces. Dit is voor deze categorie, die binnen het agrarische productieproces bedreigd wordt met verarming, de meest wenselijke oplossing. Aldus bezien dient men de mechanisatie in de oogstperiode niet overal en altijd af te keuren. Slechts een regionale analyse kan voor iedere plaats en tijd het juiste oordeel bepalen.

In de akkerbouw is vooral de keuze der gewassen van betekenis voor de werkloosheid. Zo kan de verbouw en het verwerken van vlas gelegenheid bieden de winterwerkloosheid te beperken. De vlasteelt vereist veel zorg, het verwerken in de winter geeft veel handenarbeid. Vandaar, dat sommige rapporteurs van de bovengenoemde Staatscommissie er op aandringen vlas op te kopen om dit in de wintermaanden te doen bewerken in werkverschaffing. Ook in Zeeuws-Vlaanderen werd er op aangedrongen het vlas door de inheemse arbeiders te laten behandelen, in plaats van door vreemde werkkrachten. Voordelig is

eveneens de teelt van aardappels en suikerbieten. Vooral de laatste is mede voor tewerkstelling van arbeiders in de suikerindustrie van September tot het einde van het jaar, van grote betekenis.

De monografie voorkomende in het Rapport van de Staatscommissie voor de werkloosheid (1913) over Oud- en Nieuwe Gastel geeft een uitnemend overzicht van het in elkander grijpen der verschillende werkzaamheden. In het eerste kwartaal van het jaar is er het minste werk te doen. De campagne der suikerfabrieken loopt ten einde, „het landbouwbedrijf verkeert in het doode seizoen”, de steenbakkers werken uitsluitend voor aflevering. Alleen het vaste personeel op de boerderij wordt aangehouden, waardoor 70 volslagen mannen werk vinden. Op de suikerfabrieken ter plaatse en in de omgeving werken een 220 arbeiders. Het bosbedrijf houdt vooral bij goed weer van Januari tot April een 40 personen aan het werk, terwijl in de zelfde tijd met andere werkzaamheden, als baggerwerk, arbeid op de melkfabriek en in de boomkwekerijen een 35 man bezig zijn. Enkel en gaan in het eerste kwartaal naar Duitsland werk zoeken. Van April tot Augustus wordt het dan drukker op de boerderij, gemiddeld zijn er zo ongeveer 210 werkkrachten in de landbouw en veeteelt werkzaam. In Mei bedraagt dit aantal 100, daarna neemt het aantal snel toe en omstreeks half Juni tot half September vinden alle beschikbare krachten werk bij de oogst van granen en suikerbieten. In Juni vertrekken nog een 20-tal arbeiders naar Holland om te maaien en te hooien. Vooral in de oogsttijd van de suikerbieten wordt er door de boeren meermalen geklaagd over een tijdelijk tekort aan arbeiders, dat van elders moet worden aangevuld. In de laatste dagen van September begint de suikercampagne en de landarbeiders en de knechts van de ambachtslieden trekken in grote getale naar de fabrieken. Ongeveer 675 Gastelse arbeiders vinden dan werk. „De arbeider kent hier over het algemeen het verschillend werk van het boerenbedrijf, als ook het sjouwerwerk in de fabriek. Tevens zijn er velen, die voor meer technisch werk in de fabrieken bruikbaar zijn. Zij zijn van lieverlede in de verschillende werkzaamheden opgegroeid. Zoo ziet men ook, dat hij van het eene werk naar het andere overgaat; meestal geldt hiervoor bij hem alleen als motief het hooger loon, dat hij bij zijn nieuwen meester kan verdienen en bekommert hij er zich niet om, dat hij zijn vorigen patroon, waar hij dikwijls in de slappe tijd werk

gevonden heeft, in ongelegenheid brengt". Aldus luidt het Verslag van de Staatscommissie voor de werkloosheid (1913). Deze campagne duurt tot het begin van Januari, waarna het verdere werk wordt verricht door de bovengenoemde 220 Gastelse mannen.

Komt werkloosheid voor, dan is dit bij strenge vorst in Februari en Maart. Brodeloosheid behoort echter tot de uitzonderingen. (16) De vraag of er al of niet werkloosheid is hangt in belangrijke mate van de suikerindustrie af. Dit is dus een voorbeeld van een vrijwel volkomen integratie van agrarische en industriële werkzaamheden.

Het is van groot belang na te gaan in hoeverre de agrarische werkloosheid in de verschillende gebieden van ons land toe of afgenomen is, bijv. sedert de periode 1900—1914. Hiertoe kon gebruik worden gemaakt van een tweetal officiële rapporten. Het belangrijkste rapport, met betrekking tot de agrarische werkloosheid, dateert van 1913 en is samengesteld door de 4e Sub-Commissie van de Staatscommissie voor de Werkloosheid, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 Juli 1909.

Het tweede rapport is het „Algemeen Overzicht van den oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland", gepubliceerd door de Staatscommissie voor de Landbouw, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 1906, en verschenen in 1908. In dit rapport zijn enkele opmerkingen gemaakt omtrent de agrarische werkloosheid.

Het eerstgenoemde rapport zal in het vervolg in de tekst worden aangeduid met „Werkloosheidsrapport 1913"; het tweede met „Landarbeidersrapport 1909".

Tenslotte verscheen voor het uitbreken van de crisis van 1929/'30 een rapport van de Sub-Commissie voor Economische Politiek, in de Verslagen en Mededelingen van de afd. Handel en Nijverheid van het Departement van Arbeid, 1928, no. 5.

Dit rapport zal in de tekst worden aangeduid als „Rapport 1928". Het is samengesteld aan de hand van een enquête onder de landbouwconsulenten. De vragenlijst vormt een uitstekend uitgangspunt voor een sociaal-geografisch onderzoek. Zo bijv. punt II d van deze enquêtelijst, waarin gevraagd wordt naar de „meer of mindere afvloeiing naar andere beroepen of naar andere streken, hetzij doordat de kinderen van landbouwers en landarbeiders voor andere beroepen worden opgeleid, hetzij doordat volwassen arbeiders werk vinden in andere beroepen of andere streken". Desondanks, geeft

het verslag van deze enquête slechts een zeer oppervlakkig beeld van de werkloosheid omstreeks de periode 1925 tot 1928.

Door vergelijking van de rapporten verschenen vóór 1914 en van het rapport verschenen in 1928 zal worden getracht uiteen te zetten op welke wijze de agrarische werkloosheid in de periode van 1910, tot 1928 van aard en karakter is veranderd.

In de provincie Groningen was het werkloosheidsbeeld omstreeks het jaar 1910, volgens het Werkloosheidsrapport 1913, zeer afwisselend. Werd voor het Oldambt vastgesteld, dat alleen onder de losse arbeiders werkloosheid voorkwam gedurende lange strenge winters, in de Noordelijke Bouwstreek daarentegen kwam in verschillende gemeenten werkloosheid voor van een langere duur. In Uithuizermeeden bv. waren omstreeks de jaarwisseling een 300 arbeiders 6 à 8 weken zonder werk. Ook in Uithuizen kwam in dezelfde jaren (omstreeks 1910) een grote werkloosheid voor: ruim $\frac{1}{3}$ deel van de arbeiders was ongeveer een drie maanden zonder werk.

Voor enkele plaatsen werd nadrukkelijk vastgesteld, dat òf de werkloosheid niet voorkwam òf zeer gering was: o.a. in Noord- en Zuidwolde en Veendam.

In de Groninger Veenkoloniën kwam weinig werkloosheid voor. In Hoogezand en Sappemeer in het geheel niet, wel daarentegen voor de losse arbeiders in Wildervank een lediggang van 3 maanden. In Onstwedde, dat op het ogenblik zo hevig van de werkloosheid te lijden heeft, was van 1908—1913 geen werkloosheid voorgekomen!

Het Rapport van 1928 deelt weinig mee over de werkloosheid in de provincie Groningen. Wel werd in de Veenkoloniale gebieden een toename van de winterwerkloosheid geconstateerd $\frac{2}{3}$ van de arbeiders waren omstreeks 1925—'28 's winters zonder werk. Vooral in de eerste jaren na de wereldoorlog waren er volgens het Rapport 1928 in de dorpen Beerta, Finsterwolde en Midwolde te veel arbeidskrachten. Ook hier werd een toename van de seizoenwerkloosheid geconstateerd.

De Friese Bouwstreek kende vóór 1910 volgens het Werkloosheidsrapport 1913 reeds een matige winterwerkloosheid; ook in de zomer kwam, evenals in de Groningse kleistreken, in sommige plaatsen enige werkloosheid voor.

Vooral in het Bildt heerste in Januari een grote winterwerkloosheid, in Franeker en Franekeradeel daarentegen weer niet. Van invloed was in het bijzonder de malaise in de vlasindustrie, waardoor de werkloosheid in de wintermaanden verergerde.

Het rapport van 1928 stelt een toename van de winterwerkloosheid vast. De oorzaak wordt gezocht in de uitbreiding der veehouderij en het inkrimpen van de verbouw van vlas, naast het verdwijnen van de cichorei. Van invloed is ook de machinale bewerking van het vlas, terwijl tevens als oorzaak opgegeven wordt de versnippering van de boerderijen. Dit laatste dus in overeenstemming met een boven geuite mening (pag. 92).

In de Zuid-Oosthoek van Friesland was in 1909 volgens het Werkloosheidsrapport 1913 en het Landarbeidersrapport 1909 te veel aan werkkrachten, die een groot deel van de tijd werkloos waren. Zo wordt bv. van Wouterswoude medegedeeld, dat de losse arbeiders 13 weken per jaar werkloos waren, voor Tietjerksteradeel kwam hier nog een extra werkloosheidsperiode in Augustus en September bij. Te Garijp waren de losse werkkrachten 20 weken werkloos, de vaste arbeiders hadden zelfs met 10 weken lediggang te kampen. Vrijwel zonder uitzondering berichten de rapporteurs van de Staatscommissie der werkloosheid 1913 een aanzienlijke permanente werkloosheid voor dit gebied.

In het rapport 1928 kon te dien aanzien in 1928 nog geen enkele verbetering worden vastgesteld. Vooral de omzetting van bouwland in grasland en het ophouden van de trek naar Duitsland worden als nadelige factoren vermeld.

De werkloosheid in de Greidstreek heeft een scherper seizoenkarakter gekregen, doordat de melkknechts in de winter niet meer naar Duitsland trekken; ook speelt de splitsing der bedrijven een grote rol bij de toename, sedert het verschijnen van het Werkloosheidsrapport van 1913. De werkloosheid was toen in het algemeen beperkt tot de strenge winterweken, wat in 1928 geheel anders was, door het langer worden van de werkloosheidsperiode.

In het Zandgebied van Drenthe kwamen enkele gemeenten voor, waar de werkloosheid gering van omvang en betekenis was. In gemeenten als Havelte bijv. waren de losse arbeiders weer 12 tot 16 weken werkloos, en dit was geen uitzondering. In Vledder liepen 160 van de 175 losse arbeiders gedurende 2 maanden zonder werk.

Zoals men ziet, was de seizoenwerkloosheid reeds vóór 1914 van grote omvang geworden.

In het Rapport van 1928 werd medegedeeld, dat in dit gebied de werkloosheid in 1928 groter was, dan vóór de wereldoorlog en dat ondanks de toename van de arbeidsintensieve aardappel- en bieten-teelt. De oorzaken werden zeer schematisch aangegeven: invoering machines (dorsen, maaien en hooien), en uitbreiding bevolking. Het is jammer, dat geen nadere gegevens werden verzameld. In welk opzicht is de structuur van de agrarische groep gewijzigd? Is het vaste aantal arbeiders sterk verminderd? Hoe staat het met de bijverdiensten van den kleinen boer? In welk opzicht neemt de werkloosheid toe door de toenemende bevolking? Dergelijke vragen kunnen echter alleen na een plaatselijk onderzoek worden beantwoord.

Het werkloosheidsrapport van 1913 constateerde, dat in Overijssel weinig of geen werkloosheid was. Daarentegen werd in het Rapport van 1928 medegedeeld, dat de toename der werkloosheid, die sedert de wereldoorlog kon worden geconstateerd, het gevolg was van de steunmaatregelen in de winter. Doordat de arbeider in de gelegenheid is ondersteuning te ontvangen voor het geval hij zonder werk is, voelt de boer zich niet langer zedelijk verplicht zijn arbeider door de moeilijke winterperiode heen te helpen. Het gevolg is een toename van het aantal steuntrekkenden.

Uit de hier gebruikte rapporten blijkt, dat zowel vóór de wereldoorlog, als in het jaar 1928 de werkloosheid in het zandgedeelte van Gelderland vrijwel van geen betekenis was.

Voor de Betuwe werd in het werkloosheidsrapport van 1913 vastgesteld, dat er een vrij algemene winterwerkloosheid onder de losse arbeiders voorkwam. In het Rapport van 1928 werd de toestand sedert de wereldoorlog gunstiger geacht. Voornamelijk werd dit toegeschreven aan de ontwikkeling van de tuinbouw. Ook op de Utrechtse Heuvelrug schijnt de werkloosheid sedert 1913 te zijn afgenomen.

In het werkloosheidsrapport 1913 werd voor Amerongen gemeld, dat in de winter de helft der losse arbeiders ongeveer 3 maanden werkloos was. Helaas geeft het Rapport van 1928 geen inlichtingen over de afzonderlijke gemeenten.

In de beide Hollanden trad in 1913 de winterwerkloosheid vooral

op de voorgrond in de akkerbouwstreken. In de overige gebieden kwam zij incidenteel voor.

Volgens het Werkloosheidsrapport van 1913 werden de Zuid-Hollandse eilanden gekenmerkt door een winterwerkloosheid van 2 à 3 maanden. Vooral op Goeree-Overflakkee had de werkloosheid een ernstig karakter. Soms waren zelfs de vaste arbeiders enige weken zonder werk. Terwijl de rapporteur voor Berlicum (Friesland) de mening verkondigde, dat het kleiner worden van de bedrijven tot gevolg had, een toename van de winterwerkloosheid, en dit met verschillende argumenten staaft (zie pag. 92) meenden de rapporteurs van de Zuid-Hollandse eilanden te moeten adviseren de winterwerkloosheid op deze eilanden te bestrijden, door het kleine bedrijf te bevorderen. Een deugdelijke motivering werd echter niet gegeven.

In het rapport van 1928 werd vastgesteld, dat sinds de wereldoorlog de seizoenwerkloosheid was afgenomen. Op IJsselmonde en Rozenburg kwam deze in het geheel niet voor, op Voorne en Putten alleen bij strenge vorst, evenals in de Hoekse Waard. Op dit laatste eiland was in 1928 weer van een toename sprake als gevolg van de ingekrompen vlasbouw.

Opvallend is, dat in het Rapport van 1928 kon worden geconstateerd, dat op het verder van Rotterdam gelegen Flakkee zelfs in de zomer werkloosheid voorkwam.

Waarom is de werkloosheid op de Zuid-Hollandse eilanden in de periode, die tussen de publicatie van het Werkloosheidsrapport 1913 en van het Rapport 1928 ligt, verminderd? Het Rapport van 1928 geeft hierop het volgende antwoord: „Dat in Holland de landarbeiders zoo weinig met werkloosheid te kampen hadden, is een gevolg van de bestaande mogelijkheid om arbeid te vinden in de industrie en in de steden, speciaal Rotterdam. In de jaren onmiddellijk na de oorlog was de trek naar de industrie op verschillende plaatsen zoo groot, dat in de land- en tuinbouw gebrek aan werkkrachten ontstond. Dit is, toen de hausse achter de rug was, weer anders geworden.” (17)

Volgens het Werkloosheidsrapport 1913 was de werkloosheid in Zeeland niet van betekenis. In vele gemeenten kende men vrijwel geen werkloosheid. Daarom valt het op, dat in het Rapport van 1928 een aanzienlijke toename van de werkloosheid in verschillende

gemeenten werd geconstateerd. In sommige gemeenten als Oud-Vossemeer, St. Philipsland, Boschkapelle en Westdorpe was de winterwerkloosheid met meer dan 50 % toegenomen. De vermindering der grotere bedrijven werd in het Rapport van 1928 voor deze toename van de winterwerkloosheid verantwoordelijk gesteld. De tuinbouw bleek echter een gunstige factor te zijn om de werkloosheid in de agrarische productie te beperken.

In het zandgedeelte van Noord-Brabant is de agrarische werkloosheid nimmer van grote betekenis geweest.

Omtrent de kleistreek van Noord-West Noord-Brabant werd, zowel in het Werkloosheidsrapport van 1913 als in het Rapport van 1928 melding gemaakt van een tamelijk grote winterwerkloosheid. Deze zou volgens het Rapport van 1928 zijn toegenomen door de invoering van machines, de vermeerdering van weiland ten koste van bouwland, bezuinigingen en de toename van het kleine bedrijf. De onmogelijkheid om na de wereldoorlog tijdelijk werk te vinden speelde eveneens een rol.

Zuid-Limburg had, zowel volgens het Werkloosheidsrapport van 1913, als volgens dat van 1928 te kampen met een tekort aan werkkrachten, waardoor de in gebruikneming van machines werd bevorderd.

3. *Nadere beschouwing van de werkloosheid in de landbouwgebieden, zoals deze door de Directie van de Landbouw worden onderscheiden; aan de hand van een cartogram en een vijftal grafische voorstellingen.*

(Zie de figuren 7 t/m 12.)

Om een duidelijk inzicht te krijgen in de betekenis der agrarische werkloosheid in de door de Directie van de Landbouw onderscheiden landbouwgebieden, werden aan het Centraal Bureau voor de Statistiek gegevens overgenomen betreffende het aantal werkloze arbeiders op twee tijdstippen, nl. eind Januari 1937 en eind Juli 1937. Deze gegevens, die per gemeente verzameld werden, werden daarna gegroepeerd tot landbouwgebieden. Zij hadden betrekking op alle aan de agentschappen van arbeidsbemiddeling ingeschreven werkloze landarbeiders boven de 18 jaar. De arbeiders beneden de 18 jaar werden buiten beschouwing gelaten, daar deze cijfers niet volledig

zijn. Het is nu mogelijk, door een eenvoudige rekenkundige bewerking, te bepalen hoe groot de afname van de winterwerkloosheid is in de halfjarige periode 31 Januari tot 31 Juli 1937. Deze afname kan worden uitgedrukt in procenten van de totale winterwerkloosheid.

Op deze wijze wordt voor het gehele land, ingedeeld in landbouwgebieden, een beeld verkregen, waarin is weergegeven in welke mate de agrarische winterwerklozen in de zomerperiode wederom in het productieproces worden opgenomen.

Er worden dus twee momentopnamen met elkander vergeleken.

Voor het gehele land bedraagt de werkloosheid van de landarbeiders ouder dan 18 jaar einde Juli ongeveer 30 à 40 % van de grootte der werkloosheid der landarbeiders einde Januari. Het percentage varieert van jaar tot jaar.

Van gebied tot gebied verschilt de afname van de winterwerkloosheid. Er dient echter rekening mede te worden gehouden, dat het maximum der winterwerkloosheid voor alle gebieden ongeveer valt aan het einde van December of Januari. De minimum werkloosheid in de zomer valt in sommige gebieden in Juni, in andere daarentegen in Juli of Augustus. Dit hangt af van de occupatievorm, doch ook het weer is van invloed.

Niettemin zijn wij van mening, dat het cartogram van fig. 7 een duidelijk beeld geeft van de procentuele vermindering van de winterwerkloosheid in het eerste halfjaar van 1937, van de landarbeiders ouder dan 18 jaar, in de verschillende landbouwgebieden. Men kan immers redelijkerwijs verwachten, dat in de zomermaanden Juni, Juli, Augustus en begin September practisch geen werkloosheid op het platteland voorkomt. Het cartogram geeft dus weer in hoeverre zij, die bereid zijn agrarische arbeid te verrichten, hiertoe in de drukste periode gelegenheid vinden.

Behalve de grote seizoenbeweging komt duidelijk uit, hoe in verschillende kleigebieden de afname van de winterwerkloosheid meer dan 90 % bedraagt. Vrijwel alle agrarische werklozen worden in de zomer aan het werk gezet. De duur van de werkloosheid is niet van de kaart af te lezen. Het is evenwel mogelijk, dat het seizoen in het ene gebied langer duurt dan in het andere, hetgeen aan de hand van enkele voorbeelden nader zal worden uiteengezet. Vast staat, dat op hetzelfde tijdstip de zomerwerkloosheid in het Old-

ambt, Goeree-Overflakkee en op Voorne-Putten groter is, dan in soortgelijke zeekleigebieden elders. In deze is het bestaande arbeidssurplus een factor van betekenis, waarbij nog komt, dat de drukste periode iets later valt, o.a. als gevolg van het grotere areaal halmgewassen. Mede daardoor is de zomerwerkloosheid in deze gebieden van ernstiger aard, dan die in de andere kleigebieden. Dit hangt geheel af van de structuur van het gebied.

De hogere zomerwerkloosheid in de Friese kleibouwstreek en op Walcheren hangt o.i. samen met de kleinere gemiddelde bedrijfs-grootte. Ook voor Goeree en Overflakkee menen wij deze mogelijkheid te mogen veronderstellen.

In de andere landbouwgebieden heeft alleen West-Friesland de hoogste vermindering aan het einde van Juli. Eveneens is van een sterke vermindering sprake in het Bollengebied van Zuid-Holland en Drechterland. Beide staan met het zo even genoemde weidegebied sterk onder de invloed van de tuinbouwproductie. Westland daarentegen toont een hoger percentage blijvende zomerwerklozen, wat zoals nader zal blijken een gevolg is van een geringe verschuiving der seizoendrukke.

De Nederveluwe en het rivierkleigebied van de Kromme Rijn hebben in het drukste van het seizoen weinig te kampen met een blijvende zomerwerkloosheid. Het valt echter op, dat de seizoenbeweging bv. op de Noord-Brabantse en Limburgse zandgronden gering is. Dit houdt ongetwijfeld enerzijds verband met de geringe bedrijfsgrootte, anderzijds met het feit, dat de werkloosheid uitgedrukt in absolute cijfers gering is, zodat de gevallen, waar de werkloosheid een gevolg is van omstandigheden buiten het bedrijfsleven, van groter invloed zijn op het cijfer der zomerwerkloosheid.

Is het residu, dat in de zomer werkloos blijft, werkelijk landarbeider? Juist op deze zandgronden leefden vroeger vele losse arbeiders, die op de meest verschillende manieren aan de kost kwamen. Wel richtten ze zich vnl. tot de landarbeid, doch in de industriële hausse na 1925 zullen zij in het algemeen gepoogd hebben in de industrie als ongeschoold werkman aan de slag te komen. Waarschijnlijk staan zij nu ingeschreven als landarbeiders.

Het is moeilijk over de daling van het aantal nodige arbeidskrachten meerdere en juistere gegevens te verkrijgen. Wel is in het Rapport van de Commissie van der Waerden hiertoe een poging gedaan.

Uitgaande van het uitgekeerde loonbedrag per h.a. is door vergelijking en door rekening te houden met het uurloon van de losse arbeiders, het verloop van deze werkgelegenheid nagegaan. Het bezwaar is, dat deze cijfers slechts gelden voor bedrijven, aangesloten bij de landbouwboekhoudbureau's. Een ander bezwaar is, dat we ondanks deze inderdaad zeer interessante berekeningen, vrijwel niets weten van de wijze, waarop werd bezuinigd. Is er bezuinigd op het loon uitgekeerd in de winterperiode, dan wel op dat in de zomerperiode? Dit is van betekenis, omdat er dan enig licht valt op het vraagstuk, in hoeverre de mechanisatie en rationalisatie, een groep arbeiders overbodig heeft gemaakt, of hun een deel van het inkomen heeft ontnomen.

Inmiddels blijkt duidelijk uit de grafiek op pag. 179 van genoemd Rapport, in welke mate in de zeekleigebieden is bezuinigd. Daar de cijfers provinciegewijs zijn gepubliceerd, is een vergelijking tussen de landbouwgebieden onderling niet mogelijk. Opvallend is echter de sterke bezuiniging in Friesland (de Kleibouwstreek). Is dit een gevolg van de kleinere bedrijfsvorm, waardoor men eerder tot bezuiniging moest overgaan? In de andere provincies is aanmerkelijk minder bezuinigd. In hoeverre er tussen de landbouwgebieden in deze provincies nog onderlinge verschillen bestaan, is uit de publicatie niet op te maken. (18)

Een vergelijking met de gegevens over de werkloosheid vóór 1930 heeft geen zin, daar de cijfers eerst na 1935 betrouwbaar worden. Op de vraag, hoe de werkloosheid in de verschillende gebieden is ontstaan kan dan ook niet nader worden ingegaan; wij bepalen ons tot de werkloosheid op dit ogenblik.

Voor het jaar 1937 is voor alle gemeenten het aantal werkloze mannelijke arbeiders boven de 18 jaar op 31 Jan. en 31 Juli verzameld. Deze cijfers zijn gegroepeerd volgens de landbouwgebieden, en daarna tot landbouw-groepen. De moeilijkheid is deze cijfers met elkander te vergelijken. Wenselijk zou zijn, het aantal werklozen uit te drukken in het aantal landarbeiders. Dit is om twee redenen slechts bij benadering uitvoerbaar. Ten eerste, omdat er na 1930 geen beroepstelling is gehouden en ten tweede, omdat het aantal landarbeiders door de invoering van het begrip „niet-zelfstandigen” eigenlijk nooit geheel juist bekend is.

Wij menen toch aan de hand van de voorhanden gegevens een

poging te moeten doen de werkloosheidscijfers althans voor de groepen van landbouwgebieden te vergelijken. Men kan betogen, dat aan onze methode van vergelijking bezwaren verbonden zijn, inderdaad, doch een andere mogelijkheid is niet aanwezig.

Drukken we het aantal mannelijke agrarische werklozen in 1937 uit in het totaal aantal mannelijke niet-zelfstandigen van 1930, dan blijkt voor het gehele land het percentage der winterwerkloosheid 24,58 % te bedragen, dat der zomerwerkloosheid 8,08 %. De jongere werklozen zullen het beeld maar weinig verstoren, want van deze is dit cijfer onvolledig, omdat voor hen geen verplichte aanmelding bestaat.

De cijfers laten in de eerste plaats zien, in welke mate de afhankelijken worden getroffen. Konden de werkloosheidscijfers worden uitgedrukt in het totaal aantal eigenlijke landarbeiders, dan zouden de percentages zowel in de winter als in de zomer sterk stijgen.

Voor de verschillende groepen der Landbouwgebieden lopen de percentages sterk uiteen:

Tabel 15.

De agrarische werkloosheid volgens de Landbouwgebieden in 1937.

	31 Januari 1937	31 Juli 1937
zeeklei	31,83 %	4,74 %
rivierklei	17,05 %	5,61 %
weidestrecken	21,25 %	8,05 %
zandgronden	20,04 %	10,36 %
veenkoloniën	43,83 %	14,79 %
tuinbouwgebieden	28,71 %	8,44 %

Men ziet uit tabel 15, dat er vrij aanzienlijke verschillen bestaan tussen deze gebieden. Deze verschillen zijn ten dele te verklaren uit de samenstelling van de groep der niet-zelfstandigen. Verder uit de van het karakter van ieder gebied afhankelijke bedrijfsvoering.

Het verloop van het aantal werklozen gedurende het gehele jaar is van belang voor de kennis van het karakter der werkloosheid. In het bijzonder geldt dit voor de agrarische werkloosheid. En omdat deze werkloosheid sterk onder invloed staat van de seizoenswisselingen én omdat juist de agrarische werkloosheid typische

regionale verschillen vertoont, als gevolg van het gekozen productieproces en de door de natuur geboden mogelijkheden.

Teneinde het verloop der agrarische werkloosheid in beeld te kunnen brengen, zijn aan het Centraal Bureau voor de Statistiek cijfers overgenomen betreffende het totaal aantal werkloze landarbeiders ouder dan 18 jaar. Deze cijfers, die éénmaal per maand aan het Centraal Bureau voor de Statistiek worden opgezonden, zijn afkomstig van de in iedere gemeente gevestigde agentschappen van Arbeidsbemiddeling.

Door de gemeenten te groeperen volgens de indeling in landbouwgebieden, gegeven door de Directie van de Landbouw, konden voor enkele landbouwgebieden curven worden geconstrueerd, die voor de periode 31 Januari 1936 tot 31 Januari 1938 het verloop aangeven van het aantal ingeschreven werkloze mannelijke landarbeiders ouder dan 18 jaar.

Uit iedere groep landbouwgebieden zijn één of twee voorbeelden gekozen.

A. zeeleigebieden (fig. 8).

Een tweetal Zeeuwse eilanden zijn als type gekozen, nl. Tholen-St. Philipsland en Noord-Beveland, die onderling van structuur verschillen. De agrarische dichtheid van de mannen is op Tholen aanzienlijk groter dan op Noord-Beveland. Dit is voornamelijk te danken aan de grotere omvang van het kleine landbouwbedrijf in eerst-

Tabel 16.
Bedrijfsverhoudingen op Tholen c.a. en Noord-Beveland in 1930.

	Aantal bedrijven	
	Tholen c.a.	Noord-Beveland
1—5 h.a.	461	89
5—10 h.a.	143	48
10—20 h.a.	130	65
20—50 h.a.	102	84
50—100 h.a.	57	33
100 h.a. en meer	—	1
totaal	893	320

genoemd gebied. De bedrijfsverhoudingen in 1930 zijn in tabel 16 vermeld.

Men mag aannemen, dat de bedrijven groter dan 20 h.a. in het algemeen regelmatig van vreemde arbeidskrachten gebruik moeten maken. Het aandeel van deze bedrijven is op Tholen c.a. beperkt tot 17 % van het totaal. Op Noord-Beveland is dit aantal groter, nl. 37 %. Het gevolg is een groter percentage niet-zelfstandigen aldaar. Hebben deze verschillen invloed op de werkloosheid? De beide curven lopen vrijwel parallel. De laagtepunten der werkloosheid vallen voor beide eilanden omstreeks einde Juli en dit peil wordt gehandhaafd tot ongeveer October; daarna stijgen de lijnen weer. Er is echter een groot verschil in de beweging der curven, daar de lijn van Tholen veel sterker schommelingen vertoont. De seizoenbeweging is hier groter dan op Noord-Beveland. Ook geeft de zomerwerkgelegenheid op Noord-Beveland een constanter en stabiel karakter te zien. In de Tholense curve zijn de schommelingen ook voor de zomerwerkloosheid vrij sterk.

De keuze der gewassen is ook van invloed. We laten daarom voor 1937 de verdeling van de verschillende gewassen over het bouwland volgen:

Tabel 17.
Verbouwde gewassen op Tholen c.a. en Noord-Beveland in 1937.

	Tholen c.a.	Noord-Beveland
granen	31,5 %	37,2 %
peulvruchten	10,7 %	11,7 %
handelsgewassen	4,7 %	9,0 %
knol- wortel- en bolgewassen	47,6 %	36,0 %
groenvoedergewassen	5,5 %	6,1 %
	} van het totale areaal bouw- land.	} van het totale areaal bouw- land.

Opgemerkt zij, dat het aandeel van de granen sedert 1930 is toegenomen. Voor Tholen bedroeg dit toen 17 % van de oppervlakte bouwland, voor Noord-Beveland 19 %. Deze uitbreiding van de halmgewassen betekent een vermindering van de werkgelegenheid.

In 1937 is het verschil tussen beide gebieden hierin gelegen, dat

de gewassen, die op Tholen werden gekozen, meer arbeid vereisen dan die op Noord-Beveland. Want wel is op het laatste eiland het aandeel der graangewassen hoger, maar dat der knol-, wortel- en bolgewassen lager. En deze gewassen vereisen in het algemeen meer arbeid.

De oppervlakte grasland op Tholen is groter, nl. 22 %, op Noord-Beveland ongeveer 12 %. Dit betekent voor Tholen gemiddeld weer minder arbeid per h.a. cultuurgrond. De vraag is nu, of de intensievere teelt van de gewassen het evenwicht herstelt. Dit is waarschijnlijk wel het geval.

De langere duur van de zomerwerkgelegenheid op Noord-Beveland zal voor een deel zijn oorzaak vinden in een andere verdeling der gewassen dan op Tholen. Het schijnt, dat de grotere suikerbieten-teelt hieraan niet vreemd is.

Uit het bovenstaande blijkt dus, dat de meerdere behoefte aan arbeidskrachten op Tholen het gevolg is van het groter aantal kleine bedrijven, maar ook van het geringere aandeel der halmgewassen. Het percentage vreemde arbeidskrachten is lager dan op Noord-Beveland. De curve der werkloosheid verloopt echter onrustiger op Tholen, waarvoor wij de keuze der gewassen en de kleinere bedrijven verantwoordelijk menen te mogen stellen.

Wij vestigen er de aandacht op, dat de factor mechanisatie hier buiten beschouwing moet blijven, bij gebrek aan gegevens. Deze zal op Noord-Beveland door de grotere bedrijven verder zijn voortgeschreden, doch van een nadelige invloed, vergeleken met Tholen, blijkt niets.

B. *weidegebieden* (fig. 9).

Als voorbeelden zijn gekozen de Friese Veenweidestreek en de Krimpenerwaard. Tussen beide gebieden is een vrij aanzienlijk verschil te constateren in bezetting van cultuurgrond met mannen. In het eerste gebied bedraagt het aantal mannen per 100 h.a. cultuurgrond 131 en in het tweede 174. Het percentage der niet-zelfstandigen is in de Krimpenerwaard hoger. Dit zou men niet verwachten, daar de bedrijven in de Veenweidestreek groter van omvang zijn, dan in de Krimpenerwaard. Het verschil hangt echter samen met het karakter der productie. Waarop richt zich de productie in de Greidhoek? Het gaat hier voornamelijk om de melk en het fokvee.

In April, Mei en Juni is er een grotq productie van melk, die daarna afneemt, tot ze in December en Januari het laagst is. Deze melk wordt niet op de boerderij, doch op de fabrieken, merendeels coöperatief, verwerkt. In de winter wordt er minder vee gehouden dan in de zomer; in het najaar wordt een deel van het vee verkocht.

De meeste bedrijven hebben een grootte tussen de 20 en 50 h.a.

Geheel anders is de loop der productie in de Krimpenerwaard. De veestapel is er veel dichter dan in Friesland.

Tabel 18.

De veestapel in de Krimpenerwaard en het Veenweidegebied van Friesland. (19)

	Per 100 h.a. cultuurgrond	
	Runderen	Varkens
Krimpenerwaard	209	468
Veenweidestreek	155	47

Het is nu duidelijk, waarom het procentueel aandeel der afhankelijkten in de Krimpenerwaard hoger is dan in Friesland. De varkens-

Tabel 19.

Bedrijfsverhoudingen in het Veenweidegebied van Friesland en de Krimpenerwaard in 1930.

Bedrijfs grootte	Aantal bedrijven	
	Veenweidegebied	Krimpenerwaard
1— 5 h.a.	358	163
5— 10 h.a.	549	188
10— 20 h.a.	632	377
20— 50 h.a.	992	252
50—100 h.a.	37	6
100 h.a. en meer	1	—
totaal	2569	986

houderij vereist evenals de kaasmakerij veel arbeid. Zo wordt de plaatselijke werkgelegenheid vergroot. In dit opzicht zijn de kleinere bedrijven ook van belang.

Het aandeel van de bedrijven groter dan 20 h.a. bedraagt in het Friese gebied 38,8 %, in de Krimpenerwaard slechts 26,2 %.

Beide gebieden lopen dus in ieder opzicht uiteen.

Deze verschillen vinden mede uitdrukking in het verloop van de curve der werkloosheid. Die van het Veenweidegebied vertoont sterke schommelingen, in tegenstellingen tot die van de Krimpenerwaard. Zowel absoluut, als relatief, is in de Krimpenerwaard de werkloosheid geringer. Het blijvende aantal zomerwerklozen is daar relatief hoger, dan in het Veenweidegebied.

Wordt het aantal winterwerklozen uitgedrukt in het totaal aantal mannelijke afhankelijken der laatste Volkstelling, dan zijn de cijfers voor het Friese en Zuid-Hollandse gebied resp. 23,6 % en 7,9 %.

Het Friese weidebedrijf is dus veel minder in staat zijn afhankelijken aan het werk te houden. Dit staat vnl. in verband met de bedrijfsgang. Er is hier niet alleen extra personeel nodig voor het maaien en hooien, doch ook voor het melken. In Maart zijn er meer melkknechten nodig, die vóór 1914 in de slappe tijd wegtrokken naar elders. Deze reserve kan in de winter niet worden gebruikt bij gebrek aan bezigheden, o.a. door vermindering van de veestapel. Dit is in de Krimpenerwaard geheel anders, omdat hier de zorg voor het vee ook in de winter slechts weinig vermindert. Alleen in de tijd van Maart tot October hebben enkele bedrijven enige extra krachten nodig.

De machines waren in Friesland oorspronkelijk van geen invloed op de landarbeidersstand ter plaatse, daar alleen de arbeiders, die van elders kwamen, er door werden getroffen. Dit is, doordat een aantal arbeidskrachten overtollig werden, anders geworden. Dezen zien zich nu een deel van hun vroegere zomerinkomsten ontgaan.

Conclusie: de werkloosheidscurve is voor de onderscheiden vee- teeltgebieden verschillend. Dit is een gevolg van de betekenis en de samenstelling van de veestapel; van het aandeel der gezinsleden in de arbeid, en de werkzaamheden, die op de boerderij verricht kunnen worden (kaasmakerij enz.); voorts van het karakter van de bedrijfsvoering. De zomerwerkloosheid draagt in de hier besproken gebieden een permanent karakter.

C. *tuinbouwgebieden* (fig. 10).

Een tweetal grafieken laten het verloop van de werkloosheid in enkele tuinbouwgebieden zien. In beide gevallen is sprake van een sterke seizoenschommeling. Het hoogtepunt valt zowel in het Westland als in het Zuid-Hollandse Bollengebied in December en Januari. Het laagtepunt wordt in het Westland vroeger bereikt, nl. op het eind van Juni, in het Bollengebied eerst in Juli en Augustus.

Het verschil tussen beide curven is gelegen in het blijvend aantal werklozen in het Bollengebied. Ongeveer $6\frac{1}{2}$ % van de afhankelijk blijft in het Bollengebied buiten de agrarische productie. In het Westland bedraagt dit cijfer niet meer dan 2 %. De winterwerkloosheid op dezelfde wijze uitgedrukt geeft voor beide gebieden resp. 34 en 22 %. De Bollenstreek wordt dus sterker door de werkloosheid getroffen. Dit vindt waarschijnlijk zijn oorzaak in de grotere gevoeligheid van dit gebied voor de structuur van de buitenlandse markt. Ook de Westlandse tuinders zijn afhankelijk van de buitenlandse markt, zij kunnen echter veel meer dan de bollenkwekers een beroep doen op het binnenland. Het stagneren van de afzet naar Duitsland blijft niettemin van overwegende betekenis voor de huidige toestand. Vooral op de intensiteit van de seizoenbeweging is dit van invloed. De Sub-Commissie van Economische Politiek (1928) stelde vast, dat de arbeid regelmatig over het gehele jaar was verdeeld. Dat blijkt niet uit de hier gegeven curve. Integendeel, duidelijk blijkt de toename van de werkzaamheden in het voorjaar. De werkloosheid neemt af tot Juni en Juli. Daarna neemt zij iets toe, om daarna weer te dalen tot eind September. Dan gaat zij met sprongen omhoog. Hier heeft men een voorbeeld van een dubbele seizoenbeweging. Tendele zal dit zijn oorzaak vinden in bedrijfstechnische factoren, die door de sociale geografie moeilijk kunnen worden beoordeeld. Waarschijnlijk zal deze knik verdwijnen, als de omstandigheden in de tuinbouw verbeteren, waardoor de arbeiders in dienst gehouden worden om verschillende werkzaamheden, die nu achterwege blijven, te verrichten.

In de Bollenstreek loopt de curve regelmatiger. Er is een opmerkelijk verschil met vroeger. Toen kwam de werkloosheid alleen onder de losse arbeiders in de winterperiode voor.

Het valt nu op, dat er een sterke seizoenbeweging plaats vindt.

Ook dit zal voornamelijk verband houden met de financiële toestand van het bedrijf. Wij kunnen althans geen enkele structuurverandering constateren, die hiervoor verantwoordelijk is.

Men dient eveneens te bedenken, dat de tuinbouwgebieden veel sterker op de prijzen reageren dan de overige landbouwgebieden, wat weer van onmiddellijke invloed is op het laten uitvoeren van werk.

D. zandgebieden (fig. 11).

Voor Westerwolde en het Zandgebied van Drenthe, die ongeveer dezelfde arbeidsbezetting per eenheid cultuurgrond hebben, zijn de werkloosheidscurven, evenals de voorgaande, voor 1937 en 1938 vastgesteld. Beide gebieden verschillen wat de bedrijfsgrootte en het aandeel der afhankelijken betreft. Het percentage niet-zelfstandigen bedraagt in Westerwolde 70,1 %, in het Zandgebied van Drenthe daarentegen 57 %.

Tabel 20.

Bedrijfsverhoudingen in Westerwolde en het Zandgebied van Drenthe in 1930.

	Westerwolde	Zandgebied van Drenthe
1— 5 h.a.	248	1351
5— 10 h.a.	339	1710
10— 20 h.a.	432	1466
20— 50 h.a.	239	432
50—100 h.a.	8	11
100 h.a. en meer	2	2
totaal	1268	4972

Het overwicht van de grotere bedrijven in Westerwolde blijkt wel het duidelijkst uit het percentage der bedrijven van meer dan 20 h.a. Voor Westerwolde is dit 19,6 % tegenover 9,6 % in het Zandgebied. Het is begrijpelijk, dat het aantal niet-zelfstandigen in Westerwolde hierdoor groter moet zijn. Tendele houdt het grote aantal afhankelijken echter verband met factoren gelegen buiten het agrar-

rische bedrijf. Wel is een groter aantal arbeiders nodig als gevolg van het hogere percentage bouwland. (70 % in Westerwolde tegenover 40 % in het Zandgebied van Drenthe).

Het bouwplan toont weinig verschillen. Voor 1937 werd berekend:

Tabel 21.

Verbouwde gewassen in Westerwolde en het Zandgebied van Drenthe in 1937.

	Westerwolde	Zandgebied van Drenthe
granen	69,7 %	72,5 %
peulvruchten	0,8 %	0,3 %
handelsgewassen	0,1 %	0,2 %
knol- enz. gewassen	24,8 %	25,8 %
groenvoedergewassen	4,6 %	1,2 %
	van het totale areaal bouw- land.	van het totale areaal bouw- land.

Binnen deze groepen van gewassen bestaan nog aanzienlijke verschillen. Zo worden in Westerwolde vnl. tarwe en fabrieksaardappelen verbouwd. In het Zandgebied daarentegen vnl. rogge en consumptieaardappelen. Dergelijke verschillen doen de curven van de werkloosheid enigszins anders verlopen.

In het algemeen is er weinig verschil in het verloop van beide curven. Waar verschillen voorkomen wordt dit veroorzaakt door het bovengenoemde verschil in gewassen, doch ook door de weersomstandigheden. Het is echter duidelijk, dat er een sterke seizoenschommeling optreedt. De voornaamste conclusie, die de grafiek toelaat is, dat een groot aantal arbeiders niet meer in de gelegenheid wordt gesteld zelfs in de zomer aan werk te komen. Ongetwijfeld zal hiertoe het feit hebben bijgedragen, dat verschillende vroegere vearbeiders thans pogen als landarbeider te worden tewerkgesteld. Ook andere factoren waren aanleiding, dat in de zomer een grote arbeidsreserve aanwezig is. Wij denken aan bezuinigingen op arbeidsloon en aan de toepassing van de zichtmachine, wat tot gevolg kan hebben, dat de duur van de werkperiode in de zomer wordt verkort. De werkloosheidscurve krijgt daardoor een steiler verloop.

De vraag, of bij verbetering van de economische toestand het verloop van de werkloosheidscurve zich in gunstige zin zal wijzigen, kan niet worden beantwoord. O.m. hangt dit af van de vraag, in

welk opzicht bijv. is bezuinigd. Is er gedurende de wintermaanden bezuinigd op het schoonhouden van sloten en terreinen dan kan de curve in de wintermaanden inderdaad gunstiger verlopen. In hoeverre echter het verloop van de curve gedurende de zomermaanden kan verbeteren is moeilijk te voorzien, daar de boeren op de mechanisatie gedurende de oogstperiode (zichtmachines) wel niet terug zullen komen.

E. *een veenkoloniaal gebied* (fig. 12).

De lijn der werkloosheid vertoont in de Groninger Veenkoloniën een verloop, hetwelk weinig verschilt van het verloop in Westerwolde, waar het in zekere zin bij aansluit. Ook hier een blijvend aantal zomerwerklozen, wat o.m. een gevolg zal zijn van het gebrek aan afzet der fabriksaardappelen. Bij de keuze der producten laat men zich vnl. leiden door de betekenis van de fabriksaardappel en de granen. Uitgedrukt in het totale areaal bouwland namen de granen 63,2 % in, de peulvruchten 0,4 %, de handelsgewassen 0,7 %, de fabriksaardappel 26,7 %, de knol-, wortel- en bolgewassen 5,4 % en de groenvoedergewassen 3,6 %. Het gevolg hiervan is eenzelfde verschuiving van de drukste periode als in Westerwolde. Verder vertoont deze curve enige variaties, die voornamelijk het gevolg schijnen te zijn van bedrijfstechnische omstandigheden.

F. *een rivierkleigebied* (fig. 12).

De curve van de werkloosheid in de Betuwe staat eveneens sterk onder de invloed van seizoenschommelingen. Het overwegen van de kleine bedrijven, slechts 20,6 % is groter dan 20 h.a., is van belang voor het verloop der werkloosheid, zoals ook voor Tholen geconstateerd kon worden. De seizoenbeweging omvat ongeveer $\frac{1}{3}$ deel van het aantal winterwerklozen. In hoeverre de tuinbouw van belang is voor het verloop, is aan de hand van de bekende gegevens niet na te gaan. Vermoedelijk zullen de tuindersbedrijven zooveel mogelijk gedreven worden met eigen krachten en dus geen invloed op de seizoenwerkloosheid hebben.

Het bouwplan voor de akkerbouw wordt voornamelijk bepaald door granen, consumptieaardappelen en erwten. Vergeleken met de Groninger Veenkoloniën vindt dan ook een geringe verschuiving van het seizoen plaats.

IV. EEN TWEETAL SOCIAAL-GEOGRAFISCHE MONOGRAFIEËN OVER DE WERKGELEGENHEID EN WERKLOOSHEID IN AGRARISCHE GEMEENTEN.

Als voorbeeld van de sociaal-geografische beschouwingwijze over de werkgelegenheid en de werkloosheid in de agrarische productie worden hier een tweetal voorbeelden geboden: een akkerbouwdorp met een grote winter- en zomerwerkloosheid en een zuiver agrarisch dorp van zelfkazers, met een werkloosheid van weinig betekenis.

Bij de samenstelling der beide monografieën gingen wij als volgt te werk. Als grondslag werden genomen de volkstellingskaarten van 1930, die voor enkele type-gemeenten nog aanwezig waren op het Centraal-Bureau voor de Statistiek te den Haag. Deze werden overgenomen voor de mannelijke personen ouder dan 6 jaar. In 1938 was deze groep dus minstens 14 jaar, en stond voor de keuze van een beroep of had deze reeds gedaan. Op de gemeentelijke secretarie werd aan de hand van de bevolkingsregisters nagegaan, welke veranderingen zijn opgetreden in de periode 1930—1938. Het gehele verloop van de groep der valide mannen was nu te reconstrueren.

De gegevens der agenten van de arbeidsbemiddeling en van de landbouwcrisistelling werden eveneens gebruikt. Aan de hand van een enquête gehouden bij de zelfstandigen in de agrarische productie werden uitgebreide inlichtingen ingewonnen over de structuur van de werkgelegenheid.

Van de zijde van arbeiders en middenstanders gewerden ons vele mondelinge inlichtingen. Ons uitgangspunt was de gemeentelijke eenheid, hoewel we ons ten volle bewust zijn, dat een sociaal geograaf uit dient te gaan van de sociaal-geografische en niet van de administratieve eenheid. In de practijk dient men echter de administratieve eenheid te kiezen of een groep daarvan, omdat de gegevens per gemeente worden verzameld.

Deze analyses zouden niet tot een goed resultaat hebben geleid, zo niet de medewerking was verkregen van velen, die ons met volle belangstelling terzijde stonden, en ons door hun bekendheid met de plaatselijke toestanden vele nuttige wenken konden geven.

Voor Finsterwolde gaat de dank van den schrijver in de eerste

plaats uit naar den Burgemeester-landbouwer, den Heer J. Roelofs Ezn. en den gemeente-secretaris, den Heer J. Tuin. Zij hebben hem door hun warme sympathie en oprechte steun geprikkeld tot een zo grondig mogelijke analyse van dit door de werkloosheid zo zwaar getroffen dorp.

Dank brengt hij ook aan het overig secretarie-personeel, in het bijzonder aan den arbeidsbemiddelaar, den heer Mulder.

De landbouwers toonden allen de bedoeling van dit onderzoek te begrijpen. Menig waardevolle inlichting werd op deze wijze verkregen. Vele gesprekken zijn met arbeiders en middenstanders gevoerd. Zonder uitzondering betoonden zij zich gastvrij.

In Snelrewaard was de toestand enigszins anders; de boerenbevolking in deze gemeente heeft een andere mentaliteit dan in Finsterwolde. Dit had invloed op de uitkomsten van de gehouden enquête.

Wij hadden er de welwillende medewerking van den Burgemeester van Snelrewaard en Linschoten, den Heer G. van der Valk Bouman, die ons toestond alle mogelijke inlichtingen ten gemeentehuize in te winnen.

De analyse van deze gemeente is beperkter, dan die van Finsterwolde — niet alleen als gevolg van de andere structuur dezer gemeente, doch mede door het ontbreken van vroeger documentatiemateriaal. In hoofdzaak is deze monografie gericht op een nadere bestudering van de werkgelegenheid.

I. Monografie Finsterwolde.

Inleiding.

Een door de mens geschapen akkerbouwgebied met een geheel eigen karakter. Uitgestrekte bouwvelden, 's-zomers golvend van het goudgele graan, onderbroken door kampen met het gele, groengestamde koolzaad, de grote lichtblauwe bloemen van het blauwmaanzaad en hier en daar een stuk weiland.

T'e midden van aeze velden verheffen zich trots de grote boerderijen. Alleen in het dorp zelf liggen zij tussen de woningen der arbeiders en distribuanten.

Lijnrecht doorsnijden de polderwegen het aan de zee ontworstelde land. In voortdurende strijd heeft de mens hier met de zee om de hegemonie gestreden. Sedert het ontstaan van de Dollardboe-

zem in de 13e eeuw, heeft de mens steeds weer opnieuw gepoogd de rijke vruchtbare kleigronden aan de zee te ontrukken.

Ook nu nog kan men, staande op de buitendijk van de Carel Coenraad polder, bij laag water, de in de zon glinsterende vette slikmassa waarnemen, regelmatig doorbroken door de ten behoeve der landaanwinning aangelegde sloten. Met moderne methoden tracht men ook nu rijke kleigronden op de zee te heroveren.

Het oude vissersdorp Finsterwolde strekte zich langs de hogere diluviale gronden uit, waarop de mens zich had teruggetrokken voor de opdringende zee. Ook nu nog ligt het dorp langs enkele hoofdwegen, met hier en daar een grote boerderij.

Ten Zuiden van de hoofdweg, die van Oostwolde naar Nieuw-Beerta loopt, strekken zich de oudere gronden uit, voornamelijk bestaande uit zand, hier en daar met klei en leem gemengd. Een enkele maal treffen we veen aan. Ten Noorden van deze hoofdweg, die het dorp vrijwel in een noordelijke en een zuidelijke helft verdeelt, komt vooral de zwaardere klei voor, rijk aan oplosbare voedingsstoffen, met een groot percentage koolzure kalk en koolzure magnesia en rijk aan dikke lagen humusstoffen.

De jongste inpolderingen zijn in vruchtbaarheid oneindig veel rijker dan de oudere landaanwinningen, waar de oorspronkelijke voedingszouten reeds voor een deel aan de bodem zijn onttrokken.

De Oostwolderpolder dateert van het jaar 1769. Het vissersdorp werd langzaam aan herschapen in een akkerbouwdorp. De aanslibbingen waren in het begin van de negentiende eeuw wederom zo ver gevorderd, dat opnieuw begonnen kan worden met het inpolderen van een deel der Waddenzee. De Finsterwolderpolder werd in 1819 voltooid. Hoewel tot 1862 niet was afgeweken van het systeem der smalle, langgerekte kavels, kwam hierin gedeeltelijk verandering bij de indijking van de Reiderwolderpolder 1e afdeling. Wel is in een deel van deze polder de smalle, langgerekte verkaveling gehandhaafd, doch overwegend zijn de gronden verdeeld in rationeler kavels. Dit is eveneens het geval met de in 1927 ingedijkte Carel Coenraadpolder.

Met de grondsoort verandert de grootte van de boerderijen. De vorm van de boerderij vindt men gehandhaafd, als men van Winschoten, Finsterwolde naderend, eerst het gedeelte, dat voornamelijk uit zand en soms laagveen bestaat, bezoekt. Ook in dit zuidelijke

deel van het dorp heeft de boerderij de grote aangebouwde landbouwschuur, waarin de oogst wordt opgeslagen. Op de kleigronden zijn de boerderijen groter in verband met de grotere bedrijfsvorm. De kleinere bedrijven liggen vrijwel zonder uitzondering op de lichtere zand-, en zavelgronden, de grotere op de zwaardere kleigronden.

Liggen de boerderijen, in het algemeen, te midden der landerijen, de vorm van het dorp is die van het „straatdorp”.

Drie nederzettingen menen we te kunnen onderscheiden:

A. in het Zuiden, komend van Winschoten vinden wij links en rechts van de weg, kleine boerderijen met enkele arbeiderswoningen. Het aantal van de laatste neemt toe, wanneer wij Hardenberg naderen. Vooral vallen op de door een woningbouwvereniging gebouwde arbeiderswoningen (Kanariebuurt-Ekamp). Verder Oostwaarts in de richting van de hoofdweg, dus langs de zg. Klinkerweg liggen aan beide zijden arbeiderswoningen van oudere datum en enige kleine boerderijen.

B. Van de Klinkerweg af tot aan de toren, worden beide zijden van de weg ingenomen door arbeiderswoningen, winkelhuizen en werkplaatsen van de verzorgende groep. Bovendien staan langs deze hoofdweg nog een aantal boerderijen.

C. Als derde nederzetting valt de Ganzedijk en de Finsterwolderhamrik te onderscheiden, waar landarbeiders en vissers hun woningen hebben. Ook hier staan enkele kleine boerderijen tussen de arbeiders- en visserswoningen.

De sociaal-economische structuur.

A. de grondstructuur.

Het sociaal-economische beeld van Finsterwolde wordt het beste gekarakteriseerd, als wij de beroepen groeperen naar de betekenis, die zij voor de dorpsgemeenschap hebben. Ook is het mogelijk na te gaan in hoeverre deze betekenis veranderd is, sedert de beroepstelling van 1889. Verdeelt men de beroepen in de eerste plaats volgens het principiële onderscheid der primaire en secundaire productie, dan verkrijgt men het resultaat, neergelegd in tabel 22.

De vrouwen zijn buiten beschouwing gelaten, daar de beschikbare cijfers voor onderlinge vergelijking niet geschikt zijn. Wat opvalt is de grote toename van de „Berufsfähigen.” In 1889 waren ruim 56 %

Tabel 22.
Beroepsstructuur van Finsterwolde (1889—1938).

primaire en secundaire beroepen	1889	1909	1930	1938
	m.	m.	m.	m.
agrarische beroepen	579	587	667	749
niet-agrarische beroepen	262	298	353	382
totaal	841	885	1020	1131

van de mannen werkzaam in een beroep. In 1909 en 1930 waren deze percentages resp. 59,9 en 61,9 %. In 1938 bedroeg dit percentage zelfs ruim 67 %.

Het is te verwachten, dat het aandeel van de agrarische groep een geringe daling in de periode 1889 tot 1930 heeft ondergaan. In 1889 en 1930 waren resp. 68,8 en 65,4 % van de in een beroep werkende mannen, betrokken in de agrarische productie. In 1938 was dit percentage iets hoger dan in 1930, nl. 66,2 %, voornamelijk als gevolg der toename van het aantal mannen, dat bereid is landarbeid te verrichten, daar afvloeiing naar elders, door de crisis niet mogelijk is.

Aan de hand van de beroepstellingen werden de volgende gegevens verzameld:

Tabel 23.
De sociale structuur van de mannelijke agrarische groep te Finsterwolde (1889—1930).

Beroepen:	1889	1909	1930
	m.	m.	m.
zelfstandige landbouwers	74	79	72
afhankelijken	500	508	590
zelfstandige tuinders	3	? ¹⁾	2
afhankelijken	2	? ¹⁾	3
totaal	579	587(?)	667

¹⁾ niet gepubliceerd.

Wat opvalt is sterke toename van het aantal mannen, werkend in de agrarische bedrijven. De vermeerdering bedraagt ruim 15 %. En dit ondanks het vrijwel gelijkblijven van het aantal mannelijke zelfstandigen, bij wie zelfs een geringe achteruitgang is te constateren. Dit kan echter een gevolg zijn van de techniek der telling. Bovenal is het van belang, dat deze toename juist optreedt na 1909. Tot 1909 schijnt er een zeker evenwicht aanwezig te zijn tussen zelfstandigen en niet-zelfstandigen. Dit verandert tijdens en na de wereldoorlog. Het was ons niet mogelijk voor Finsterwolde cijfers te verkrijgen van de beroepstelling van 1920. Deze cijfers waren niet per gemeente, doch uitsluitend per economisch-geografisch gebied gepubliceerd.

Het economisch-geografische gebied der Noord-Groninger Bouwstreek daalde, voor wat betreft het aantal agrarische mannen van 1920 tot 1930 met ruim 8 %, doch het aantal niet-zelfstandigen nam in dezelfde periode met ruim 13 % af. Over het gehele Groningse akkerbouwgebied valt dus in dit tijdvak een aanzienlijke achteruitgang van de landarbeidersstand waar te nemen. Het is mogelijk, dat Finsterwolde hiervan afwijkt, en wel doordat in het genoemde decennium de Carel Coenraadpolder werd ingedijkt, waardoor de arbeiders in het dorp meer zijn vastgehouden, dan elders in de Bouwstreek het geval is geweest.

De grote toename van het aantal landarbeiders zal ongetwijfeld de kans op een grotere werkloosheid ter plaatse hebben doen toenemen.

Ook in de periode 1930 tot 1938 vond een toename van het aantal landarbeiders plaats, waarop nader wordt teruggekomen.

In hoeverre is de betekenis van de niet-agrarische beroepen nu gewijzigd? Om dit te bepalen zijn de beroepen zoals deze worden opgegeven door de officiële statistiek opnieuw gegroepeerd.

In het algemeen zou men mogen verwachten, dat de toename van het aantal werkenden buiten de agrarische productie vooral plaats zou vinden in beroepen, die door hun aard en karakter elders moeten worden uitgeoefend (indien althans geen plaatselijke industrie is ontstaan, wat hier niet het geval is). Dit blijkt echter niet zo te zijn. Slechts $\frac{1}{3}$ deel van de mannen, dat in 1930 meer dan in 1889 in de niet-agrarische beroepen aanwezig is, oefent nu een beroep uit buiten de dorpsgemeenschap. Het grootste deel van dit surplus tracht een bestaan te vinden, dat naar men mag aannemen, ten doel heeft

Tabel 24.

De structuur van de niet-agrarische groep te Finsterwolde.

	1889		1930	
	m.	vr.	m.	vr.
beroepen vnl. gebonden aan het dorp	208	145	253	134
maatschappelijke beroepen	33	—	39	11
vissers en schippers	12	—	23	—
beroepen, door hun aard elders uitgeoefend	9	—	38	5
totaal	262	145	353	150

het dorp te verzorgen. Betekent dit nu een achteruitgang in de welstand? Hierop kan geen stellig antwoord worden gegeven. De grote vermeerdering heeft evenals in de agrarische beroepen plaats gevonden na 1909.

De toename van 1889 tot 1909 van 262 tot 298 werkende mannen is gering, vergeleken bij die van 1909 tot 1930 van 298 tot 353. Ongetwijfeld zal het afvloeiingsproces naar elders gestoord zijn door de wereldoorlog, doch tevens traden er veranderingen op in de structuur van het dorp.

Was het ons niet in ieder opzicht mogelijk de wijzigingen in de beroepen, welke aan het dorp gebonden zijn, te ontleden, toch gelukte het ons ten aanzien van enkele groeperingen, 1889 nader te vergelijken met 1930. Er bleek een belangrijke toename te hebben plaats gevonden in de beroepen, die op enigerlei wijze verband houden met transport en vervoer. Een verdubbeling van het aantal mannen werkzaam in deze beroepen vond plaats, nl. 20 op 40. Deze verdubbeling was vooral te danken aan de aanleg van de tram en aan het autovervoer. Een structuurwijziging dus, die een gevolg was van werkvermeerdering, door wijziging in de circulatie van mensen en goederen.

Hetzelfde is het geval met de beroepen ingedeeld in de beroepstelling onder het hoofd bouwnijverheid. Ook hier een toename van het aantal mannen, zij het dan slechts met de helft nl. van ongeveer 40

op 60. Zoals straks zal blijken, worden deze beroepen niet uitsluitend ter plaatse uitgeoefend.

Een geheel ander beeld geven de beroepen te zien, die het dorp verzorgen, de distribuanten. Zo bv. in de broodbakkerij, waar het aantal zelfstandigen daalde van 13 tot 9 en het aantal niet-zelfstandigen terugliep met een viertal personen. Ook in de schoenmakerij vond een dergelijke vermindering plaats. Het aantal werd hier gehalveerd. Daarentegen bleven de beroepen, uitgeoefend in de smederijen en wagenmakerijen nagenoeg gelijk. Men ziet dus, dat de structuur van het dorp in deze veertigjarige periode belangrijke wijzigingen heeft ondergaan. Niet alleen op agrarisch gebied, doch ook wat betreft de niet-agrarische werkgelegenheid.

B. de structuur van de werkgelegenheid in de agrarische productie.

In de beschrijving van het landschap is reeds op de geringe betekenis en omvang van het grasland gewezen. De cijfers van de in 1938 gehouden telling door de Directie van de Landbouw geven duidelijk het overwicht van het bouwland op het blijvende grasland weer. Tegenover bijna 2300 h.a. bouwgrond zijn er slechts 190 h.a. grasland. Dat de betekenis van grasland en veeteelt niet in de loop van de laatste vijftig jaren vermeerderd is, blijkt als wij 1888 met 1938 vergelijken. Over eerstgenoemd jaar is een uitnemende monografie verschenen in het Verslag van de Staatscommissie van 1886/1889 van den landbouwer B. Roelofs.

De cijfers voor 1938 zijn ontleend aan de in Mei van genoemd jaar gehouden, landbouwerisstelling. Het blijkt dat, als de cijfers voor de bedrijven groter dan 10 h.a. worden genomen, de veestapel in het algemeen een belangrijke wijziging heeft ondergaan. Het aantal melkkoeien daalde van ruim 220 stuks tot even 160. Een vermindering van minstens 25 %. Wat is het gevolg hiervan? Ongetwijfeld hangt dit samen met de verandering van de arbeidsbezetting op de boerderij. In het genoemde Verslag geeft Roelofs eveneens uitvoerige gegevens, betreffende de arbeidsbezetting op de verschillende boerderijen en uit de daaraan ontleende cijfers, blijkt de grote betekenis, die de vrouwenarbeid in deze periode nog bezat in de Finsterwolder akkerbouwbedrijven. Bijna alle bedrijven boven de 20 h.a. en een groot deel van de bedrijven van 10—20 h.a. hebben één of meer inwonende vrouwelijke dienstboden. Een

belangrijk deel van de werkzaamheden dezer vrouwen zal in de verzorging van het melkvee en de bereiding van de zuivel bestaan hebben. Thans is de zuivelproductie niet meer aan de boerderij verbonden, terwijl er volgens Roelofs in 1886 een zuivelvertrek in iedere boerderij was. Het inwonende vrouwelijke personeel is thans dan ook vrijwel geheel verdwenen. Het niet-inwonende personeel op de boerderijen vervult uitsluitend een taak in de huishouding. Zowel de wens geen inwonend personeel in huis te hebben, als de eenzijdige oriëntering op het akkerbouwbedrijf, hebben er toegeleid, het inwonend personeel en de melkveestapel te verminderen. Dit werk wordt nu voornamelijk door het jongere mannelijke personeel verricht, of door den vasten arbeider.

Niet alleen de melkveestapel, ook het aantal varkens is in deze 50-jarige periode sterk verminderd. Werden in 1888 op de gezamenlijke bedrijven, groter dan 10 h.a., in totaal ruim 500 varkens gehouden, in 1938 bedroeg dit aantal ruim 50. Waarschijnlijk is dit het gevolg van de toegenomen welvaart van de boerenstand verder van de verminderde betekenis van de veeteelt op de boerderij, sedert 1888. Geheel anders is het gegaan met de schapenteelt: het aantal schapen bedroeg op de gezamenlijke bedrijven groter dan 10 h.a. in 1888 in totaal 80 stuks. In 1938 was dit opgelopen tot ongeveer 200. Op de meeste boerderijen was echter geen schaap meer te vinden. Slechts op 16 van de 59 boerderijen werden in 1938 schapen gehouden. De toename van het aantal schapen is te verklaren uit het feit, dat enkele bedrijven een groot aantal schapen weiden op de buitendijkse gronden.

Een bijzonder geval is de vermindering van het aantal paarden. In de bedrijven van groter dan 10 h.a. daalde dit aantal van ongeveer 500 tot ongeveer 400. Deze daling hangt samen met veranderingen op technisch gebied, al mogen deze niet worden overschat, daar in de hier beschouwde periode een wijziging in de leefwijze van de boerenstand is ingetreden. Waar eertijds het rijtuig met het fraaie tuigpaard aanwezig was, is dit nu vervangen door de nuchtere auto. De overgang van rijtuig naar auto zal dan ook voor een aanzienlijk deel debet zijn aan het hierboven genoemde verschijnsel.

De akkerbouw is in sterke mate gericht op het maken van een

zo groot mogelijke winst. Dit werd reeds geconstateerd in het Verslag van de Staatscommissie-1886. Een vaste onveranderde vrucht-opvolging, aldus de schrijver van de monografie over Finsterwolde, is niet aanwezig. Die gewassen treden op de voorgrond, welke voor het oogenblik uitzicht bieden op de grootst mogelijke winsten. Verder wordt een uitbreiding geconstateerd der teelt van fabrieksaardappelen op de zandgronden, van de tarweteelt op de kleigronden en de opkomst van de verbouw van enkele handelsgewassen als de karwij en het kanariezaad.

Tarwe vereist minder arbeid dan aardappels; karwij en kanariezaad veel meer. 't Laatste is onder de halmgewassen zelfs het bewerkelijkst. De Staatscommissie merkte reeds de voortekens op van een ontwikkeling, die zich in de volgende 50 jaar heeft voltrokken. Alleen zij opgemerkt, dat de aardappelverbouw ook op de zandgronden van Finsterwolde nooit van betekenis is geweest. In 1928, dus vóór de huidige crisis, bedroeg het totale areaal bebouwd met knol-, wortel- en bolgewassen ongeveer 197 h.a. Daaryan waren slechts 16,27 en 3,50 h.a. bestemd voor consumptie- en fabrieksaardappelen.

De verdeling van de bebouwde oppervlakte wijzigde zich gedurende de crisisjaren vrij aanzienlijk, zoals uit tabel 25 blijkt.

Tabel 25.

Overzicht van de verbouwde gewassen in Finsterwolde (1928—1938).

gewassen	Oppervlakte in h.a.			
	1928	1930	1934	1938
granen	1283,36	870,185	1312,00	1507,55
peulvruchten	267,42	300,38	260,00	229,00
handelsgewassen.	272,14	605,65	349,00	228,00
land- en tuinbouwzader	niet opgegeven.	161,00	120,00	80,00
knol-, wortel en bolgewassen.	197,08	140,355	107,00	120,90
groenvoedergewassen	137,09	197,965	122,00	109,55
totaal	2157,19	2275,535	2270,00	2275,00

In tegenstelling tot de intensivering sedert 1888, hebben deze voor de akkerbouw zo uitermate moeilijke crisisomstandigheden geleid tot een bedrijfsvoering, welke arbeidsextensiever is, dan die welke tot nu toe werd gevolgd. De halmgewassen hebben zich sterk uitgebreid ten koste van de arbeidsintensievere producten. Sedert 1928 zijn de granen met ruim 200 h.a. uitgebreid. De intensievere gewassen daarentegen werden ingekrompen. De uitbreiding van het areaal halmgewassen is echter voornamelijk ten goede gekomen aan de tarwe. De zomertarwe ging vooruit met 250 h.a., de wintertarwe met 50. De overige halmgewassen, behalve de rogge, bleven of gelijk of liepen aanmerkelijk terug. De vermeerdering van areaal is dus ten goede gekomen aan het meest arbeidsextensieve halmgewas, aan de tarwe. Voor de werkgelegenheid is deze ontwikkeling te betreuren.

De weinig arbeidvereisende klavergewassen bleven nagenoeg op hetzelfde peil, zodat door eventuele inkrimping hiervan, geen arbeidsgelegenheid verloren ging.

Een voorzichtige berekening maakt het waarschijnlijk, dat de werkgelegenheid door de gewijzigde keuze van produkten met ongeveer zes procent is ingekrompen, sedert het begin van de crisis. Men begripe dit cijfer niet verkeerd. Het ene jaar verschilt nl. aanmerkelijk van het andere. Vergelijkt men 1934 en 1938 — hoewel beide crisisjaren, dan lijkt 1934 gunstiger te zijn door een grotere verbouw van arbeidsintensieve gewassen. Dit hangt voor een deel samen met redenen van landbouwtechnische aard, waardoor het niet mogelijk is steeds weer het zelfde areaal te laten begroeien met halmgewassen, omdat vruchtwisseling noodzakelijk blijft.

Vergelijking van de werkloosheidscurven van 1934 (maandcurve) en van 1938 (weekcurve) wijst echter uit, dat de curve van 1934 een gunstiger beeld vertoont, dan die van 1938. Dit geldt zowel voor het gehele verloop, als voor de blijvende zomerwerkloosheid. Klaarblijkelijk konden de seizoenarbeiders in 1934 langer aan het werk blijven, hetgeen in 1938 door de grotere omvang van de tarweverbouw, met als gevolg een kortere seizoenperiode, dan bij een teelt van groter verscheidenheid der gewassen, niet mogelijk is geweest. Er doet zich trouwens nog een ander opmerkelijk feit voor,

waardoor de werkgelegenheid vermoedelijk zal zijn afgenomen, nl. dit, dat de opbrengst per h.a., vooral wat betreft de halmgewassen, zijn teruggelopen.

Vergeleken met het jaar 1888 was de opbrengst in 1928 aanmerkelijk gestegen. In 1937 is deze echter gedaald tot een peil, dat 1888 nabij komt.

Tabel 26.

Opbrengsten van enige gewassen in 1888, 1928 en 1937 te Finsterwolde.

	opbrengst per h.a. in hl.			
	1888		1928	1937
	beste kleigrond	mindere grond		
tarwe	40	30	50	40
gerst	56	46	66	51
haver	64	50	80	80
karwijzaad	28 baaltjes	—	32b.	20b.
bonen	34	20	40	30

Is deze vermindering van de opbrengst der tarwe een gevolg van een minder zorgvuldige verzorging van de grond? Inderdaad werd ons medegedeeld, dat verschillende landbouwers vroeger meer zorg aan de gewassen en de bodem besteedden dan tijdens de crisis. Maar dit verklaart o.i. niet geheel de grote achteruitgang, waarvan de genoemde cijfers getuigen. Wel kan men verwachten, en zeker is dat het geval bij een boerenstand met een ontwikkeling als die in het Oldambt, dat nauwkeurig zal worden gecalculleerd bij welke bedrijfsvoering de grootst mogelijke winst kan worden behaald, rekening houdend met de eisen, die de bodem stelt voor de toekomstige bebouwing. Leidt deze calculatie tot het inzicht, dat de kosten van grotere arbeids- en kapitaal(kunstmest)-aanwending, niet gecompenseerd zullen worden door hogere opbrengsten per h.a., dan zal men besluiten tot het geven van geringe arbeidsgelegenheid.

De opbrengst van de grond hangt echter ten dele af van factoren, waarop de mens vrijwel geen invloed heeft, of niet meer dan

een beperkte. De klimatologische omstandigheden kunnen belangrijke invloed hebben op de stijging of daling van de opbrengst der gewassen. Wel kan door selectie enz. de oogst worden vergroot, doch de natuur blijft van jaar tot jaar de doorslaggevende factor t.a.v. het mee- of tegenvallen ervan. Dat inderdaad de natuur van invloed is geweest op de opbrengsten, blijkt wel uit het verloop der cijfers van de opbrengsten der verschillende gewassen in het Nieuw-Oldambt. Gaan we de opbrengsten van de wintertarwe na, dan blijkt deze sedert 1928 als volgt te zijn verlopen:

Tabel 27.

Opbrengsten van de wintertarwe per h.a. van 1928—1937 in het Nieuw-Oldambt.

1928	47,9 h.l.	1932	39,0 hl.	1935	41,0 hl.
1929	47,5 hl.	1933	34,1 hl.	1936	35,3 hl.
1930	41,7 hl.	1934	46,5 hl.	1937	39,6 h.l.
1931	31,4 hl.				

Opvallend is de schommeling van de opbrengst in deze jaren. Ook, dat de opbrengst in het topjaar 1934, een crisisjaar tevens, nog beneden het peil van 1928 en 1929 blijft. De onderlinge verschillen in de crisisjaren zijn een gevolg van natuurlijke omstandigheden, doch dat de resultaten minder zijn, dan die van vóór de crisis, komt ons veeleer voor als een gevolg van de mindere zorg, die aan de bodem en aan de gewassen is besteed.

Het belangrijkste element voor de bepaling van de mogelijke werkgelegenheid, is naast de arbeidsintensiviteit van de verbouwde producten, de grootte van de bedrijven. Duidelijk wordt het verschil tussen de bedrijfsstructuur van het gehele land en het Nieuw-Oldambt gekarakteriseerd in de cijfers in Tabel 28 ontleend aan de Verslagen en Mededelingen van de Directie van de Landbouw over 1930.

Waar in de bedrijfsstructuur van Nederland de kleine bedrijven een aanzienlijk overwicht hebben, is dit geheel anders in het Nieuw-Oldambt. Meer dan de helft van de bedrijven behoort tot de klasse boven de 20 h.a. Ruim $\frac{1}{3}$ deel is groter dan 50 h.a., in geheel Ne-

Tabel 28.
Bedrijfsstructuur in het Nieuw-Oldambt en Nederland (1930).

bedrijfs grootte	Nieuw-Oldambt	Nederland
1— 5 h.a.	20	58.295
5— 10 h.a.	24	50.832
10—20 h.a.	38	39.814
20—50 h.a.	116	23.572
50—100 h.a.	125	2.356
100 h.a. en meer	8	156
totaal	331	175.025

derland ongeveer $\frac{1}{70}$. Dientengevolge zijn in het Nieuw-Oldambt veel landarbeiders nodig.

Ook de ontwikkeling van de bedrijven verschilt. Terwijl in Nederland de gemiddelde bedrijfs grootte daalde van 11,66 h.a. in 1909 tot 10,99 h.a. in 1930, is deze in het Groningse gebied gestegen van 41,71 h.a. tot 42,22 h.a.

Finsterwolde wijkt van dit beeld niet af, tegenwoordig evenmin als vroeger.

Tabel 29.
Bedrijfsstructuur in Finsterwolde in 1888 en 1938.

Bedrijfsklassen	Aantal Bedrijven	
	1888	1938
1— 10 h.a.	15	22
10— 20 h.a.	16	18
20— 40 h.a.	14	11
40—100 h.a.	31	28
100 h.a. en meer	1	2
totaal bedrijven	77	81

Het overwicht van de grotere bedrijven is nog steeds gehandhaafd, al is het onmiskenbaar, dat er sedert 1888 kleine bedrijven bijge-

komen zijn. Anderzijds zijn er nu twee bedrijven groter dan 100 h.a., waarvan één zelfs groter dan 150 h.a. Hoewel geen cijfers omtrent de gemiddelde bedrijfsgrootte bekend zijn, mag worden aangenomen, dat deze slechts weinig is veranderd. De werkgelegenheid zal hierdoor vrijwel niet zijn gewijzigd.

Er dient te worden nagegaan, of de kleine bedrijven meer of minder arbeidsintensief zijn dan de grotere. Waar worden de arbeidsintensieve gewassen verbouwd? Zal de kleine boer zich hier in het bijzonder mee bezig houden, of zich bepalen tot de teelt van produkten, die minder arbeid vereisen?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, moet het met de verschillende producten bebouwde areaal der afzonderlijke bedrijven, onderling vergelijkbaar worden gemaakt. De verschillen in arbeidsintensiviteit moeten zo mogelijk tot een zelfde noemer worden herleid.

Dank zij de welwillendheid van den Heer R. Muntinga, landbouwer te Finsterwolde-Goldshoorn, konden wij de beschikking krijgen over gegevens, die ter plaatse op enkele bedrijven door een studiering van landbouwers waren verzameld; zij hebben betrekking op de arbeidsintensiviteit van verschillende verbouwde gewassen. Deze gegevens hebben natuurlijk geen algemene waarde, zij gelden regionaal.

Verskillende elementen kunnen van invloed zijn op het vereiste aantal man-uren arbeid per h.a.: ligging, afwatering, weersgesteldheid, aard van het bedrijf enz. Toch mogen we aannemen, dat de verstrekte gegevens niet veel van het gemiddelde zullen afwijken:

Tabel 30.

Benodigd aantal man-uren per h.a. voor verschillende gewassen.

voederbieten	598	kanarieraad	268	zomergerst	195
suikerbieten	577	erwten	253	mosterd	189
rode bieten stekling	528	karwij	241	wintergerst	186
rode en suikerbietenzaad	490	koolzaad	238	rogge	174
fabriksaardappelen	392	zomertarwe	205	grasland	78
radijs	347	wintertarwe	201	rode klaver	74
spinazie	277	bonen	196		

Het is mogelijk op grondslag van deze cijfers voor de verschil-

lende groepen van gewassen een index te maken die uitdrukt, hoeveel arbeid er per h.a. voor een bepaald gewas nodig is vergeleken met arbeid, nodig per h.a. bv. bebouwd met graan.

Deze indices werden gevonden door aan de hand van de cijfers van het aantal man-uren per h.a. voor iedere groep van gewassen een gemiddelde te berekenen. Zoveel mogelijk werd tot een geheel getal afgerond om de berekening te vereenvoudigen. De volgende indices werden tenslotte aangehouden:

granen	2	knol-, wortel- en bolge-	
peulvruchten	2,25	wassen	5
handelsgewassen	2,75	gras en klaver	0,75
land- en tuinbouwzaden ...	5		

Nu is het op grond van deze indices mogelijk een vergelijking te maken tussen de arbeidsintensiviteit van de verschillende bedrijven. Dit kan geschieden door voor ieder bedrijf te bepalen hoeveel h.a. bebouwd worden met granen, peulvruchten enz. Door deze oppervlakken uitgedrukt in h.a. te vermenigvuldigen met de hierboven aangegeven indices kon de totale „arbeidsintensiviteit” per bedrijf worden berekend. Daar de bedrijven op deze wijze onderling nog niet vergelijkbaar zijn, werd het cijfer van de totale arbeidsintensiviteit gedeeld door het aantal h.a. (de bedrijfsgrootte van het bedrijf), waardoor de arbeidsintensiviteit per h.a. voor ieder bedrijf werd gevonden. Nu is het mogelijk de bedrijven onderling te vergelijken.

Wat vooral de aandacht trekt, is, dat er geen scherpe correlatie bestaat tussen de arbeidsintensiviteit van het bebouwde areaal en de bedrijfsgrootte. De arbeidsintensiviteit 2,— tot 2,25 wordt gevonden bij bedrijven van de meest uiteenlopende grootte. Wel kan worden gezegd, dat de arbeidsintensiviteit lager dan 1,50 zich beperkt tot de kleinere bedrijven, terwijl de intensiviteit lager dan 2,00 slechts in enkele gevallen voorkomt bij de middelbedrijven van 20—40 h.a. De grotere bedrijven hebben inderdaad een groter verbouw van arbeidsintensieve producten dan de kleinere. Er zijn enkele kleine bedrijven, die hierop een uitzondering maken. Zij bereiken een hoge graad van arbeidsintensiviteit, zodat zij te dien aanzien de grote bedrijven evenaren.

Inderdaad mag dus worden aangenomen, dat het kleine bedrijf minder werk verschaft dan het grote, al blijven de onderlinge ver-

Tabel 31.
Arbeidsintensiviteit der bedrijven naar grootteklassen
(Finsterwolde, 1938).

arbeidsintensiviteit van het bebouwde areaal per h.a.							
bedrijfs-grootte	minder dan 1	1,—	1,50	2,—	2,25	2,50	totaal
		1,50	2,—	2,25	2,50	en meer	
1— 5 ha.	5	2	2	3	2	—	14
5— 10 h.a.	—	1	2	2	2	1	8
10— 15 h.a.	—	—	5	5	—	—	10
15— 20 h.a.	—	—	6	2	—	—	8
20— 25 h.a.	—	—	1	2	—	—	3
25— 30 h.a.	—	—	1	2	1	—	4
30— 40 h.a.	—	—	1	1	2	—	4
40— 50 h.a.	—	—	—	6	5	—	11
50— 75 h.a.	—	—	—	7	7	1	15
75—100 h.a.	—	—	—	2	—	—	2
100 h.a. en meer	—	—	—	1	1	—	2
totaal	5	3	18	33	20	2	81

schillen in arbeidsintensiviteit bij de kleine bedrijven opvallend. Principeel uitgesloten is de grotere intensiviteit van het kleine bedrijf, gezien de onderlinge verschillen in deze groep zeker niet. Veel hangt af van de vraag, welke grond de boer in gebruik heeft. Waar hij grond van de hoogste kwaliteit niet kan betalen, blijft hij aangewezen op minder goede grond, die voor de akkerbouw niet de vereiste hoedanigheden bezit en daardoor meer arbeid eist.

Aan de hand van de door de enquête verzamelde gegevens, zal nu de werkgelegenheid in verband met de verschillen in bedrijfs-grootte nader worden geanalyseerd. In de eerste plaats is gepoogd een vergelijking te maken met een bepaald jaar vóór de crisis. Gekozen is hiervoor het jaar 1925, voor zover de gegevens vergelijkbaar waren met die van 1937/1938. Dit bleek niet altijd mogelijk te zijn, òf de landbouwers leidden sedert kort het bedrijf, òf zij hadden in 1925 nog geen boekhouding. Vooral voor de bedrijven tussen

20 en 40 h.a. was het moeilijk aan goede gegevens te komen. De kleinere bedrijven zijn bij deze enquête uitgeschakeld. T.a.v. het arbeidsloon was het voor een twintigtal boerderijen mogelijk opgaven voor beide jaren te verkrijgen betreffende het uitbetaalde arbeidsloon per h.a. in gebruik zijnde cultuurgrond.

Van de 20 bedrijven bezuinigden er:

4	—	40 %	en	meer	op	het	arbeidsloon,
2	—	30—40 %		”	”	”	”
7	—	20—30 %		”	”	”	”
6	—	10—20 %		”	”	”	”
1	—	minder dan 10 %					

De meeste bedrijven bezuinigden dus tussen de 10 tot 30 % op het loon. Ongetwijfeld zal deze aanzienlijke besparing, die niet alleen veroorzaakt wordt door de verlaging van het toch al niet hoge landarbeidersloon mogelijk zijn geweest door een aantal arbeidskrachten uit de bedrijven te stoten. Aan de hand van nadere gegevens zal dit aanstonds worden toegelicht.

Inmiddels dringt zich de vraag op, of er in 1925 een verband bestond tussen bedrijfsgrootte en uitgekeerd loon en zo ja, hoe dit gedurende de crisis is gewijzigd. Zal met het groter worden van de bedrijven het uitgekeerde loonbedrag toenemen? Ook hier werken verschillende tendenzen. Zo zal het grotere bedrijf enerzijds de aanwezige arbeidskrachten op een rationelere wijze kunnen gebruiken, wat in vergelijking met kleinere bedrijven de werkgelegenheid per h.a. kan doen dalen, doch aan de andere kant zal juist door de grotere afstanden, welke de arbeiders moeten afleggen, een deel van de bekostigde arbeidsprestatie verloren gaan. Wij zullen trachten dit voor 1937 en 1938 aan een nadere beschouwing te onderwerpen.

De cijfers van 1925 wijzen uit, dat er wel enig, doch geen duidelijk verband bestaat tussen bedrijfsgrootte en arbeidsloon. Er blijven natuurlijk grote verschillen bestaan, daar ieder bedrijf zijn eigen eisen stelt, en de werkgelegenheid niet alleen van factoren als teeltplan en aanwezige machines afhankelijk is, doch mede en dikwijls in beslissende mate van verschillende moeilijk te beheersen elementen, als structuur van de grond en klimatologische omstandigheden.

Voor het jaar 1937 konden van 31 bedrijven gegevens worden verkregen, betreffende het uitbetaalde arbeidsloon per h.a. (zie tabel 32).

Tabel 32.

Uitgekeerd bedrag aan arbeidsloon per h.a. op een twintigtal landbouwbedrijven te Finsterwolde in 1925.

	arbeidsloon per h.a. in 1925					totaal bedrijven
	minder dan f 100,—	100,— 110,—	110,— 120,—	120,— 130,—	130,— en meer	
25— 50 h.a.	3	—	1	2	—	6
50— 75 h.a.	1	1	2	2	6	12
75—100 h.a.	—	—	—	2	—	2
totaal	4	1	3	6	6	20

Bestaat er in 1937 een duidelijker verband tussen bedrijfsgrootte en het uitbetaalde arbeidsloon dan in 1925?

Tabel 33.

Uitgekeerd bedrag aan arbeidsloon per h.a. op 31 landbouwbedrijven in 1937.

	arbeidsloon per h.a. in 1937					totaal bedrijven
	minder dan f 70,—	f 70,— f 80,—	f 80,— f 90,—	f 90,— f 100,—	f 100,— en meer	
25 tot 50 h.a.	2	4	1	4	3	14
50 tot 75 h.a.	1	3	2	5	2	13
75 h.a. en meer	1	1	—	1	1	4
totaal	4	8	3	10	6	31

In het algemeen blijkt een verband tussen bedrijfsgrootte en loonbedrag per h.a. niet te bestaan.

Er zij op gewezen, dat de grootte van de werkgelegenheid door verschillende factoren wordt bepaald. Zo is de keuze van het gewas van grote betekenis. Verbouwt een bedrijf arbeidsintensieve producten, dan is te verwachten, dat het loonbedrag per h.a. hoger is, dan in een bedrijf, dat minder arbeid vereisende producten verbouwd.

Ook is van belang de vraag, in hoeverre het gebruik van machines van invloed is op het loonbedrag.

Wij hebben aan de hand van de verzamelde gegevens per boerderij getracht na te gaan in welke mate de arbeidsintensiviteit van de verbouwde gewassen en de aanwezigheid van machines van invloed is op de grootte van het loonbedrag per h.a. Het bleek, dat boerderijen, die ogenschijnlijk in dezelfde positie verkeerden, toch onderling t.a.v. het arbeidsloon verschilden. Een duidelijk verband tussen arbeidsintensiviteit en arbeidsloon per h.a. bleek niet te bestaan. Ook met betrekking tot de machines ontbrak iedere aanwijsbare correlatie.

Van grote invloed op de werkgelegenheid in de agrarische productie zijn de natuurlijke factoren van bodem en klimaat. Een andere, moeilijk te bepalen factor, die toch van grote invloed kan wezen is de persoon van den bedrijfsleider. De ondernemer in de landbouw kan veel meer dan de fabrikant het stempel zijner persoonlijkheid op het bedrijf zetten.

De ene landbouwer zal meer zorg aan zijn gewassen besteden, dan de andere. Zo is o.a. een groot verschil mogelijk t.a.v. het schoonhouden van de sloten en de grond. Nadelige gevolgen doen zich immers niet direct gevoelen, en als het wat meeloopt, misschien in het geheel niet. Acht men het arbeidsloon te hoog, dan zal men trachten op bepaalde werkzaamheden te bezuinigen. Deze bezuiniging vond of plaats door middel van de mechanisatie of door bepaalde werkzaamheden achterwege te laten.

In het Rapport 1889 werd reeds gesproken over het gebruik van verschillende landbouwwerktuigen: de één- of meerscharige ploeg, eventueel door dorpsmeden naar behoeften gewijzigd; verschillende soorten eggen, zomede zaai- en hakmachines. Ook werd de maaimachine hier en daar gebruikt, doch met weinig resultaat. Een gevolg van de stevige gewassen op de klei en de aard van de bodem, waardoor de machines dikwijls onklaar werden. Op de betekenis van deze werktuigen voor de werkgelegenheid ging de rapporteur niet in, zodat het vermoeden gewettigd is, dat deze niet groot zal zijn geweest. Van groot belang werd de dorsmachine.

Eén van de punten, die in de monografie over Finsterwolde in het Verslag van de Staatscommissie Werkloosheid 1909 ter verbetering van de toestand werden aangegeven, luidde: de stoomdorsmachines dienen later te beginnen, waardoor in de drukke tijd vreemden ge-

deeltelijk kunnen worden gemist, zodat er ter plaatse een geringe winterwerkloosheid zal zijn. Verder kreeg de schoffelmachine betekenis voor de werkgelegenheid in de wiertijd. Was dit reeds van belang voor de positie van de landarbeidersklasse, de invoering van de modernste machines en hulpwerktuigen, waarmee vooruitstrevende boeren reeds tijdens en na de wereldoorlog begonnen te werken, overtrof in haar gevolgen voor de werkgelegenheid die van de vroegere machines. Tussen 1918 en 1928 zijn er slechts enkelen, die de zichtmachine, elevator, tractor en de lange wagens aanschaffen. Veel betekenis heeft deze invoering dan ook nog niet voor de werkgelegenheid. Daarop volgt echter het jaar 1929 met de grote staking in Oostelijk Groningen. Door de nood gedwongen maakten de boeren, die tot nu toe tegen het gebruik van de zichtmachine hadden opgezien, er gebruik van. Alhoewel de eerste resultaten niet bepaald gunstig waren, was toch het gevolg, mede door de ingetreden crisis van 1930, dat met het gebruik werd doorgegaan. Deze machines maakten den boer in de drukke oogstperiode minder afhankelijk van de arbeiders, en hij behoefde daardoor minder loon uit te betalen.

Deze voordelen zijn mede afhankelijk van het weer, het is nl. niet mogelijk onder alle omstandigheden van de machine gebruik te maken. Is de stand ongunstig, dan wordt het moeilijk er met de machine doorheen te komen en moet men met de hand zichten. Wat betekent dit voor de arbeiders? In de periode van het jaar waarin het meeste verdiend kan worden, worden de arbeiders ten dele uitgeschakeld. Volgens het collectief contract van het jaar 1938 wordt voor het zichten, binden en ophokken per deimt (= $\frac{1}{2}$ h.a.) uitbetaald:

Tabel 34.

Enige zichtlonen te Finsterwolde in 1938.

voor wintergerst en karwij	f 9,45 tot f 11,70
rogge	10,10 tot 13,15
tarwe	11,70 tot 13,70
blauwmaanzaad	9,45 tot 11,70
kanariezaad	12,25 tot 14,40

Met het zichten van tarwe kan de man, bijgestaan door zijn vrouw, een behoorlijk weekloon verdienen.

Bij een enigszins gunstige stand van het gewas, wordt er op ge-

rekend, dat er maximaal $\frac{1}{4}$ h.a. per dag kan worden gezicht. Van de verdiensten krijgt de man 60 % en de vrouw 40 %, indien de man een vreemde vrouw voor het binden en ophokken moet huren.

Nu zou men kunnen menen dat, als het gewas legert en de machines niet kunnen worden gebruikt, de arbeiders, wat loon betreft, goed af zijn. Niets is minder waar. De arbeid, die dan noodzakelijk is, is zo zwaar, dat de arbeider in de meeste gevallen niet aan het normale seizoeninkomen toekomt.

Minder arbeiders, minder verdiensten, ziedaar het gevolg van het gebruik van de zichtmachine. Men rekent, dat de machine in een arbeidsdag van 10 uren minimaal een 2 h.a. zicht. Een enkele keer, bij buitengewoon slechte omstandigheden, minder. Meestal wordt de machine door 2 arbeiders of een volwassene en een minderjarige bediend.

De kanten worden vooraf met de hand gezicht.

Het is te begrijpen, dat de landbouwers juist op het oogsten trachten te bezuinigen, omdat deze veel aan loon vergen. Gemiddeld wordt een bedrag van f 20.— tot f 25.— uitgegeven aan oogstloon per h.a., wat af te leiden valt uit de zoeven genoemde gegevens van het collectieve contract. Dit is ongeveer $\frac{1}{3}$ tot $\frac{1}{5}$ van het per h.a. uitbetaalde arbeidsloon.

Naast de zichtmachine verdient de elevator de aandacht. De invloed hiervan op de werkgelegenheid is minder groot, maar deze machine spaart bij het optasten van het koren arbeidskrachten uit. De arbeid van de elevator verkort de duur tot op $\frac{2}{3}$ van de vroegere tijd. Losse arbeiders komen er in het algemeen niet meer aan te pas.

De lange lage wagens, al of niet op luchtbanden, sparen arbeid uit. Het hoog optasten op de vroegere korte, hogere boerenwagens behoort voor een groot deel tot het verleden, waardoor de arbeidstijd beknot wordt.

Of de tractor het paard zal verdringen is nog niet zo zeker. Vooral op drassige terreinen levert het gebruik van de tractor moeilijkheden op.

Er volgt hier een overzicht van het bezit van de belangrijkste nieuwe landbouwwerktuigen op de bedrijven groter dan 25 h.a. De gegevens hebben betrekking op de verschillende mogelijke combinaties van machines.

Tabel 35.

Overzicht van de in gebruik zijnde landbouwmachines op 36 akkerbouwbedrijven groter dan 25 h.a. te Finsterwolde, zomer 1938.

Z = zichtmachine. E = elevator. T = tractor of autotrekker. L = lange wagen.										
bedrijfs-grootte	geen machines	Z	Z	Z	Z	Z	Z	—	—	Totaal
		E	E	—	—	—	E	E	—	
		T	—	T	—	T	—	—	—	
		L	L	L	L	—	—	L	L	
25—50 h.a.	2	4	4	3	4	1	—	—	1	19
50—75 h.a.	—	2	5	1	2	—	3	—	—	13
75 h.a. en meer	—	2	—	1	—	—	—	1	—	4
totaal	2	8	9	5	6	1	3	1	1	36

De zichtmachine komt vrijwel algemeen voor. Bij slechts 4 van 36 bedrijven ontbreekt deze, hiervan behoren er 3 in de klasse der bedrijfs-grootte van 25 tot 50 h.a. en 1 in de hoogste.

Ook de elevator en de lange wagens worden veel gebruikt. Op resp. 21 en 29 bedrijven groter dan 25 h.a. zijn zij in dienst gesteld. Anders is het met de tractor en autotrekker. Slechts 13 bedrijven hebben deze in gebruik. Ongetwijfeld zijn de vrij hoge aanschaffingskosten en de noodzaak toch paarden in reserve te moeten houden een belemmering voor een algemene toepassing.

Algemeen komt ook de schoffelmachine voor. Men is hierdoor in staat in veel kortere tijd dan met de hand het land te schoffelen. Ons werd opgegeven, dat gerekend mag worden, dat met de tweemansschoffelmachine per dag door 2 volwassenen (eventueel volwassenen met jongen) 5 h.a. kan worden geschoffeld. Met de hand zou 1 persoon slechts $\frac{1}{4}$ h.a. per dag kunnen bewerken. Van arbeiderszijde werd medegedeeld, dat het met de hand reinigen betere resultaten afwierp, doch toegegeven werd, dat die van de bewerking met de machine voldoende kunnen worden geacht.

Naast de mechanisatie hebben gewijzigde arbeidsmethoden evenzeer invloed op het verminderen van arbeidskrachten. Zo is het gebruik van kalkstikstof mede oorzaak, dat in tegenstelling met vroeger in de wiedzijd minder werkkrachten nodig zijn. Doch niet alleen op het voorjaars- en zomerwerk is bezuinigd, ook op de winter-

arbeid heeft men getracht aan arbeidsloon te besparen. In de akkerbouwbedrijven, valt er in de winter minder arbeid te doen, dan in de zomer, het winterwerk beperkt zich thans veelal tot het schoonmaken van de sloten, het mestrijden en het eventuele werk binnenshuis. De betere drainage heeft bovendien het graven en schoonhouden van sloten voor een belangrijk deel onnodig gemaakt. Voor het op juiste wijze in de grond brengen van draineerbuizen ontstaat wel tijdelijk een grotere werkgelegenheid, doch dan is de boer een aantal jaren bevrijd van het onderhoud der waterleidingen.

In de rondgezonden vragenlijst, kwam eveneens voor de vraag naar het aantal vaste arbeiders. In sommige opzichten is deze vraag niet geheel juist opgevat. In het algemeen werd vroeger onder vaste arbeider verstaan, de werkmán met wien voor een geheel jaar werd gecontracteerd. Dit begrip nu staat thans veel minder vast. Het bleek, dat de ene boer of arbeider er mee bedoelde, dat de werkmán praktisch het gehele jaar in dienst bij den zelfden patroon was, terwijl anderen er uitsluitend de arbeiders onder begrepen, die een contract voor een jaar hadden afgesloten. De arbeider zelf beschouwt zich in het algemeen als vast, als hij bij denzelfden boer een geheel jaar werkt, al is hij in de winter dan ook enige weken werkloos.

Ook hebben wij gemeend onderscheid te moeten maken tussen losse en los-vaste arbeiders. Onder de eersten worden dan begrepen de arbeiders, die de boer in de oogstperiode extra aan het werk heeft. Onder los-vaste arbeiders worden verstaan de werkkrachten, die ervan verzekerd kunnen zijn, ieder jaar, gedurende een zekere tijd bij denzelfden boer werk te kunnen vinden. Zij zullen er echter op moeten rekenen, dat zij kortere of langere tijd werkloos zijn. Onze ervaring is, dat al wordt de term „los-vast” niet gebruikt, de hierboven onderscheiden groepen inderdaad bestaan. Wel is het meermalen moeilijk de grens tussen los en los-vast nauwkeurig vast te stellen.

Het aantal vaste, d.w.z. gecontracteerde arbeiders is gering. Een juist cijfer is, gezien de bovengenoemde begripsverwarring niet te geven. Wel bleek, dat in de bedrijven, waar met de vaste arbeiders, de gecontracteerde bedoeld waren, dit aantal gering was. In 1937/'38 waren er ten hoogste ongeveer 30 gecontracteerde arbeiders. Vergelijken wij dit cijfer, met dat der vaste arbeiders, die omstreeks 1888 in dienst waren bij de landbouwbedrijven te Finsterwolde, dan

blijkt het aantal in dat jaar 85 te bedragen. Een aanzienlijke achteruitgang dus van de vaste arbeiders.

Het aantal arbeiders, dat het gehele jaar op dezelfde boerderij aan het werk werd gehouden, bedroeg in 1937/'38 op de geënquêteerde bedrijven 98. Ook dit aantal is sedert 1888 achteruitgegaan. In 1888 bedroeg het aantal vaste arbeiders circa 85, dat der tijdelijke arbeiders ruim 200; minstens een derde deel der tijdelijke arbeiders kan het gehele jaar door aan het werk blijven. Deze mening berust op mondelinge mededelingen.

Zo waren er dus in 1888 minstens 150 arbeiders, die het gehele jaar door werk hadden. Dit cijfer kan als een minimum beschouwd worden. Het aantal arbeiders, dat het gehele jaar door werk vond in hetzelfde agrarische bedrijf, is dus sterk achteruitgegaan.

Dit blijkt ook uit gegevens, vermeld in het Rapport van de Staatscommissie voor de Werkloosheid, verschenen in 1913: Omstreeks 1910 waren in de winter slechts een vijftigtal arbeiders werkloos. Na 1932 bedroeg het aantal winterwerklozen gemiddeld 250.

De werkgelegenheid op de boerderij in de winter is dus aanzienlijk verminderd.

Evenals het loonbedrag per h.a., blijkt ook het aantal arbeiders, dat het gehele jaar door op een bedrijf werkt, van bedrijf tot bedrijf te verschillen. Ook in dit opzicht is de persoon van den ondernemer van betekenis. De ene boer zal den arbeider gedurende de winterperiode aan het werk houden, terwijl de andere hem zo gauw mogelijk zal trachten af te schuiven op de „steun”.

Wij hebben getracht de personeelsbezetting van 1925 te vergelijken met die van 1937/38. Dit was mogelijk voor 14 bedrijven, waarover gegevens werden verkregen. Onvolledige opgaven en veranderingen van bedrijfsgrootte maakten het noodzakelijk de overige bedrijven uit te schakelen. De grootte der 14 bedrijven varieert van 49 tot 99 h.a. De totale oppervlakte is ruim 800 h.a. Het benodigde aantal arbeiders is gesplitst in de zg. vaste ploeg, bestaande uit vaste en los-vaste arbeiders, dus werklieden, die er op kunnen rekenen het gehele jaar of een deel van het jaar bij denzelfden boer te werken, en de seizoenarbeiders. Hieronder worden dus verstaan arbeiders, die niet op een vasten boer kunnen rekenen.

Op deze 14 bedrijven ging de arbeidskern achteruit van 107 tot

Tabel 36.

Aantal arbeiders het gehele jaar werkend op 33 geënquêteerde bedrijven te Finsterwolde in 1937/38.

Aantal arbeiders het gehele jaar door werkend									
	0	1	2	3	4	5	7	Totaal bedrijven	Totaal arbeiders
20—40 h.a.	2	2	1	—	—	—	—	5	4
40—60 h.a.	—	1	6	4	6	1	1	19	61
60—80 h.a.	—	2	—	2	—	1	1	6	20
80—100 h.a.	—	—	1	—	—	—	—	1	2
100 h.a. en meer	—	—	—	—	1	—	1	2	11
totaal bedrijven	2	5	8	6	7	2	3	33	98

79 volwassen mannelijke arbeiders, d.i. één vaste of los-vaste arbeider per 27 h.a. Deze achteruitgang is nog belangrijker als men bedenkt, dat de duur der werkgelegenheid van deze arbeiders eveneens is verminderd. Hierover was het moeilijk nadere gegevens te verkrijgen, doch verschillende boeren en arbeiders bevestigden ons vermoeden, dat door de mechanisatie en gewijzigde arbeidsmethoden vooral na 1929, de werkperiode van de los-vaste arbeiders is ingekrompen. Dit volgt ook uit de boven gegeven beschouwingen over de machines. De verkorting van de werkperiode treft den losse- of seizoenarbeider in nog sterker mate.

Het totaal aantal benodigde losse arbeiders bedroeg op de 14 bedrijven 62 in 1937/38 tegenover 84 in 1925. Een achteruitgang, die procentueel iets minder is, dan die van de vaste ploeg. Zoals boven is opgemerkt, komt hier nog bij de verkorting van de arbeidsduur per jaar. Zoals enkele landbouwers mededeelden werden vóór 1929 de losse arbeiders 4 tot 6 maanden aan het werk gehouden. Ook toen was de werkgelegenheid voor de losse arbeiders beperkt. Nu is de werkperiode in de landbouw korter geworden. De seizoenarbeiders kunnen hoogstens op een kwartaal werk rekenen. Meestal is de werkperiode 1 tot 2 maanden.

Vat men deze gegevens samen, dan wordt het aantal arbeiders ver-

kregen, dat deze bedrijven gedurende de drukste periode van het jaar in 1925 en 1937/38 nodig hadden. De cijfers zijn resp. 192 en 141. Een vermindering dus met ongeveer 25 %. Per 16 h.a. is in deze bedrijven dus gemiddeld één man minder nodig. Waarschijnlijk is dit cijfer iets te ongunstig. Immers, indien de oppervlakte cultuurgrond voor de bedrijven boven de 25 h.a. gesteld wordt op ongeveer 2000 h.a., dan zou de zomerwerkloosheid 150 mannen omvatten. Deze bedroeg in de zomermaanden echter gemiddeld 100, het laagste cijfer in 1937 was ± 70 . Enerzijds is dit een gevolg van het gedurig rouleren der arbeiders, die in de steun zijn opgenomen, anderzijds van het feit, dat de landbouwers de arbeiders, die een enkele dag te werk waren gesteld, niet hebben opgegeven. Mede is van invloed, dat de landarbeiders niet uitsluitend ter plaatse werken.

Alvorens over te gaan tot een nadere analyse van de landarbeidersgroep dienen nog enkele andere belangrijke punten te worden besproken. In de eerste plaats het totaal aantal arbeiders, dat werkt in bedrijven groter dan 25 h.a. Zij worden ook hier weer gesplitst in de vaste ploeg en de losse arbeiders. Hoewel verwacht mag worden, dat het aantal arbeiders toeneemt met de bedrijfsgrootte, blijkt ook hier, dat vele uitzonderingen voorkomen. Van de 9 bedrijven, die 6 los-vaste en vaste arbeiders houden, behoren er 5 tot de grootte van 25 tot 50 h.a. Dit is opvallend, gezien de aantallen arbeiders, die door de boerderijen van de andere bedrijfsgrootte worden gehouden.

Het is opmerkelijk, dat voor de bedrijven van 25 tot 75 h.a. het aantal los-vaste en vaste arbeiders bijna tweemaal zo groot is als het aantal losse arbeiders. Dit blijkt voor de bedrijven groter dan 75 h.a. volgens tabel 37 anders te zijn. De behoefte aan seizoenarbeiders is hier groter. Deze bedrijven zijn dus meer afhankelijk van seizoenarbeiders.

Tot nu toe is uitsluitend gesproken over de volwassen arbeiders. We willen thans enkele opmerkingen maken over de te werkstelling van jongere arbeidskrachten. Hieronder worden verstaan de minderjarige arbeiders. Dit is overeenkomstig het voorschrift van het collectieve contract. De mannen van 20 jaar en ouder ontvangen het volle contractloon. De arbeiders van 19 jaar $\frac{9}{10}$, 18 jaar $\frac{8}{10}$ enz. tot 14 jaar $\frac{4}{10}$ deel van het loon der meerderjarigen.

Van een 37 tal bedrijven verzamelden wij uitvoerige gegevens

Tabel 37

De arbeidsbezetting op 36 landbouwbedrijven te Finsterwolde in 1937/38.

„vaste kern”	aantal arbeiders per bedrijf										totaal aantal bedrijven	totaal aantal arbeiders	
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9			10 en meer
25—50 h.a.	—	2	3	4	3	2	5	—	—	—	—	19	72
50—75 h.a.	—	—	—	1	1	5	2	1	3	—	—	13	75
75 h.a. en meer	—	—	—	—	—	—	2	1	—	—	1	4	31
totaal	—	2	3	5	4	7	9	2	3	—	1	36	178
losse arbeiders													
25—50 h.a.	3	3	6	2	2	1	1	1	—	—	—	19	47
50—75 h.a.	3	2	2	2	2	—	—	—	2	—	—	13	36
75 h.a. en meer	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	4	39
totaal	7	5	8	4	4	1	1	1	2	—	3	36	122

over de tewerkstelling van jongeren. Het was ons daardoor mogelijk na te gaan, hoeveel jonge mannen er in de drukke tijd van het jaar werken.

Tabel 38.

Aantal jongeren werkzaam per landbouwbedrijf te Finsterwolde in 1938.

	aantal jongeren per bedrijf						totaal jongeren
	0	1	2	3	4	meer	
25—50 h.a.	6	7	3	2	—	—	19
50—75 h.a.	5	5	4	—	1	—	17
75 h.a. en meer	—	1	—	1	1	1	26
totaal	11	13	7	3	2	1	62

De enkele bedrijven, waarover geen gegevens konden worden verkregen, zullen het totaal van 62 jongeren zeker niet aanmerkelijk verhogen.

Gemiddeld werken er dus nog geen twee jongeren per bedrijf. Slechts enkele bedrijven houden in de zomer meer dan twee jeugdigen aan het werk. Dat er zo weinig jongeren werk hebben hangt niet af of samen met eventuele medewerkende zoons. Het werk, dat den jongen arbeider wordt opgedragen, wordt met een enkele uitzondering niet door de eigen zoons verricht. De grote bedrijven maken in het algemeen meer gebruik van jonge krachten, dan de kleine. Nog ongunstiger worden de cijfers voor de jongeren, die het gehele of vrijwel het gehele jaar op deze bedrijven werken:

Tabel 39.

Werkgelegenheid van minderjarige arbeiders op de geënuquêteerde bedrijven te Finsterwolde in 1937/38.

gedurende het gehele jaar werkzaam	26
langer dan een half jaar „	2
4 maanden en langer „	6
2 maanden en langer	22
korter dan 2 maanden „	6

Niet veel meer dan één-derde deel werkt dus het gehele jaar door bij denzelfden boer. Wat kan er zo terecht komen van de vakbekwaamheid der jongeren, van hun vorming tot geschoolde arbeiders? Deze tewerkstelling moet als een misstand worden gesignaleerd. Immers een behoorlijke verhouding tussen de aantallen leerlingen en gezellen, om een gildeterm te bezigen, ontbreekt.

De jongeren worden, hoe vreemd het ook moge klinken, verdrongen door den ouderen geschoolden landarbeider. Dit was vroeger geheel anders. Men beschouwe tabel 40 betreffende het jaar 1888. Daarin wordt het aantal minderjarige arbeiders niet vermeld, doch wel wordt het aantal inwonende knechts genoemd voor alle bedrijven boven de 1 h.a. Nu mag als zeker worden aangenomen, dat de inwonende knechts voor het overgrote deel beneden de 21 jaar zullen zijn geweest. Immers de rapporteur maakt van vroege huwelijken melding, en daarbij is van inwonen bij een boer geen sprake.

Hoe was het toen gesteld met de bedrijven met en zonder jeugdige arbeiders?

Tabel 40.

Mannelijke dienstboden op de landbouwbedrijven te Finsterwolde in 1888.

	bedrijfs grootte in h.a.						
	1-10	10-20	20-40	40-60	60-80	80-100	100-120
wel mannelijke dienstboden	4	9	10	15	13	3	1
geen mannelijke dienstboden	11	7	4	—	—	—	—

Op de grote bedrijven werkte men steeds met één of meerdere inwonende knechts. Het beeld van 1888 wordt nog gunstiger, wanneer men bedenkt, dat deze knechts het gehele jaar door te werk worden gesteld en dus het boerenbedrijf en daarmee het boerenwerk grondig leerden kennen.

Hoe groot het aantal jongeren toen was is niet precies na te gaan. Voor deze bedrijven zal het ongeveer 100 zijn geweest. In 1938 was het aantal minderjarigen, dat in de drukste tijd werk kon vinden, in de landbouwbedrijven ter plaatse ongeveer 70 à 80. De werkgelegenheid der jongeren is in een halve eeuw dus aanzienlijk teruggelopen.

De volgende tabel geeft een overzicht van de bedrijven, die gedurende het gehele jaar jongeren aan het werk hielden in 1937/38.

Tabel 41.

Overzicht van landbouwbedrijven, waar minderjarige landarbeiders het gehele jaar werken (Finsterwolde 1937/38).

	aantal jongeren::				totaal jongeren
	1	2	3	meer	
25—50 h.a.	1	3	—	—	7
50—75 h.a.	5	—	—	—	5
75 h.a en meer	—	—	2	1	14
totaal	6	3	2	1	26

De bedrijven van 10 tot 25 h.a. hebben een geheel andere betekenis voor de werkgelegenheid. De boer werkt met eigen familieleden, vaste arbeiders komen vrijwel niet voor:

- 3 bedrijven — een vaste arbeider (geen familieleden bleken aanwezig te zijn);
- 3 bedrijven — een vaste knecht;
- 11 bedrijven — 1 of 2 zoons in het bedrijf;
- 3 bedrijven — op bepaalde tijden de hulp van een los-vaste arbeider.

In het algemeen werken op bedrijven met eigen hulp geen losse arbeiders.

Aangaande het uitbetaalde loon hebben wij slechts van 6 bedrijven gegevens verkregen: 5 in de groep 15 tot 20 h.a., 1 in de groep van 10 tot 15 h.a. In dit laatste bedrijf werd slechts een gering bedrag verloond, f 19,— per h.a., dit was voor de tijdelijke hulp van een tweetal losse arbeiders.

De overige 5 bedrijven verloonden tussen f 29,— en f 68,— per h.a. gedurende de zomerperiode.

Ook in deze bedrijven tracht men door machines op de arbeid in de seizoenperiode te bezuinigen.

Tabel 42.

Aanwezigheid van machines op bedrijven kleiner dan 25 h.a. (Finsterwolde 1937/38).

bedrijfs-grootte	aantal bedrijven	waarvan met:		
		zichtmachine	lange wagen	tractor
10—15 h.a.	10	1	1	—
15—20 h.a.	8	6	2	—
20—25 h.a.	3	3	—	1

15 h.a. schijnt dus de grens te zijn voor het in gebruik stellen van de modernste landbouwwerktuigen. Dit hangt ook samen met de eigen krachten, die goedkoper werken, dan de eventuele mechanische vervanging.

In de bedrijven kleiner dan 10 h.a. wordt de boer uitsluitend bij-

gestaan door familieleden. Deze zijn in sommige gevallen tevens landarbeiders elders, in dat geval werken zij in hun vrije tijd op het kleine bedrijf. Machines worden niet gebruikt, wel wordt er soms een gehuurd.

Volgens het Rapport over de Kleine Boeren, is het aantal bedrijven sedert 1888 gestegen van 7 tot 44.

Teneinde enig inzicht te verkrijgen in de bestaansmogelijkheid van bedrijven kleiner dan 20 h.a., is gepoogd, aan de hand van de ter secretarie aanwezige landbouwtelstaten van 1909 en 1920, na te gaan, wat er tot 1938 van deze bedrijven is geworden.

Uitgaande van de gegevens van 1909 blijkt, dat in de bijna 30-jarige periode de helft van de landbouwers hun bedrijven om andere redenen dan door sterfte en vertrek hebben opgegeven. Dit geldt ook voor de periode van 1921 tot 1938, hetgeen zijn oorzaak o.m. vindt in de ongunstiger omstandigheden na 1921. Verschillende kleine

Tabel 43.

Overzicht van de ontwikkeling van de bedrijven kleiner dan 25 h.a. in de perioden 1909—1938 en 1921—1938 te Finsterwolde.

Van de in 1909 of '21 aanwezige bedrijven was in 1938:	Aanwezige landbouwbedrijven in							
	1909				1921			
	bedrijfs-grootte				bedrijfs-grootte			
	tot 10 h.a.	10— 15 h.a.	15— 20 h.a.	To- taal	tot 10 h.a.	10— 15 h.a.	15— 20 h.a.	To- taal
de eigenaar overleden en het bedrijf opgegeven	—	3	1	4	1	1	—	2
de eigenaar vertrokken en het bedrijf opgegeven	—	1	—	1	—	—	—	—
het bedrijf om andere redenen verdwenen	5	8	2	15	9	4	—	13
het bedrijf nog aanwezig of voortgezet door familie.	6	3	3	12	8	1	4	13
Totaal	11	15	6	32	18	6	4	28

boeren hadden in de mobilisatietijd grof geld verdiend en zonder zich af te vragen, of zij voldoende capaciteiten bezaten om een bedrijf te leiden een stuk grond gekocht, toen die zeer hoog in prijs was.

In herinnering wordt nog gebracht, dat deze kleine bedrijven in het algemeen op de lichtere gronden worden gevonden (Ekamp-Meerlanden). Wel wordt er dikwijls grond in de polders bijgepacht, doch de bedrijfskern ligt op de lichtere gronden.

C. *de landarbeiders en hun arbeid.*

„Overvloed van werk door het bedijken van de polders in deze naburige gemeenten, voor het graven van uitwateringskanalen en het aanleggen van wegen, heeft, in de voor den landbouw zoo gunstige jaren van 1862 tot 1874, tal van arbeiders naar hier gelokt; de zeer ruime verdiensten waren bevorderlijk aan het sluiten van vroege huwelijken, onwettige geboorten en gebrek aan spaarzaamheid. De overvloed van arbeid heeft, sedert al die werken zijn tot stand gekomen en daarbij eene enorme daling van de prijs der landbouwproducten intrad, plaats gemaakt voor schaarschte aan werk, zoodat ook de armoede, vooral in den wintertijd sterk is toegenomen.....”

Aldus wordt ons het landarbeidersprobleem omstreeks de 80-er jaren getekend door den rapporteur van de Staatscommissie van 1886.

Terecht wijst dit rapport op de grote arbeidersbevolking. Deze, wonend langs de rand van de zandgrond en de Dollardklei, heeft zich sedert hare vestiging steeds in getalsterkte gehandhaafd. Evenals de boeren, krachtige, robuste, individualistische typen, zoals men in ons land misschien elders niet vindt. Een individualisme, dat zich bij de arbeiders vooral uit in een sterke neiging tot anarchistische gevoelens. Ondanks de schijn van het tegendeel, is ook nu nog de Finsterwolderarbeidersbevolking in wezen anarchistisch, zoals de boeren, ondanks hun sympathie voor bepaalde andere stromingen, in wezen nog altijd de liberale boeren uit de 19e eeuw zijn gebleven.

Tussen beide groepen bestaat een sterke overeenkomst. Beide zijn gesteld op een zo groot mogelijke vrijheid. De boer als leider van zijn bedrijf, wenst en duldt geen enkele inmenging, van wie dan ook; de arbeider tracht zich steeds weer los te maken van de binding met den boer, door hem als dwang gevoeld. Dit vindt mis-

schien het beste uitdrukking in een arbeidstijd die korter dan waar ook in ons land is.

Deze tegenstelling vond een vruchtbare voedingsbodem in de ongunstige economische toestand dezer arbeiders, die in de loop van de tijden slechts weinig is veranderd. Wel kan men wijzen op de hogere loonbedragen, doch hier tegenover staat, vooral na 1920, het wegvallen van de neveninkomsten elders, en het verscherpen van de winterwerkloosheid.

De twintigste eeuw gaf een geheel nieuwe vorm aan de verhouding van boeren en landarbeiders. In 1907 en 1909 braken in Finsterwolde de eerste stakingen uit, die door het overrompelend karakter, inderdaad enig resultaat opleverden. Daarentegen mislukte in 1913 een korenzichtersstaking. De eerstvolgende staking, waaraan de Finsterwolder arbeiders deelnamen, was de grootste staking op agrarisch gebied, welke ons land ooit heeft gekend, nl. die van 1929 in Oostelijk Groningen. Deze staking, welke meer dan 5 maanden duurde, leverde slechts een gedeeltelijk succes op.

De arbeiders zijn, zoals reeds werd betoogd, te verdelen in vaste en losse werkkrachten. Zoals reeds eerder is gezegd, bestaat er ook nog een categorie tussen deze twee groepen in, die van de „los-vaste” arbeidskrachten.

Volgens het werkloosheidsrapport van 1909 waren er toen ongeveer 160 vaste arbeiders, een 340 losse werkkrachten en 70 knechts. De laatste categorie is vrijwel geheel verdwenen. Er zijn er hoogstens nog vijf. Het aantal vaste arbeiders is afgenomen. In 1938 bedroeg de omvang van de groep, die het gehele of nagenoeg het gehele jaar bij den boer werkte op alle geënquêteerde bedrijven tezamen nog geen 110. Hiernaast kwam nog de groep van los-vaste arbeiders, die een 135 man omvatte. De overige losse arbeiders hebben geen enkele zekerheid in de zomer werk te vinden. Dit geldt eigenlijk ook voor de los-vaste arbeiders. Dat zij in feite hierop wel kunnen rekenen is het gevolg van hun persoonlijke verhouding tot den boer.

Van 126 vaste en los-vaste arbeiders kon worden nagegaan, hoe lang zij bij denzelfden boer in dienst waren (Tabel 44).

Wij zien hieruit, dat $\frac{2}{3}$ van de vaste kern dus langer dan 5 jaar bij denzelfden boer was. Deze behoren voor een groot deel, wat trouwens te verwachten was, tot de oudere leeftijdsgroepen. Toch zijn er ook jongeren, die 10 tot 15 jaar op dezelfde boerderij werkten.

Tabel 44.

Duur dienstverband van vaste en los-vaste arbeiders volgens leeftijd te Finsterwolde (zomer 1938).

duur van het dienstverband	leeftijd					totaal
	21—30	31—40	41—50	51—60	61 en ouder	
korter dan 1 j.	2	1	—	—	—	3
1—2 jaar	—	2	—	2	1	5
2—3 jaar	2	3	1	2	1	9
3—4 jaar	3	9	1	1	2	16
4—5 jaar	4	2	4	1	2	13
5—10 jaar	4	16	7	3	7	37
10—15 jaar	3	3	4	7	2	19
15—20 jaar	—	4	1	1	1	7
20—25 jaar	—	3	1	—	—	4
langer dan 25 j.	—	4	4	3	2	13
Totaal	18	47	23	20	18	126

Dat de groep met een dienstverband van 5 tot 10 jaar, zo sterk opvalt, vindt zijn verklaring in de staking van 1929. Toen hebben de boeren hun vaste kern voor een belangrijk deel vernieuwd.

Deze gegevens wijzen er op, dat meerdere boeren hun arbeiders jaren lang in dienst houden.

Op jeugdige leeftijd hebben de arbeiders in het algemeen weinig kans vast te worden. Dit blijkt wel duidelijk uit tabel 45 betreffende de leeftijd van de vaste (als zodanig genomen de arbeiders, die het gehele jaar werken bij den boer) en de los-vaste arbeiders.

Twee feiten treden aan het licht. In de eerste plaats, dat de jonge arbeiders, van 21 tot 30 jaar, niet veel kans hebben om onder de vaste en los-vaste arbeiders te worden opgenomen. De vraag, of dit op de duur voor deze arbeiders, als zij ouder worden, beter zal worden, kan niet worden beantwoord bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal van vroeger. Het is immers mogelijk, dat hier reeds de tendenz doorwerkt om minder vast personeel aan te houden. Ook het

Tabel 45.

Leeftijdsofbouw van vaste en los-vaste arbeiders te Finsterwolde
(Zomer 1938).

leeftijd	meerderjarige arbeiders werkzaam op de geënquêteerde bedrijven				aandeel v. d. vaste kern in het totaal aan- tal arbeiders
	vast	los-vast	totaal	% aandeel der vaste arb.	
21—30	10	27	37	27,-	24,5
31—40	39	25	64	61,-	42,-
41—50	21	17	38	55,-	39,5
51—60	15	15	30	50,-	43,5
61 en ouder	14	10	24	41,7	47,-
onbekend	6	13	19	31,6	—
totaal	105	107	212	49,5	35,8

*) Deze arbeiders woonden buiten de gemeente Finsterwolde; op de geënquêteerde bedrijven kon men ons de leeftijd dezer arbeiders niet nader mededelen.

aandeel van de „vaste” arbeiders (het gehele jaar werkend) in de vaste kern is voor de jongeren-groep ongunstig. Gunstiger is daarentegen deze verhouding voor de hogere leeftijdsgroepen.

Om een duidelijk beeld te kunnen geven van het verloop der werkgelegenheid gedurende een deel van het jaar, volgt hier een kort overzicht van de werkzaamheden in de verschillende jaargetijden, mede aan de hand van een grafiek, no. 15, die over 3 jaren het verloop van het aantal arbeidskrachten op een boerderij groot ruim 45 h.a. aangeeft. Dit bedrijf is voorzien van een zichtmachine met motor, wat in de oogstperiode dus losse arbeiders uitspaart, elevator, maai-machine en een viertal lange wagens. Volledigheidshalve geven we hier ook het bouwplan van het bedrijf. (tabel 46).

De curven van de hierop betrekking hebbende grafiek (fig. 15) vertonen een sterk seizoenmatig verloop. Van Nov.—Dec. af tot Mrt.—April werken er slechts een gering aantal arbeiders in het bedrijf (in dit geval 3 à 4). Het begin en het einde van het winterseizoen hangt af van weersomstandigheden en het bouwplan. In het jaar 1937 begonnen de voorjaarswerkzaamheden laat en vereisten meer arbeiders. De arbeid bestaat vnl. uit zaaien, eggen en kunst-

Tabel 46.

Het bouwplan van een akkerbouwbedrijf, groot ongeveer 45 h.a. in 1935, 1936 en 1937.

	in h.a.				in h.a.		
	1935	1936	1937		1935	1936	1937
zomertarwe	13,50	7,21	9,50	karwijzaad	4,50	3,70	3,89
wintertarwe	0,50	6,68	3,30	kanariezaad	—	3,12	3,02
winterrogge	—	2,26	1,50	suikerbieten	3,—	3,20	3,33
wintergerst	9,75	3,90	6,45	mangelwortels	0,50	0,50	0,25
haver	5,—	2,90	3,81	rode klavers	1,50	2,54	2,61
veldbonen	—	3,25	5,—	blijvend grasland	1,75	1,25	3,—
velderwten	3,50	3,62	2,50	hooiland	1,—	—	—
mosterd zaad	2,75	2,58	—				

meststrooien. Het zaaïen geschiedt in het algemeen met machines. Dan volgt de periode van het schoonhouden der velden. Kunstmeststoffen- en schoffelmachine sparen, zoals reeds gezegd werd, veel arbeid uit. In het algemeen volgt nu tot de oogstperiode een slappe tijd. Op de hier gegeven grafiek no. 15 komt dit minder sterk uit, waarschijnlijk doordat dit bedrijf een vrij groot aantal vaste arbeiders aan het werk houdt.

In deze slappe periode trachten verschillende arbeiders elders werk te vinden. Eind Juli, vooral in Augustus en September, volgt de oogst, die de grote top in 1936 veroorzaakt.

Het verschil met de andere jaren vindt hoofdzakelijk zijn verklaring in de weersgesteldheid, waardoor geen voldoende gebruik kon worden gemaakt van de zichtmachine. In October breekt de tijd van het ploegen en het uitzaaien van het wintergraan aan. Verder worden werkzaamheden als het rooien van bieten en stekbieten verricht, waarna tenslotte de winterperiode inzet, waarin de vaste arbeiders zich bezighouden met het schoonmaken en graven van sloten, draineren en mestrijden.

Vergelijken we in grafiek no. 15 de top met het dieptepunt, dan blijkt hierin een groot verschil tusschen de jaren te bestaan. In 1937 is het verschil 8, voor 1936 ook 8, doch voor 1935 5. Men ziet, dat in de seizoenperiode meer dan het dubbele van het aantal

arbeiders, werkzaam in de winter, nodig is. Ook is er verschil tussen het ene en het andere jaar, wat de werkperiode van de los-vaste arbeiders betreft. In het algemeen werken deze van Maart tot ongeveer November en de losse arbeiders van Augustus tot eind September. Om het werk in de oogstperiode te doen verrichten, is er een grote arbeidsreserve nodig. Deze wordt in het dorp vastgehouden doordat de mogelijkheid en de kans bestaan gedurende een korte tijd van het jaar arbeid te vinden. Zonder machines zou de benodigde reserve waarschijnlijk niet groter zijn, doch gezien de huidige verhoudingen, zou de reserve toch ook niet langer dan een 3 maanden aan het werk kunnen blijven. De machine heeft de werkperiode ingekort, evenwel is men geneigd te vragen of het voor het landarbeidersproletariaat niet veeleer gewenst zou zijn, dat de mechanisatie in de oogstperiode verder voortgang zou vinden. Dit is ongetwijfeld een moeilijk punt. Vooral omdat de verdiensten in deze periode hoger zijn dan in het overige deel van het jaar. Deze extra verdiensten zijn echter van meer belang voor de arbeiders, die het gehele jaar of een groot gedeelte ervan werken, dan voor de seizoenarbeiders, die slechts een paar maanden arbeid verrichten en het overig deel van het jaar in de steun lopen.

Vroeger bestond de reserve der oogstperiode uit de arbeiders en kleine zelfstandigen werkzaam in de niet-agrarische beroepen. Was deze toestand wel zo ongewenst? Wij menen van niet, althans beschouwd vanuit een sociaal oogpunt. Onsociaal is het veeleer als in een gemeenschap een arbeidersgroep wordt vastgehouden met de zekerheid, dat deze nooit meer dan ten hoogste 3 maanden, misschien 4, doch in het algemeen korter, werk kan vinden.

Wat doen de arbeiders in de slappe periode? Zoeken zij arbeid elders? In het Rapport van de Staatscommissie voor de Werkloosheid 1909 wordt medegedeeld, dat op de boerderijen, waar weinig of geen vee is, van ongeveer medio April tot eind Juli niet veel te werken valt. Bijna 3 maanden lang is er gebrek aan werk, tenminste aan lonend werk. Sommigen, zegt de schrijver, zoeken dan arbeid bij een tichelfabriek, enkelen gaan naar Duitsland, ten einde graafwerk te verrichten, weer anderen naar Friesland om te maaien en te hooien, of zij gaan werken aan de kanalisatie in Westerwolde (in 1888 ook naar de veenderijen).

Niet alleen losse arbeiders gingen naar Friesland, ook vaste

werkkrachten togen met toestemming van hun patroon naar de Greidhoek, teneinde in deze tijd wat extra's te verdienen.

Over de winterwerkloosheid zegt de schrijver van bovengenoemd rapport nog, dat deze niet dadelijk brodeloosheid betekende. Het grootste deel van de arbeiders was in het bezit van schapen, varkens en één of meer koeien. Bovendien hadden zij een stukje eigen of gehuurde grond. In de mondvoorraad kon de arbeider volgens hem ruim voorzien, al waren de centen dan ook niet overvloedig: „'tis misschien niet geheel onwaar, dat de werkloosheid in deze gemeente gewoonlijk wordt opgeblazen en dat sommige arbeiders wel wat gauw bij het Burgerlijk Armbestuur aankloppen.” Of dit laatste juist is, wagen we te betwijfelen. Opmerkelijk is, dat ook de rapporteur van het reeds genoemde Verslag van 1888 in dezelfde trant schrijft: „het weerstandsvermogen om enkele weken of dagen van werkloosheid het hoofd te bieden, is met de laatste jaren bij gelijke omstandigheden verminderd.”

Een aanvullend inkomen werd in het algemeen gezocht en gevonden buiten de wintermaanden. In die wintermaanden bleef de arbeider werkloos; alleen in de slappe tijden in de voorzomer kon hij elders werk vinden. Deze mogelijkheid bestaat nu vrijwel niet meer.

De tijdelijke trek naar elders staat thans zo goed als geheel stop, met uitzondering van de Friese hooibouw, waarheen nog een 10 à 20 arbeiders in Mei trekken. Ook de jonge arbeiders trokken vroeger, doch dan voor een geheel jaar naar elders, vooral naar Duitsland. Dit begon in 1938 opnieuw.

De huidige werkloosheid heeft een veel ernstiger karakter dan de vroegere. Reeds is met een enkel woord gewezen op de seizoenarbeiders en op de grootte van de winterwerkloosheid. In 1930 vertoonde de curve, samengesteld uit maandcijfers, nog een betrekkelijk gematigd karakter. De werkloosheid was in Februari van dat jaar ongeveer 90, het jaar daarop reeds ongeveer 250. Na de oogstperiode van 1930 gaat de curve veel sterker omhoog, dan men op grond van de daling in het voorjaar had kunnen verwachten. In het najaar zette de crisis dermate door, dat de werkloosheidscijfers sterk stegen.

Het karakter van de werkloosheid nam in de volgende jaren in scherpte toe, ten dele door een blijvende zomerwerkloosheid en deels door het sterker verloop van de toe- en afname der curve, vergeleken met die van 1930. De curven van de laatste drie jaren, samen-

gesteld uit wekeijfers, vertonen een iets gunstiger beeld voor de blijvende zomerwerkloosheid.

De periode van de geringste werkloosheid valt in het algemeen in Augustus, September en October, die der grootste in December en Januari. Het verschil tussen beide is ongeveer 200 werklozen. Dit betreft vnl. meerderjarige en gehuwde werklozen, en omvat ongeveer $\frac{2}{3}$ deel van die arbeiders, welke niet het gehele jaar kunnen werken. Op de 500 gehuwde arbeiders komen er een 150-tal voor, die steeds werk hebben. Van de overblijvende 300 tot 350 zullen er 's zomers, gezien de korte duur van het werk, een 50 tot 100 overblijven. De overigen doen dus dienst als los-vaste of als seizoenarbeider. Dank zij uitvoerige inlichtingen van den arbeidsbemiddelaar, zijn wij in staat een overzicht te geven omtrent de werkloosheidsduur der landarbeiders in 1937 en 1938.

Tabel 47.

Duur van de werkloosheid der landarbeiders te Finsterwolde in 1937 en 1938.

Leeftijd	Gemiddelde werkloosheid per jaar							Totaal
	minder dan 1 mnd.	2—3 mnd.	4—5 mnd.	6—7 mnd.	8—9 mnd.	10 m. en langer	niet bekend	
20 j. en jonger	22	5	16	14	15	24	17	113
21—30	24	19	20	13	27	30	18	151
31—40	51	16	29	13	20	13	10	152
41—50	32	13	13	8	15	14	1	96
51—60	17	5	7	5	11	16	8	69
61 en ouder	16	2	6	8	4	9	6	51
Totaal	162	60	91	61	92	106	60	632

Bij de beschouwing dezer cijfers valt op, dat zo velen lange tijd werkloos zijn. Hierop was boven reeds gewezen. Bovenal treft ons de verdeling van de landarbeiders met een duur van 10 maanden en langer, over de verschillende leeftijdsgroepen. Hoewel de groep minderjarigen slechts 17,88 % van de totale groep landarbeiders uitmaakt, is het aandeel dezer groep in de genoemde werkloosheidsduur 22,6 %, aanzienlijk groter dus dan hun aantal. De leeftijds-

klasse van 21 tot 30-jarigen omvat eveneens een groter deel dezer werkloosheidsgroep n.l. ruim 28 %. De leeftijdsklassen 31 tot 50 en van 61 en ouder staan er gunstiger voor. Nemen we de kortste werkloosheidsduur, dan blijkt dat de jongere groepen een geringer aandeel hierin hebben. De minderjarigen omvatten 13,58 % van hen die geregeld werk hebben. De 21 tot 30-jarigen nog geen 15 %. Gunstiger staan er de klassen van 31 tot 40 en van 41 tot 50 voor, die een groter aandeel in de „werkenden” hebben, resp. ruim 30, en ongeveer 20 %. Het aandeel der oudste leeftijdsklassen daarentegen komt overeen met hun aandeel in het totaal aantal landarbeiders. We zien dus, dat de jongeren er minder gunstig voor staan.

Is deze voor de jongeren zo ongunstige verhouding ingetreden sedert de crisis? We hebben gezien, hoe in 1888 veel jongeren een plaats vonden als inwonende knecht. Deze is verdwenen, zowel, omdat de boer inwonend personeel als „vreemd” bleef beschouwen, als omdat hij wilde bezuinigen. Voorts omdat de jonge arbeiders liever hun vrijheid behielden en zich niet wilden binden aan één patroon. Het bleek reeds, dat het aantal jongeren, die werk kunnen vinden, vergeleken met vroeger, gering is.

Het was mogelijk uit de volkstellingskaarten van 31 Dec. 1930 de omvang van de werkloosheid voor de te onderscheiden leeftijdsklassen af te leiden. Hierbij trad een verrassend feit aan het licht, dat een bevestiging is van de hierboven gegeven staat, betreffende de werkloosheidsduur in 1937/1938. Het volgende overzicht (tabel 48) geeft een beeld van de winterwerkloosheid (31 December 1930). Duidelijk komt daarin de grote omvang van de seizoenwerkloosheid op dat ogenblik uit, doch ook dat de leeftijdsklassen ongelijk werden getroffen (tabel 48).

Waarschijnlijk zal de seizoenwerkloosheid op die dag nog iets grote zijn geweest, daar een arbeider, die bv. enkele weken aan het einde van het jaar thuis zit, met de zekerheid aan de slag te kunnen komen ~~komen~~ bij denzelfden boer zich wel niet als werkloos zal hebben opgegeven. De werkende groep omvatte op dat ogenblik dus ongeveer de helft van het totaal aantal landarbeiders. In 1937 was dit percentage ongeveer 25 %. Het blijkt, dat de minderjarigen sterker worden getroffen door de seizoenwerkloosheid, dan welke andere leeftijdsgroep ook. In de eerste plaats is deze seizoenwerkloosheid dus een jongerenprobleem. Dit was reeds het geval

Tabel 48.
Werkloosheid der landarbeiders op 31 December 1930 te
Finsterwolde.

	landarbeiders op 31 December 1930				Totaal
	werkend		werkloos		
	absoluut	procentueel	absoluut	procentueel	absoluut
20 j. en jonger	27	24,8	82	75,2	109
21—30	93	53,5	81	46,5	174
31—40	68	63,—	38	37,—	106
41—50	38	50,7	37	49,3	75
51—60	55	63,2	32	36,8	87
61 en ouder	23	54,8	19	45,2	42
Totaal	304	51,3	289	48,7	593

bij het begin van de crisis en is het nu nog. Ook in 1938 is de verhouding niet anders: 22 van de 113 minderjarigen hebben praktisch niet met de seizoenwerkloosheid te kampen, d.w.z. 75 % wel. Zelfs de percentages zijn gelijk! 57,2 % van de landarbeiders boven de 21 jaar waren op 31-XII-1930 werkzaam. Dit is ongunstiger geworden, want eind 1937 waren er 27 % van de meerderjarige arbeiders werkzaam.

Opvallend is dus het feit, dat de jongeren niet alleen „gedurende” de crisisjaren ernstig door de werkloosheid werden getroffen, doch ook reeds bij de aanvang ervan. Het is zeker, dat dit vroeger vanwege de inwonende knechts anders was. Toen konden de jongeren het vak tot in de kleinste bijzonderheden leren. Nu is dit slechts weggelegd voor een kleine groep. De inwonende knechts en vaste jongeren zijn vervangen door volwassen losse en minderjarige losse arbeiders.

Op de duur moet deze gehele structuurverandering van de landarbeidersgroep funeste gevolgen hebben èn voor de landbouw zelf, èn voor de plaatselijke bevolking, die zich niet vlug genoeg op deze veranderingen kan instellen. Men kan niet ongelimiteerd arbeidskrachten uitstoten of vervangen door losse krachten. Dit heeft nadelige gevolgen voor de beroepsbekwaamheid en kan bij een indus-

triële opleving tengevolge hebben, dat grote groepen jonge losse werkkrachten naar de stedelijke centra trekken, waardoor het agrarische bedrijf zonder werkkrachten raakt! Indien dit laatste niet gebeurt, zal op het platteland van Oostelijk Groningen een grote groep arbeiders ontstaan, die alleen door kostbare steunmaatregelen voor pauperisme kunnen worden behoed.

De zeer nadelige gevolgen, die deze veranderingen voor de jeugd hebben, zullen in de laatste paragraaf van deze monografie nog nader worden behandeld. Voorts wijzen wij erop, dat de landbouwers er in het algemeen meer voordeel in zien van oudere geschoolde arbeiders gebruik te maken, dan van goedkopere minderjarige werkkrachten. In dit verband zou de vraag kunnen worden gesteld, of het loon van de jeugdigen in verhouding tot dat van de ouderen niet te hoog is.

Opvallend is de regeling van de werktijd; deze is in vergelijking met andere streken kort. In het algemeen wordt evenals vroeger gewerkt in het zg. eenschafwerk. De werkuren lopen in Mei en Juni van 6 uur in de morgen tot 2 uur in de middag, in Juli, Augustus en September van 5 tot 13 uur, in October van 5½ uur tot 13 uur, in November, Maart en April van 6 tot 13 uur en in de wintermaanden December tot en met Februari van 7 tot 13 uur. Alleen in de oogstperiode wordt langer gewerkt. Hiernaast komt tweeschafwerk voor. De werktijden zijn hierin van 5 tot 10 uur en van 12 tot 17 uur.

De arbeidsduur is in de loop van de laatste 50 jaar niet aanmerkelijk verkort. In 1888 werkten de arbeiders uitsluitend in eenschafwerk. De arbeidsuren liepen toen in de zomer van 5 tot 13 à 13½ uur en in de winter van 7½ tot 13½ uur.

Er wordt thans in de zomer 8 uur per dag gewerkt, in het najaar en het voorjaar 7 uur en in de winter 6 uur. In 1888 was de werktijd niet anders: 8 uur in de zomer en 6 uur in de winter.

In de oogsttijd (aangenomen werk) wordt doorgewerkt tot 8 uur in de avond. Ook bij het ploegen wordt langer gewerkt, doch dit laatste geschiedt uitsluitend door vaste arbeiders.

Deze extra werkuren buiten beschouwing gelaten, werkt de arbeider gemiddeld 44 uur per week. Voorheen was dit nagenoeg eender.

De hoogte van het loon hangt gedeeltelijk af van het seizoen.

Tabel 49.

Overzicht landarbeiderslonen in Finsterwolde.

Maanden	werkuren per dag	werkuren in genoem- de mnd.	uurloon (cents)			loon in genoemde mnd.		
			27/28	30/31	38/39	27/28	30/31	38/39
Mei t/m Juli	8	624	25	27 1/2	26	f 156,—	f 171,50	f 162,24
Aug. en Sept.	8	432	30	33	28	129,60	142,56	120,96
October	7 1/2	180	27 1/2	30	26	49,50	54,—	46,80
Nov.Mrt.April	7	546	25	27 1/2	26	136,50	150,15	141,96
Dec. t/m Febr.	6	468	25	27 1/2	26	117,—	128,70	121,68
Totaal	—	2250	—	—	—	f 588,60	f 646,91	f 593,64

Als gevolg van de staking van 1929 steeg het loon in 1930/31 aanmerkelijk. De daling, die sedert dien heeft plaats gevonden, is geringer dan men zou verwachten, althans voor het jaarloon, berekend uit het uurloon. Het uurloon is voor de maanden buiten het seizoen, hoger dan in 1927/28. In de seizoenperiode daarentegen is het loon lager, dan in genoemd jaar. Hoewel 1927/'28 een gunstig jaar was is het totale jaarloon iets minder dan in '38/39. Dit moet aan de genoemde loonstijging gedurende de wintermaanden toegeschreven worden.

Dat in de seizoenperiode het krachtigst is bezuinigd, blijkt wel uit de zichtlonen. Per 1/2 h.a. tarwe zichten werd in 1927/'28 betaald f 13,40 tot f 15,75 (afhankelijk van de stand van het gewas). In 1930/'31: f 14,75 tot f 17,30. In 1938/'39 echter f 11,70 tot f 13,70. Zowel de mechanisatie als de bezuiniging op het loon, zijn beide gericht op de seizoenperiode. Van de arbeiders worden dus zij, die in de winter geen werk vinden, het ergst getroffen. Daarentegen hebben de vaste arbeiders het minst te lijden van de bezuinigingen op het loon. Het zijn de losse krachten, die door de vermindering van de seizoenarbeid worden getroffen.

Buiten het loon bestaan er nog enkele emolumenten; zij het in beperkter omvang dan vroeger. Ook nu nog komt het voor, dat men een paar koeien of een paar schapen in het land van den boer mag laten weiden, het gras van de slootwallen mag halen, gebruik mag maken van paard en wagen van den boer voor het bewerken van het

eigen stukje grond, het vervoeren van brandstof en dgl. Dit alles maakt echter in geld een zeer klein deel van het landarbeidersinkomen uit.

Aan de hand van gegevens, aanwezig bij de dienst van de arbeidsbemiddeling en werkloosheidsverzekering te Finsterwolde, konden wij inzicht verkrijgen in de inkomsten der arbeiders in het vrije bedrijf, die bij deze dienst stonden ingeschreven. Deze groep omvatte 216 personen. Hiervan waren er 108 zonder verdere gezinsinkomsten en 108 met inkomsten van vrouw en (of) kinderen. De eerste groep is geordend volgens het aantal kinderen. Het betrof hier overwegend jonge mannen met kinderen beneden de 14 jaar. Verder oudere mannen, zonder inwonende kinderen.

Tabel 50 geeft een overzicht van de groep arbeiders zonder verdere gezinsinkomsten:

Tabel 50.

Inkomsten uit het vrije bedrijf van arbeiders zonder verdienende kinderen, te Finsterwolde in 1937.

inkomsten over 1937 in het vrije bedrijf	ongehuwd	aantal kinderen, overwegend beneden 14 jaar						Totaal
		0	1	2	3	4	5 en meer	
minder dan f 100,—	0	3	2	5	0	1	0	11
f 100,— tot f 200,—	3	1	6	4	1	0	0	15
f 200,— tot f 300,—	3	2	10	5	3	0	1	24
f 300,— tot f 400,—	1	2	7	1	4	1	3	19
f 400,— tot f 500,—	1	2	12	1	1	1	1	19
f 500,— tot f 600,—	1	1	1	2	1	0	0	6
f 600,— tot f 700,—	0	2	6	1	1	1	2	13
f 700,— en meer	0	0	0	0	0	1	0	1
Totaal	9	13	44	19	11	5	7	108

Een twintigtal dezer arbeiders heeft een inkomen boven de f 500,— uit het vrije bedrijf kunnen handhaven. De hoogste inkomens hebben arbeiders, die klaarblijkelijk regelmatig arbeidden. In het algemeen zijn deze of vast of werken minstens 10 maanden per jaar. De overige arbeiders hebben slechts weinig inkomen uit het vrije bedrijf kunnen verkrijgen. Bijna de helft genoot een inkomen van minder dan

f 300,—. Tussen het loonbedrag en het aantal kinderen bestaat geen enkel verband.

Wij laten nu een overzicht volgen der gezinsinkomsten in de groep arbeiders met verdienende kinderen. (Tabel 51).

Tabel 51.

Totaal gezinsinkomen van arbeiders met verdienende kinderen te Finsterwolde in 1937.

Totaal gezinsinkomsten:	
minder dan f 200,—	6 gezinnen
f 200,— tot f 400,—	21 gezinnen
f 400,— tot f 600,—	31 gezinnen
f 600,— tot f 800,—	25 gezinnen
f 800,— tot f 1000,—	16 gezinnen
f 1000,— en meer	9 gezinnen
Totaal	108 gezinnen

Wordt de samenstelling van bovenstaande gezinsinkomsten nagegaan, dan blijkt, dat het inkomen van vrouw en kinderen in 66 gevallen minder dan f 200,— bedroeg. In 17 gevallen gedroeg dit f 200,— tot f 400,— en in slechts 15 gevallen meer dan f 400,— per jaar. In het algemeen kan men dus niet zeggen, dat de invloed van de verdiensten van vrouw en kinderen op het totale gezinsinkomen groot is.

In 19 gevallen waren de bijverdiensten van vrouw en kinderen hoger, dan die van het gezinshoofd. In 14 gevallen waren zij nagenoeg gelijk, in 75 gevallen minder.

Voor de economische structuur der landarbeiders is het gebruik van een stukje grond en het houden van enig klein vee van betekenis. Het laatste is sedert de wereldoorlog achteruitgegaan. Aan de hand van de lijsten der telling grondgebruik van 1910, was het mogelijk een inzicht te krijgen in de veestapel de landarbeiders. Van de 329 landarbeiders, met een grondgebruik van meer dan 0,05 h.a. hadden er resp. 104 en 62 geen schaaap of varken. De overblijvende 225 resp. 267 arbeiders hadden samen 370 schapen en 360 varkens. Deze toestand was in 1938 volkomen gewijzigd. Van de 363 arbeiders met

een minimum grondgebruik van 0,05 h.a. hadden 30 arbeiders samen 104 schapen en 186 arbeiders 223 varkens. De achteruitgang van het aantal varkens vindt ongetwijfeld zijn oorzaak in de restrictie.

Het aantal arbeiders, dat schapen houdt, is sterk teruggelopen. De vermindering van de schapenstand wordt het beste verklaard uit de daling van de opbrengst van deze dieren en uit de geringere mogelijkheid schapen op de stoppelvelden te laten grazen. Tegenwoordig worden de gezichte velden nl. eerder geploegd dan vroeger.

Het grondgebruik van de landarbeiders zelf is vrijwel gelijk gebleven. In 1909 waren er 329 arbeiders met grond, thans 363.

Tabel 52.

Grondgebruik der landarbeiders te Finsterwolde in 1910 en 1938.

	bedrijfs grootte in h.a.						
	0,05-0,15	0,15-0,25	0,25-0,50	0,50-1,00	1,00-2,00	2,00-3,00	3,00-5,00
1910	83	92	105	26	14	9	-
1938	139	140	21	49	9	4	4

Het aantal grondgebruikende landarbeiders ging in deze periode in de gemeente Finsterwolde vooruit. Er vond echter een verschuiving plaats naar de lagere grootte-klassen. Voor een deel is dit een gevolg van de crisis. Vóór 1930 hebben verschillende arbeiders getracht iets bij te verdienen door het telen van tuinbouwproducten; dit is nu geheel afgelopen.

Van de gehuwde arbeiders (en ongehuwde arbeiders-kostwinners) is nagegaan of er verband bestaat tussen de werkloosheidsduur en het grondgebruik. Is de arbeider met een groter gebruik van grond minder geneigd arbeid te zoeken of aan te nemen? (Tabel 53).

Uit de tabel blijkt, dat de langdurige werkloosheid het meest voorkomt onder de landarbeiders, die geen grond in gebruik hebben. Dit betekent een ernstig nadeel voor deze groep, want het is nu veel moeilijker de winter door te komen. Het zelf verbouwde voedsel is een welkome aanvulling van het inkomen.

In de klassen 0,05 tot 0,15 h.a. is $\frac{1}{5}$ deel der arbeiders langdurig

Tabel 53.
Werkloosheidsduur en grondgebruik van landarbeiders
(Finsterwolde 1937/38).

Werkloosheidsduur van de gehuwde arbeiders en kostwinners	grootte van de grond der landarbeiders in h.a.								totaal
	0.05- 0.15	0.15- 0.25	0.25- 0.50	0.50- 1.00	1.00- 2.00	2.00- 3.00	3.00- 5.00	geen grond	
0 t/m 4 mnd.	67	68	10	29	4	2	—	16	196
5 t/m 8 mnd.	43	34	3	13	2	1	1	7	104
9 m. en langer onbekend.	26	25	4	7	1	—	—	14	77
	3	13	4	—	2	1	—	7	30
Totaal	139	140	21	49	9	4	1	44	407

werkloos, in de klasse 0,50 tot 1,00 h.a. $\frac{1}{7}$ deel, terwijl dit cijfer voor de hogere klassen minder dan $\frac{1}{10}$ deel bedraagt.

Hoe zijn deze verschillen te verklaren?

Men heeft hier te maken met arbeiders, die geen eigenlijke landarbeiders zijn. Zij zouden onder gunstiger omstandigheden in de industrie te werk zijn gesteld, terwijl zij daarnaast bij voorkomende gelegenheden landarbeid zouden verrichten. Deze arbeiders zijn feitelijke losse werklieden, die slechts weinig met landarbeid hebben te maken. Het behoeft dan ook niet te verwonderen, dat de losse arbeiders, die niet zoals de landarbeiders een deel van de dag vrij hebben, weinig of geen grond in gebruik hebben.

D. de niet-agrarische beroepen 1930 tot 1938.

Deze beroepen zullen worden besproken aan de hand van het materiaal der volkstellingskaarten, mede in verband met de veranderingen, welke er sedertdien hebben plaats gevonden.

Hiertoe zijn de beroepen op de volgende wijze gerangschikt:

- A. Personen werkzaam in verband met het eigenlijke agrarische bedrijf, bv. veehandelaren, molenaars en dgl.
- B. De plaatselijke metaalnijverheid voor zover direct of indirect verbandhoudend met het agrarische bedrijf en met het dorp.

- C. De distributieve en verzorgende beroepen, afhankelijk van en gebonden aan het dorp. Eveneens zijn hiertoe gerekend de losse werklieden, die nu en dan aan de kost trachten te komen door venten en verder min of meer aan de „verzorging” deelnemen.
- D. Personen vnl. werkzaam in de eigenlijke bouwnijverheid.
- E. Personen werkzaam als voerman, chauffeur strovervoer en dgl.
- F. Vissers en schippers.
- G. Maatschappelijke beroepen, benevens hoofdarbeiders.
- H. De overige beroepen, in het algemeen uitgeoefend buiten het dorp.

In tabel 54 volgt hier een overzicht van de veranderingen, welke sedert 1930 hebben plaats gegrepen. De aandacht wordt gevestigd op het groot aantal jongeren, wat ruimschoots opweegt tegen de uit het beroep getreden. De toename in de 8 jaren is hieraan toe te schrijven. Het vertrekoverschot werd er ruimschoots door vergoed.

Tabel 54.

Verandering der niet-agrarische beroepsgroepen sedert 31 Dec. 1930.

veranderingen sedert 31 Dec. '30.	„beroepsgroepen.”								Totaal
	A.	B.	C.	D.	E.	F.	G.	H.	
uit het beroep.	—	—	11	1	2	—	1	1	16
overleden.	1	1	9	—	2	—	1	3	17
vertrokken.	4	11	19	8	—	8	15	14	79
naar agrarisch beroep gegaan.	—	—	1	—	4	—	—	—	5
In 1938 nog aanwezig.	19	21	62	39	23	12	19	21	216
in 't beroep getreden.	1	10	26	21	3	6	5	6	78
vroeger in agrarisch beroep werkzaam.	—	—	15	3	4	2	2	—	26
immigranten op tijdstip van vestiging:	—	—	3	1	—	—	—	—	4
a. jonger dan 14 j.	—	6	23	7	—	—	10	7	53
b. ouder dan 14 j.	—	—	—	—	—	—	—	—	—
aanwezig zomer 1938.	20	37	129	71	30	20	36	34	377*

*) de maréchaussée buiten beschouwing gelaten.

A. Weinig talrijk zijn de personen, die direct aan het agrarisch bedrijf zijn verbonden. Slechts een twintigtal personen konden er toe worden gerekend. Hun beroepen waren: watermolenaar, sluis-

wachter, korenmolenaar, arbeider in dienst van een waterschap, veehandelaar, machinist van een dorsvereniging, varkenshandelaar en graanhandelaar.

In het algemeen werd door hen tevens enige landbouw uitgeoefend op een stuk grond van 1 tot 5 h.a. Het bedrijf is voornamelijk gericht op de veeteelt, de bouwgrond speelt een ondergeschikte rol.

Een tweetal personen, behorend tot deze groep, waren bij voorkomende gelegenheden tevens landarbeider.

Winterwerkloosheid kwam slechts bij één persoon voor.

B. Nauw verbonden met het agrarisch bedrijf is in ieder akkerbouwdorp de kleine metaalnijverheid en de wagenmakerij. Wel bestaat de laatste grotendeels in het bewerken van hout, doch de positie van dit bedrijf stemt zozeer overeen met het smidsbedrijf, dat er geen enkel bezwaar tegen kan zijn, beide onder één hoofd samen te vatten. Het is ook niet te verwonderen, dat de achteruitgang van het agrarische bedrijf direct van invloed is op deze middenstand. Juist, doordat de boer door die achteruitgang gedwongen is om naar een zo rationeel mogelijke bedrijfsmethode te zoeken wordt de middenstand in het dorp ernstig getroffen, niet door bezuinigingen, doch door de nieuwere bedrijfstechniek. Het mag op de boerderij rationeel worden geacht, de oude boerenwagens, hoog en kort van vorm, te vervangen door de geschikter, lage en lange wagens, eventueel op luchtbanden, dit heeft mede ten gevolge, dat er minder reparatiewerk aan de wagens verricht behoeft te worden dan vroeger. Er komt nog bij, dat de bouw der lange wagens minder arbeid voor de plaatselijke nijverheid betekent, omdat de onderstellen dezer voertuigen van elders worden betrokken.

Het is niet de eerste maal, dat een structuurwijziging zijn invloed op de wagenmakerij doet gelden. De oude wagenmakerij had ook nog heel wat werk aan de oude boerenrijtuigen, die thans meer en meer door de auto zijn verdrongen.

Ook de kuiperij, vroeger aan de wagenmakerij verbonden, verdwijnt door de modernisering van het boerenbedrijf. De nog bestaande kuiperij is vrijwel geheel in handen van één der drie wagenmakers.

De wagenmakers zijn overgegaan tot het beoefenen van neven-

beroepen, die min of meer annex het oorspronkelijke bedrijf kunnen worden uitgeoefend: carrosseriebouw, klompenmakerij en timmerij.

Hoofdzakelijk wordt met eigen krachten gewerkt: van de 5 niet zelfstandigen waren er 4 medewerkende zoons. Vóór 1900, zo deelden enkele personen mede, waren er een tiental knechts bij de drie wagenmakers werkzaam, benevens twee kuipers.

De eigenlijke metaalnijverheid ondergaat eveneens de invloed van de veranderingen in het boerenbedrijf. De wagens op luchtbanden, de vermindering van de betekenis der paarden hebben ook voor dit bedrijf minder werk ten gevolge. De landbouwmachines brengen in het algemeen geen nieuw werk aan. Reparatiewerkzaamheden worden meestal door monteurs uit de stad verricht. Toch ontkomt men niet aan de indruk, dat dit voor een belangrijk deel te wijten is aan de vooropleiding der smeden. De meeste hunner hebben zich niet voldoende ingesteld op de gewijzigde toestand. Zij zijn om het aldus uit te drukken, nog van de oude school. Wil de plaatselijke metaalnijverheid haar oude functie handhaven, dan zal ze zich hebben in te richten op de reparatie van de moderne landbouwmachines. De vakopleiding moet hiermee rekening houden. Dit is in het belang van het bedrijf zelf, doch ook van het dorp, dat zo alleen een deel van de werkgelegenheid zal kunnen vasthouden. Wel zullen de leveranciers van de landbouwwerktuigen de reparatie trachten te behouden. Hiervoor kan een regeling worden getroffen waarbij zij met enkele smeden in het dorp een overeenkomst afsluiten, wat bovendien in hun eigen voordeel zou zijn. Slechts enkele smeden zijn zich wat meer met de nieuwe machines gaan bezig houden.

Het beroep van koperslager, tegenwoordig samengaand met dat van electricien en loodgieter, heeft evenzeer te kampen met werkvermindering, vnl. als gevolg van bezuinigingen van de zijde der boeren.

Beide koperslagers moeten dan ook door een nevenbedrijfje trachten zich een inkomen te verzekeren. Beide hebben een emailwinkel, die weinig oplevert, door de concurrentie van het nabije Winschoten. Eén heeft bovendien nog de reparatiewerkzaamheden van het Stroomleveringsbedrijf.

De samenstelling van deze groep is als volgt:

zelfstandige smeden 7;

„ koperslagers 2;

niet-zelfstandigen 20, w.v. 9 minderjarig; w.v. familie 4.

In tegenstelling tot de wagenmakerij, is dit bedrijf dus geen familie bedrijf. Opvallend groot is het aantal leerjongens, wat vermoedelijk een gevolg is van het feit, dat de lonen dezer jongens in het algemeen gering zijn. Meestal is een fietsenreparatie of iets dergelijks aan het bedrijf verbonden.

Van de meerderjarige afhankelijken werden er slechts 2 regelmatig door de werkloosheid getroffen. Het betrof exceptionele gevallen: één was na zijn ontslag bij de tramwegmaatschappij niet meer in staat werk te vinden als gevolg van de technische veranderingen, de ander bleek geen volwaardige smidsknecht te zijn.

C. De belangrijkste verzamelgroep, die wij menen te kunnen onderscheiden, is die van de verzorgende beroepen, in de ruimste zin van het woord. Hierbij zijn ingedeeld de distribuanten en allen, die op enigerlei wijze deelnemen aan de verzorging van de dorpsgemeenschap. Hiertoe zijn ook gerekend zij, die een bestaan trachten te vinden door het uitventen van verschillende producten, daar zij op andere wijze geen kans zien zich een bestaan te verwerven. Het is een groep van losse arbeiders, die tijdelijk met de distributie enz. is verbonden.

Tot de vermeerdering van deze groep sedert 1930 hebben twee factoren bijgedragen: 1e. de verjonging, 2e. de beroepsverandering.

Alleen losse arbeiders zijn van beroep veranderd. Wanneer vaste landarbeiders dit doen, gaan zij in het algemeen niet over tot een niet-agrarisch beroep, doch liever trachten zij kleine boer te worden.

De volgende beroepen werden gekozen:

caféhouder	1	groenteventer	2	brievenbesteller	1
winkelier	1	petroleumventer	1	verzekeringsagent	1
venter	3	kooplieden	2	hondenfokker enz.	1
broodbezorger	1				

Dit zijn op een enkele uitzondering na, ongeregelde beroepen, uitgeoefend door hen, die op geen andere wijze in het productieproces een plaats konden vinden.

Deze categorie is te beschouwen als een groep overtollige arbeidskrachten. Wordt de economische toestand beter, dan is het mogelijk, dat deze werkkrachten op de duur naar elders afvloeien.

Wij somden de beroepen op, die deze arbeiders in hoofdzaak kozen. Men dient echter te bedenken, dat zij steeds zullen trachten hiernaast ook op andere wijze geld te verdienen, b.v. in de landarbeid of als los werkman in de bouwnijverheid.

De groep van de eigenlijke distribuanten vertoont een zeer gevarieerd karakter. Het is niet mogelijk, zoals b.v. in de stad, deze groep in te delen in kruideniers, kappers, enz. De meeste winkels hebben het karakter van een bazar. Meestal vindt dit zijn oorzaak in de geringe mogelijkheid van afzet, waardoor men genoodzaakt is het aantal te verkopen producten sterk uit te breiden. Zo ontstaan dan de wonderlijkste combinaties: kapper-sigaren-lingerie; lingerie-kruidenierswaren-sigaren, en dergelijke. Daarnaast speelt de neiging van sommige landarbeiders door middel van een winkeltje een bijverdienste te verkrijgen, een rol. De concurrentie wordt zo groot, dat het inkomen van een „middenstander” weinig meer is, dan dat van een vaste arbeider. Hierboven uit komen slechts enkelen, vnl. de bakkers en de slaggers. Voor het opzetten van een bakkerij of een slagerij zijn nl. een behoorlijke vakkennis en een vrij dure winkelinstallatie nodig. Vandaar, dat juist in deze branches de concurrentie beperkt is, zodat het totaal aantal bakkers sedert 1930 dan ook is gelijk gebleven. Op het ogenblik zijn er 9 bakkers evenals in 1930, doch minder dan in 1889, toen er een 13 tal waren. De concurrentie ter plaatse is afgenomen, doch van belang is, dat in het dorp brood wordt bezorgd door bakkers uit Winschoten. Het wil ons voorkomen, dat de positie van deze groep er in de laatste 50 jaar beter op is geworden.

Over de werkgelegenheid in het bakkerijbedrijf kan nog het volgende worden opgemerkt:

Vier bakkers hebben neveninkomsten als kruidenier, huiseigenaar, molenaar-kleine boer en varkensfokker-graanmalerij.

De beroepsstructuur is in dit bedrijf de volgende:

werkend hoofdzakelijk zonder knecht: 4;	
werkend met 1 knecht	13;
werkend met 1 zoon	2.

Het bakkersbedrijf is dus geen familiebedrijf.

Verder dient vermeld, dat tengevolge van de daling van inkomsten

der landarbeiders de productie van brood is teruggelopen. De bakkers steunen vnl. op de middenstanders, boeren en vaste arbeiders. De overige landarbeidersbevolking gebruikt weinig brood. Het broodverbruik bestaat vnl. uit roggebrood.

De structuur van de meerderjarigen van groep D. is in tabel 55 weergegeven.

Tabel 55.

Structuur en leeftijdsopbouw van de verzorgende groep te Finsterwolde (zomer 1938).

leeftijden:	21—30	31—40	41—50	51—60	61 en ouder	Totaal
zelfstandigen	14	17	10	10	10	61
fam. leden	2	—	—	—	—	2
afhankelijken	18	8	3	6	3	38
Totaal	34	25	13	16	13	101

Zoals te verwachten is overweegt het aantal zelfstandigen. De afhankelijken behoren vnl. tot de jongere leeftijdsklassen. Dat ook in de oudere klassen niet-zelfstandigen voorkomen, is toe te schrijven aan de samenstelling van de groep. Immers allen, die op enigerlei wijze met de verzorging te maken hebben, zijn er bij betrokken, bv. gemeente werkmán, brievenbesteller, chauffeur tramwegmij. en dgl.

De hoge bezetting van de jongste leeftijdsklasse is o.i. een gevolg van de stagnatie gedurende de crisis. In normale tijden zouden meer jongeren zijn afgevlóeid naar andere beroepen. Dat is thans o.a. tengevolge van de kosten der vooropleiding van sommige beroepen, onmogelijk geworden.

De samenstelling van de klasse der minderjarigen is in tabel 56 vermeld.

De groep van venters enz. heeft, wat betreft de kwaliteit van het beroep, weinig te betekenen. Een vak leren de jongeren niet. In de toekomst kunnen hieruit de permanente werklozen voortkomen, tenzij wordt ingegrepen. Kunnen zij in de landbouw iets verdienen, dan zullen zij dit doen, kunnen zij elders terecht bv. in een fabriek, zo

Tabel 56.

Beroepen der jongeren, deel uitmakend van de verzorgende groep te Finsterwolde (zomer 1938).

venters, loopjongens, krantenbezorgers, turfventers, melkventers, losse werklieden	12
bakkersknecht bij familie	2
bakkersknecht in Finsterwolde	3
bakkersknecht elders	1
slagersknecht	1
schoenmakersknecht	2
zelfstandig kapper	1
kapper, hulp	2
leerlingkapper te Winschoten	2
Totaal	26

gaan ze daarheen. Bij een opleving in de industrie zullen deze mannen waarschijnlijk als ongeschoolden afvloeien.

D. De vergelijking met 1889 op pag. 122 maakt reeds duidelijk, dat het aantal personen een beroep uitoefenend in de bouwnijverheid, niet onaanzienlijk is toegenomen. Een toename van bijkans 50 % is niet evenredig aan de toename van de bevolking. In onze rangschikking naar de beroepen zijn de grondwerkers tendele gegroepeerd onder de landarbeiders, daar in de praktijk beide beroepen vrijwel niet konden gescheiden worden. Er bleven dus de zuivere bouwberoepen als stucadoor, timmerman enz. over. Sedert 1930 is het aantal van deze sterk toegenomen. Die toename betreft vooral de jongeren. Het is opmerkelijk, dat deze zich tot de verzorgende beroepen of tot de bouwberoepen wenden. Dit kan niet worden toegejuicht, ook al wenden zij zich van de landbouw af, waar de vraag naar jonge werkrachten afneemt, want een vak leren zij niet. Slechts enkelen krijgen een behoorlijke opleiding, in dienst van hun vader. De anderen leren het vak zg. in de praktijk. Avondonderwijs wordt nagenoeg niet genoten. Men kan zich voorstellen, wat er op de duur van de scholing dezer jonge arbeiders moet terecht komen. De oudere arbeider zal u zeggen, dat het vroeger niet beter was. Inderdaad. Maar vroeger

had men minder met de werkloosheid te kampen, het werk was totaal anders ingericht en door in de praktijk te gaan leerde men gaandeweg het vak. Dit is nu geheel anders geworden. Omdat bv. het timmerwerk in de fabriek wordt verricht, is er van het vak leren in eigenlijke zin geen sprake.

De bouwvakarbeider wordt een los werkman, die de nodige vakbekwaamheid mist. Hij mag in staat zijn hamer en nijptang te hanteren, maar het ontbreekt hem aan voldoende scholing om het eigenlijke vakwerk, dat nog altijd nodig is, goed uit te voeren. Daar komt nog bij, dat er een verschil in loonniveau tussen den landarbeider en den bouwvakarbeider bestaat, ten gunste van den laatste. Het uurloon is resp. 27 en 44 cents. Dit heeft tengevolge, dat de boer den landarbeider meermalen werk opdraagt, dat feitelijk niet door hem kan worden verricht, doch gezien het bovengenoemde verschil zal hij zich wel tweemaal bedenken eer hij een timmerman of een schilder ontbiedt. Eerst wanneer het niet anders kan, zal hij daartoe overgaan. Dit werkt weer de ongeschoolde arbeid in de hand. Ziet de landarbeider de kans schoon, dan zal hij trachten juist als bouwvakarbeider er iets bij te verdienen.

Tabel 57.

Samenstelling van de beroepen, uitgeoefend in de bouwnijverheid te Finsterwolde in 1938.

	meerder-jarigen	minder-jarigen	Totaal
timmerlieden	27	11	38
schilders	16	4	20
opperlieden/metselaars	4	2	6
overige beroepen	5	2	7
Totaal	52	19	71

In tabel 57 is de samenstelling van bouwvakarbeiders te Finsterwolde voor 1938 aangegeven.

Het groot aantal timmerlieden en schilders valt op. Nu dient men voor ogen te houden, dat het meest voorkomende werk timmeren

en schilderen is. Ander werk komt uit de aard van de zaak alleen voor bij het bouwen van nieuwe huizen en boerderijen.

Er werd reeds opgemerkt, dat het toenemen van de arbeiders in de bouwvakken vooral een gevolg is van de vermeerdering van het aantal jongeren. Dat dit moet worden toegeschreven aan de crisis blijkt wel hiertuit, dat in 1930 het aantal minderjarigen geringer was. Onder de 48 bouwvakarbeiders waren in 1930 slechts 3 minderjarigen.

De werkloosheid in deze groep was reeds bij de volkstelling opvallend groot. De stand van de werkloosheid der 48 tot de eigenlijke bouwvakken behorende personen, is weergegeven in tabel 58.

Tabel 58.

Leeftijdopbouw van de „bouwvakgroep” te Finsterwolde in 1930.

	zelfstandigen	niet-zelfstandigen:		Totaal
		w. v. werkend	w. v. werkloos	
20 jaar en jonger	0	1	2	3
21 tot 30 jaar	0	4	8	12
31 tot 40 jaar	5	3	6	14
41 tot 50 jaar	4	1	8	13
51 tot 60 jaar	4	0	1	5
61 en ouder.	1	0	0	1
Totaal	14	9	25	48

Uit de cijfers van de beroepstelling van 1930 blijkt, dat het overgrote deel van de afhankelijken ook toen in de winter zonder werk was.

Het is dus duidelijk, dat de grote werkloosheid onder de bouwvakarbeiders niet alleen een gevolg is van de laatste crisis. Naar onze mening is de grote vermeerdering van het aantal bouwvakarbeiders sedert 1889 (zie pagina 122) de ware oorzaak.

Hoe staat het thans met de werkloosheid? Er is reeds op gewezen, dat ook de zelfstandigen een slapper winterperiode kennen. Toch is het beter de zelfstandigen en de niet-zelfstandigen te onderscheiden.

Wordt het beeld van tabel 59 vergeleken met dat van 1930, dan valt het op, dat er meer jonge zelfstandigen zijn. Men moet de be-

Tabel 59.

Leeftijdsofbouw van de „bouwvakgroep” te Finsterwolde in 1938.

	zelfstandig	afhankelijk	Totaal
20 j. en jonger	—	19	19
21—30 j.	5	10	15
31—40 j.	2	8	10
41—50 j.	5	8	13
51—60 j.	4	7	11
61 j. en ouder	3	—	3
Totaal	19	52	71

tekenis hiervan echter niet overschatten. Het is veelmeer een proberen om een redelijk bestaan te verwerven, wanneer dit op geen andere wijze meer mogelijk is. Hetzelfde hebben we kunnen opmerken bij de „verzorgende” groep. Dit is mede, naar men ons zei, het gevolg van de omstandigheid, dat de boeren het weinige werk, dat verricht moet worden, uitbesteden. Ook werd meermalen geklaagd over de concurrentie, die sedert 1930 toenam. Het is o.i. zeker, dat met het herstel van de normale verhoudingen een deel dezer zelfstandigen zullen verdwijnen.

Gebruik makend van de gegevens der arbeidsbemiddeling en van enkele persoonlijke inlichtingen geven wij een beeld van de omvang der werkloosheid in deze beroepen.

De minderjarigen:

Voorzover inlichtingen werden verkregen, blijken de minderjarigen vrij geregeld werk te hebben, tenminste in de zomer. In de winter zijn zij in het algemeen werkloos. De gemiddelde werkloosheidsduur is omstreeks 4 maanden. Gedetailleerde gegevens stonden ons niet ter beschikking.

Van de bekende gevallen wordt dus het grootste gedeelte getroffen door de winterwerkloosheid. Slechts enkelen hebben geregeld werk, terwijl er ook zijn, die bij hun vader arbeiden. Enkele gevallen zijn van ernstige aard.

De werkloosheid treft ouderen en jongeren vrijwel in gelijke mate.

Tabel 60.

Overzicht der werkloosheid van afhankelijke bouwvakarbeiders te Finsterwolde in 1938.

de meerderjarigen:			
geen werkloosheid	2	werkloosheidsduur tot ong. 2 mnd.	3
bij familie werkz.	3	id 2—4 mnd.	13
onbekend	5	id. 4—6 mnd.	3
		id., langer dan 6 mnd	4
Tot. meerderjarige afhankelijken			33

De bouw van de arbeiderswoningen heeft een gunstige invloed gehad. De beste vaklui vinden daardoor geregeld werk. De minder geoefende bouwvakarbeiders, die het beroep min of meer als nevenberoep beschouwen, hadden met werkloosheid van een langduriger aard te kampen. Sommigen dezer arbeiders hebben geen vast beroep, in wezen zijn zij landarbeiders gebleven.

Het karakter van de bouwnijverheid brengt mede, dat altijd een aantal ongeschoolde, meest goedkope jongere krachten werk kunnen vinden. Het vak wordt hier echter niet geleerd.

Tenslotte zij vermeld, dat alle bouwvakarbeiders uit de streek zelf afkomstig zijn.

E. De categorie van voerlieden, expediteurs, vrachtrijders en expeditieknechten staat in onmiddellijk verband met het agrarisch bedrijf en de dorpsgemeenschap. Vooral sedert de ontwikkeling van het autovervoer en het verdwijnen van het niet onbelangrijke tramvervoer van Finsterwolde naar het overig Oldambt en naar Winschoten, is het plaatselijk vervoer zeer toegenomen. Wel waren er ook vroeger vrachtrijders. Zo meldt bv. de Beroepstelling van 1889, dat er een twintigtal personen in dat beroep een bestaan vonden, doch dit aantal is sedert dien sterk toegenomen. Voor een deel is dit een gevolg van de toename van het strovervoer, door de groei van de strocartonnage-industrie. Anderzijds zullen de intensievere betrekkingen met elders tot gevolg hebben gehad, dat het aantal vrachtrijders is toegenomen. Sedert 1889 is het aantal verdubbeld, als het tramwegpersoneel wordt meegerekend. Bij een enigszins andere or-

dening van de volkstellingskaarten vinden we, dat in ieder geval de eigenlijke transportgroep in 1889 slechts 20 personen omvatte, in 1930 31, het trampersoneel buiten beschouwing gelaten.

In tegenstelling tot de verzorgende groep is het aantal in de laatste 8 jaren vrijwel constant gebleven, daar het opzetten van een vervoerbedrijf enig kapitaal vereist, wat slechts weinigen bezitten. Evenals het agrarische bedrijf heeft dit ook een sterk familiaal karakter. Men zal niet spoedig een vreemde als knecht erin betrekken. Zo lang mogelijk, werkt men met zoon of broer. Of het aantal vervoerders niet te hoog is voor het dorp? Het bedrijf levert meestal geen volledig bestaan op. Is men als afhankelijke werkzaam, dan tracht men zijn inkomen aan te vullen als venter of los arbeider. De zelfstandige is meestal tevens kleine boer. Het boerenbedrijfje houdt ten nauwste verband met het vervoer. De voerman zal zo veel mogelijk trachten zelf het voer voor zijn paard te verbouwen. Deze mensen te rekenen tot de groep kleine boeren, zoals in het Rapport betreffende de Kleine Boeren is geschied, achten we niet juist. Het vroegere hoofdbestaan is nevenbestaan geworden. Dit blijkt uit de volgende gegevens aangaande het grondgebruik en de veestapel. Een groot deel van de grond wordt ingenomen door grasland.

Van de 10 als zelfstandig te beschouwen voerlieden, hebben er 9 grond in gebruik. Vier hebben meer dan 1 h.a. grond. Ongeveer 70 % van het totale oppervlak bestaat uit weidegrond. Deze voerlieden-kleine boeren hebben allen één of meer melkkoeien, waardoor dus een aanvullend inkomen wordt verkregen. De overige voerlieden hebben evenals de meeste dorpelingen een lapje grond voor eigen gebruik. Een drietal van hen rijdt met de auto en behoeft dus geen grond voor het bedrijf.

Ook is de voerman dikwijls tegelijkertijd: brandstoffenhandelaar, broodbezorger, depôthouder, venter, veehouder, koemelker of turfventer. Dit alles wijst erop, dat het inkomen, verkregen uit het eigenlijke vervoerbedrijf, niet hoog is. Daarom kunnen wij als vaststaand aannemen, dat de welstand sedert 1889 weinig is verbeterd; relatief althans niet meer dan die van de landarbeidersstand. De toename der voerlieden is een gevolg van het aantal landarbeiders. Het vervoerbedrijf zelf is een seizoenbedrijf: het gehele jaar door is er onvoldoende bezigheid. Vandaar, dat ook de afhankelijken in deze groep merendeels een nevenberoep hebben. Zij zijn òf in dienst van een on-

derneming van strovervoer òf van een familielid. Slechts een enkele is als vreemde knecht in dienst. De sterke samenhang met de agrarische groep, blijkt ook wel hieruit, dat men vrij gemakkelijk van dit beroep overgaat tot de landarbeid.

F. Een geheel buiten het overig bedrijfsleven staande groep, is die van de vissers en schippers. Niettemin zijn er ook hier sterke sociale banden met de overige dorpelingen. Een naam als „Visscher” komt zowel in de vissers- als in de landarbeidersgroep voor. Beide groepen zijn in sociaal opzicht niet sterk gescheiden. Het is dan ook wel eens moeilijk uit te maken, of iemand visser of landarbeider is. Beide beroepen worden wel afwisselend uitgeoefend. Men gaat daar werken, waar het meeste valt te verdienen. Wel is het zo, dat iemand, die uit een milieu komt, waar men van geslacht op geslacht reeds landarbeider geweest is, niet gemakkelijk visser wordt.

In het algemeen is de economische toestand van deze mensen niet beter dan die van de landarbeiders. De opbrengst van het bedrijf is niet zo hoog, dat zij er zonder neveninkomsten of een lapje grond, van kunnen komen. De meesten van hen hebben een stuk grond bij hun huis, gemiddeld ongeveer 0,15 h.a. groot en dus onvoldoende om een gezin te voeden. Men houdt er dan een schaap, een varken en wat kippen bij, en verder moet getracht worden er als los werkmans wat bij te verdienen. Als nevenwerkzaamheden komen in aanmerking het venten met vis, het houden van een herberg of het verichten van werk op een dorsmachine.

De jongeren, die na 1930 het beroep van visser hebben gekozen, komen òf voort uit een vissersfamilie òf uit een landarbeidersgezin met vissers verwant. Het is een sterk familiaal bedrijf. Knechts houdt men niet, men werkt met eigen krachten. De beroepskeuze wordt niet al te ernstig opgenomen. Een jongen gaat een paar keer met een visser mee, maar neemt ook ander werk aan, als hij de kans ertoe krijgt. Dat hij na het verlaten van de school een tijdje visser is, zegt dan ook niets voor zijn verder leven. Tenslotte zijn alle jongens wel min of meer thuis in het landbouwbedrijf. Zij staan er dus niet geheel vreemd tegenover, als de kans zich voordoet daarin werk te vinden. Of zij voldoende geschoold en geoefend zullen zijn, is natuurlijk de vraag.

G. De groep van de maatschappelijke beroepen neemt een geheel andere plaats in de dorpsgemeenschap in, als de overige beroeps-

groepen. Van de 19 personen, behorend tot deze groep, die er in 1930 reeds waren, zijn er slechts 10 van het dorp zelf of uit de omliggende dorpen afkomstig. De eigen dorpelingen komen zowel uit de groep landarbeiders en kleine boeren als uit de dorpsmiddenstand voort. Dat er zich zo weinig jongeren tot deze beroepen aangetrokken gevoelen is te verklaren uit de weinige verdiensten van de ouders en het gering aantal plaatsen dat er te bezetten is. Slechts weinig ouders, vooral in de kringen van de landarbeiders en de middenstand zijn in staat een offer te brengen, nodig voor een opleiding, die de jongeren in staat stelt hoger op te komen. Alleen bijzondere omstandigheden als: „vader vast arbeider”, „enige zoon” en dgl. maken het hun mogelijk aan de opleiding meer ten koste te leggen.

Van de 5 jongens, die na 1930 een maatschappelijke functie kozen (medegerekend de volontairs), waren er drie, wier vader vast landarbeider was, één wiens vader een maatschappelijk beroep bekleedde en één waarvan de vader behoorde tot de dorpsmiddenstand.

H. Een aparte groep wordt gevormd door hen, die hun bestaan moeten zoeken buiten het dorp, doch er blijven wonen. Betekent deze categorie een voordeel of een nadeel voor de gemeente? Is de structuur van de groep zodanig, dat de werkloosheid er in mindere mate voorkomt dan in de overige groepen, dan kan het als een voordeel worden beschouwd. Is het anders, dan verkeert het in zijn tegendeel. Dit zou het geval zijn, als deze mensen werkten in voor conjunctuur gevoelige bedrijven of in bedrijven, die tengevolge van structuurveranderingen gaan verdwijnen.

In de eerste plaats valt op te merken, dat blijkens de verzamelde gegevens deze groep in de crisisjaren niet groter is geworden. Integendeel. Het is duidelijk, dat juist in de stedelijke centra waar de crisis zich het sterkst doet gevoelen, weinig mogelijkheden geboden werden aan immigranten.

Bij de analyse van de vertrokkenen komen wij hierop nog nader terug. Dat de stad in zekere zin gesloten is, blijkt wel uit het geringe aantal jongeren, dat een beroep buiten het dorp heeft weten te vinden. Dit valt op, als we het vergelijken met het getal jonge mannen, die in het dorp als venter en anderszins wat trachten te verdienen.

Hoe is het met de werkloosheidsstructuur van deze groep gesteld?

De jongeren buiten beschouwing latend, gaat het hier om een 30 tal mannen. Dertien hebben vrij geregeld werk. Zij zijn nooit of slechts zelden werkloos. Van een viertal zijn de gegevens onzeker, mede door ziekte enz. De overige dertien hebben regelmatig met de werkloosheid te kampen. Er is een opmerkelijk verschil tussen beide groepen. De door de werkloosheid getroffen en werken nagenoeg allen in de landbouwindustrie in de omgeving. Slechts één was tijdelijk in dienst bij de tramwegmaatschappij, en trachtte zijn inkomen aan te vullen met landarbeid, en een andere was nu en dan electro-monteur. De fabrieksarbeiders zijn gemiddeld $\frac{1}{3}$ of $\frac{1}{4}$ van hun tijd werkloos. Dit is wel een lange periode. Er staat tegenover, dat de lonen dezer fabrieksarbeiders hoger zijn, dan die van de landarbeiders. Ook hebben zij een stuk grond in eigen gebruik ter grootte van 0.10 tot 0.25 h.a. Het is een echte Oldambster groep: allen zijn in Finsterwolde, of in de omliggende gemeenten geboren. Voorzover het beroep van hun vader kon worden nagegaan, bleek dit of landarbeider of los werkman te zijn.

Geheel anders is de structuur van het deel, dat niet met werkloosheid te kampen heeft. Een enkele is fabrieksarbeider en weet klaarblijkelijk aan de periodieke werkloosheid te ontsnappen. De overigen vervullen beroepen, als monteur, bankwerker of chauffeur, voor een deel bij de tram- en autobusondernemingen of bij de garages in de omgeving. Opmerkelijk is, dat men de voorkeur geeft aan het in de streek wellicht jongste bedrijf, nl. het autovervoerwezen. Ook zij zijn afkomstig uit landarbeiders- en kleine-boeren-families in het Oldambt. Deze categorie beschouwende, menen we te kunnen vaststellen, dat zij in het algemeen een voordeel voor de gemeente is, èn doordat zij de plaatselijke arbeidsmarkt ontlasten, èn doordat zij meer geld in de gemeente brengen. De werkgelegenheid van de groep is gemiddeld gunstiger dan dat van de plaatselijke landarbeidersgroep.

E. *de welvaart.*

Het was niet mogelijk gedetailleerde gegevens te verkrijgen over de inkomens en vermogens. De officiële publicaties verschaffen slechts weinig inlichtingen en langs andere weg konden we niets te weten komen omtrent de structuur van de aangeslagenen in inkomsten- en vermogensbelasting. Toch was het ons wel mogelijk, het

verloop der inkomens en vermogens van de aangeslagenen in het gehele dorp gedurende de laatste jaren na te gaan.

De daling van het aantal aangeslagenen in de inkomstenbelasting is vnl. te wijten aan de vermindering van het jaarinkomen van den landarbeider en van de zelfstandige en afhankelijke middenstanders. Van de overigen mag worden aangenomen, dat zij een belastbaar inkomen hebben behouden, al is dit dan ook verminderd.

Tabel 61.

Aangeslagenen in inkomsten- en vermogensbelasting te Finsterwolde in 1927/'28 tot 1936/'37.

	27-28	28-29	29-30	30-31	31-32	32-33	33-34	34-35	35-36	36-37
aangeslagenen in de inkomst. bel.	1	—	400	434	412	351	245	272	279	247
bedrag zuivere inkomens $\times 1000$. <i>f</i>	—	—	—	811	667	522	434	525	587	462
zuiver inkomen per aangeslagene <i>f</i>	1831	1775	2330	1869	1620	1488	1772	1932	2105	1870
zuiver inkomen per inwoner <i>f</i>	223	—	—	—	—	—	—	—	—	143
aangeslagenen in de verm. bel.	—	—	70	70	67	62	58	68	70	69
bedrag vermogens $\times 1000$ <i>f</i>	—	—	—	5377	4485	4013	3174	3797	3888	3861
gemiddeld vermogen per aangeslagene $\times 1000$ <i>f</i>	—	78	85	77	67	65	55	56	56	56

Het aantal aangeslagenen in de vermogensbelasting is behoudens een scherpe vermindering van 1932 tot 1934 vrijwel op hetzelfde peil gebleven. Wat niet kan worden gezegd van het totale bedrag der vermogens en van het gemiddelde vermogen per aangeslagene.

Uit deze cijfers blijkt iets van de scherpe tegenstellingen in de sociale structuur in dit akkerbouwdorp. Met behulp van gegevens, voorkomende in het Marktanalytisch Handboek is het aantal aange-

slagenen in de inkomsten- en vermogensbelasting voor het belastingjaar 1934/1935 uitgedrukt in het aantal mannen, die een beroep uitoefenen. (hiervoor is genomen het cijfer per 31 Dec. 1930).

Tabel 62.

Vergelijking van de welstand in Finsterwolde, Beers en Snelrewaard (1934/'35).

	% der aangeslagenen in de inkomstenbelasting van het totaal aantal mannen dat een beroep uitoefent:	% der aangeslagenen in de vermogensbelasting van het totaal aantal aangeslagenen in de inkomstenbelasting:
Finsterwolde	25	25
Beers	31	38
Snelrewaard	26	44

Men ziet, hoezeer de structuur van de inkomsten- en vermogensverdeling afhankelijk is van het sociaal-economische aspect van het dorp. Finsterwolde met zijn groot landarbeidersproletariaat, en weinige vaste arbeiders, tegenover de weinige rijke en welvarende boeren, vergeleken met een gemeente als Beers met overwegend kleinen middelbedrijven, en een agrarische gemeente als Snelrewaard, waar een kleinere bedrijfsvorm en gans andere arbeidsverhoudingen bestaan, geeft geheel andere cijfers te zien.

De demografische structuur.

Om de betekenis van deze structuur voor de hier gestelde problemen zo duidelijk mogelijk te belichten zal de bespreking geschieden aan de hand van een drietal punten: leeftijdsopbouw, loop van de bevolking en de emigratie van 1925 tot 1930 en van 1931 tot 1938.

A. de leeftijdsopbouw.

De cijfers opgenomen in tabel 63 geven de veranderingen weer, die zich in de opbouw van de bevolkingspyramide hebben vertrokken. De pyramide is principieel gewijzigd. Waar in 1899 meer dan 26 % van

Tabel 63.

Leeftijdsopbouw van de bevolking van Finsterwolde.

leeftijd	1899		1909		1920		1930	
	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.	m.	vr.
0—9 j.	12.65	13.81	12.83	11.94	12.14	11.37	9.76	11.23
10—19 j.	10.12	9.32	10.07	10.74	10.82	9.72	10.61	8.60
20—29 j.	8.94	7.18	7.05	6.54	8.20	6.62	9.57	7.51
30—39 j.	5.73	5.54	7.15	6.16	5.04	5.55	6.32	5.60
40—49 j.	4.65	4.98	4.72	4.44	5.81	5.19	4.32	5.23
50—59 j.	4.—	3.61	3.97	4.21	4.17	4.02	5.39	4.35
60—69 j.	2.65	2.86	3.04	2.97	3.01	3.43	3.44	2.94
70 j en ouder	1.77	2.19	1.67	2.50	2.23	2.68	2.31	2.82
Totaal	50.51	49.49	50.50	49.50	51.42	48.58	51.72	48.28

de totale bevolking behoorde tot de klasse van 0—9 jarigen, is dit percentage gedaald tot nog geen 21 % in 1930. Deze daling kan verklaard worden uit het teruglopen van het geboortecijfer. Wordt het gemiddelde geboortecijfer over de jaren 1901 t/m 1905 met dat over de jaren 1931 t/m 1935 vergeleken, dan blijkt dit gedaald te zijn van 31,03 ‰ tot 16,99 ‰ van de totale bevolking. Een daling van het geboortecijfer met bijna 50 %! Er tegenover staat de daling van het sterftecijfer. In de zelfde periode daalde dit van 16,50 ‰ tot 9,64 ‰, een iets geringere daling dus. Het geboorteoverschot ging eveneens achteruit van 14,44 ‰ tot 7,35 ‰. Het karakter van de groep is volledig gewijzigd: de bevolking is „verouderd”, wat zich in de eerste plaats uit in de toename van het procentuele aandeel van de oudste leeftijdsklasse. Het aandeel der klasse van 60 jarigen en ouderen nam toe sedert 1909 van 9,47 % tot 11,51 % van de bevolking in 1930. Een belangrijke toename onderging eveneens de klasse van 50 tot 59 jaar, nl. van 7,61 tot 9,74 %. Ook de klasse van 20—29 jarigen steeg op een zelfde wijze. De andere leeftijdsklassen bleven nagenoeg gelijk. Welke invloed zullen deze wijzigingen nu hebben op de werkgelegenheid? Teneinde dit te kunnen nagaan worden de cijfers van 1909 vergeleken met die van 1930.

Wij geven daarvan het volgende overzicht:

Tabel 64.

Vergelijking leeftijdsopbouw van de bevolking te Finsterwolde in 1909 en 1930.

	1909				1930			
	m.		vr.		m.		vr.	
	abs.	‰	abs.	‰	abs.	‰	abs.	‰
0—15 j.	537	36,38	527	36,42	533	32,24	532	34,48
16—65 j.	852	57,73	802	55,43	998	60,38	880	57,03
66 en ouder	87	5,89	118	8,15	122	7,38	131	8,49
Totaal	1476	100,—	1447	100,—	1653	100,—	1543	100,—

Stelt men zich voor, dat de totale mannelijke bevolking in deze periode gelijk was gebleven, dan is het resultaat van de „veroudering” van de mannelijke groep duidelijk te zien.

Het beeld van de leeftijdsopbouw van de mannen zou er dan als volgt uitzien:

Tabel 65.

Vergelijking leeftijdsopbouw van de bevolking te Finsterwolde in 1909 en 1930 (fictief).

	1909	1930
0—15 jaar	537	476
16—65 jaar	852	891
66 en ouder	87	109
Totaal	1476	1476

Bij een gelijkblijven van de totale mannelijke bevolking is dus het aantal mannen, dat drukt op de arbeidsmarkt, toegenomen met een

40-tal personen. Daardoor wordt de omvang van de huidige werkloosheid vergroot.

B. *de loop van de bevolking.* (zie fig. 16).

In fig. 16 is de aanwas van de bevolking te Finsterwolde sedert 1900 aangegeven. Sedert de wereldoorlog blijkt de bevolking te zijn toegenomen. Dit vindt zijn oorzaak in de verandering van de grootte van het vertrekoverschot. Tot ongeveer 1914 vond een krachtige afstroming naar elders plaats. In de periode 1914 tot 1924 hieven vestiging en vertrek elkaar nagenoeg op, waardoor in deze periode de bevolking toenam. Na 1924 vond wederom een afstroming naar elders plaats, zij het ook in mindere mate dan in de periode 1900 tot 1914. Zo bedroeg het vertrekoverschot in de periode 1901 tot 1905 23,1 ‰ van de bevolking, in de periode 1926 tot 1930 was dit cijfer 16,5 ‰. Deze vermindering van het vertrekoverschot is niet zonder invloed gebleven op de samenstelling van de leeftijdspramide.

Bij aandachtige beschouwing van tabel 66 valt nl. op, dat het procentuele aandeel van de leeftijdsklasse der 20—29-jarigen bij de vier laatste volkstellingen sterk varieert. Dit in tegenstelling tot het aandeel van deze leeftijdsklasse in de totale Nederlandse bevolking.

Tabel 66.

Het aandeel van de 20—29 jarigen in de bevolking te Finsterwolde en in de totale Rijksbevolking.

	1899 ‰	1909 ‰	1920 ‰	1930 ‰	
Finsterwolde	16,12	13,59	14,82	17,08	van de totale bevolking
Het Rijk	16,20	16,04	16,50	17,36	idem

Op welke wijze is dit verloop en het extrême verschil met de Nederlandse bevolkingsgroep, te verklaren?

De 20—29 jarigen waren tijdens een voorafgaande volkstelling de 10—19 jarigen. Het procentuele aandeel van deze klasse vertoonde echter geringere 10-jaarlijkse veranderingen. Er moet dus iets met deze klasse zijn gebeurd, hetgeen uit tabel 67 blijkt.

Tabel 67.

De vermindering van de 10—19 jarigen in de perioden 1899—1909, 1909—1920, 1920—1930, te Finsterwolde.

	1899/1909	1909/20	1920/30
10—19 jarigen aan het begin van de periode	593	608	636
20—29-jarigen aan het einde van de periode	397	459	546
Vermindering.	196	149	90

De vermindering van de 10—19 jarigen in de decennia 1899 tot 1909, 1909—1920 (11-jarige periode) en 1920 tot 1930 bedroeg dus 33 %, 22 % en bijna 14 % (herleid op 10-jarige periode). Deze sterke vermindering kan geen gevolg zijn van een grotere sterfte. De oorzaak is gelegen in de migratie. De grootte van het vertrek is in de periode 1920 tot 1930 sterk gewijzigd. De jongeren vloeiden niet in de zelfde mate af naar elders, doch blijven ter plaatse wonen en werkten zo mede aan een belasting van de arbeidsmarkt.

C. de migratie.

Voor de werkgelegenheid ter plaatse is een onderzoek naar de migratie van grote betekenis. Is er een bijzondere trek naar elders waarneembaar en zo ja, wat is de oorzaak van deze trek? Is deze gelegen in een vermindering van de werkgelegenheid, in natuurlijke oorzaken (geboorteoverschot) of door een buitengewone aantrekkingskracht van andere gebieden? Deze beweging is van grote invloed op de toekomstige sociaal-economische structuur van de gemeente en dus ook op de werkloosheid.

Er is reeds gebleken, dat, ondanks de toename van het aantal valide arbeiders, de emigratie vergeleken met vóór 1914, verminderd is. En dit kwam vooral tot uiting in de bevolkingspyramide in de leeftijdsklasse van 20 tot 29 jarigen. Hoe was nu de migratie vóór 1930 en hoe in de periode van 1930 tot zomer 1938?

Daar de migratie in deze studie uitsluitend van belang is in verband met de werkloosheid is het overnemen der migranten uit de registers van vestiging en vertrek beperkt tot de mannen die een be-

roep uitoefenden. Dit geschiedde voor de jaren 1926 t/m 1930. De gegevens bevatten niet de personen, die bv. na vertrokken te zijn, zich in de zelfde periode weer vestigden, daar dit voor de werkgelegenheid van ondergeschikte betekenis was.

De migranten zijn onderverdeeld in de werkenden in de agrarische productie, en in de industrieële, distributieve en maatschappelijke beroepen.

T.a.v. de vestigings- en vertrekgemeenten was de indeling moeilijker te geven.

De volgende werd tenslotte gekozen:

- A. de omliggende plattelandsgemeenten.
- B. een kring van stedelijke gemeenten rondom Finsterwolde.
- C. de overige plattelandsgemeenten.
- D. de overige stedelijke gemeenten.

In navolging van Dr. A. C. de Vooy's wordt als plattelandsgemeente beschouwd, de gemeente, waar meer dan 40 % van de in een beroep werkzame personen in de agrarische productie werken.

Tot de omliggende agrarische gemeenten worden gerekend de agrarische gemeenten van de gezamenlijke landbouwgebieden Klein-, Oud- en Nieuw-Oldambt. Voor de omliggende stedelijke gemeenten wordt de kring ruimer genomen, daar men door de huidige vervoermiddelen niet uitsluitend op de naastbijliggende stad is aangewezen. De volgende gemeenten werden tot bedoelde kring gerekend: Delfzijl, Nieuwe Schans, Zuidbroek, Winschoten, Appingedam, Groningen, Haren, Hoogezand, Sappemeer, Oude- en Nieuwe-Pekela, Veendam, Muntendam, Wildervank, Onstwedde (Ter Apel), Bedum, Loppersum en Noorddijk.

Zoals uit de migratiekaarten van de Vooy's blijkt, heeft dit gebied in de periode 1926 tot 1930 een vertrekoverschot.

Het vertrekoverschot bestaat zowel uit mannen behorende tot de agrarische als tot de secundaire beroepen. De overige beroepen leggen weinig gewicht in de schaal. Zij zijn voor het dorp vrijwel constant en kunnen dus geen grote veranderingen te weeg brengen. Aan de hand van de gegevens, betreffende de geboorteplaatsen is het mogelijk na te gaan, in hoeverre de eigenlijke bevolking migreert. Is de Finsterwolder werkelijk zo „sesshaft” als wordt beweerd? Voor de agrarische beroepen blijkt de eigen groep wel degelijk aan de trek mee te doen.

Tabel 68.

Migratie der mannen volgens beroepen in de periode 1926 tot 1930
te Finsterwolde.
mannen werkzaam in een beroep:

mannen werkzaam in een beroep:			
beroepen	vestiging	vertrek	vertrek-overschot
agrarische beroepen	58	107	49
secundaire beroepen	28	48	20
overige beroepen	19	24	5
Totaal	105	179	74

Tabel 69.

Migratie van de agrarische groep te Finsterwolde, volgens
geboorteplaatsen (1926/'30).

geboorteplaatsen	Vestiging	Vertrek	Vertrek-overschot
Finsterwolde	15	61	46
overig Oldambt	37	41	4
elders	6	5	1
Totaal	58	107	49

De migratiebeweging wordt zelfs uitsluitend door de eigen bevolking bepaald. Hetzelfde kan worden opgemerkt voor de secundaire en distributiegroep: van het totale vertrekoverschot waren 17 ter plaatse geboren, één kwam uit het overige Oldambt en twee van elders.

Er was dus een krachtige afstroming van de eigen bevolking naar andere plaatsen. Waarschijnlijk is dan ook het aantal in een beroep werkzame personen, in deze periode afgenomen.

Voor de agrarische groep werd met betrekking tot de richting van de trek het volgende geconstateerd:

Tabel 70.

Richting van vestiging en vertrek van agrarische migranten te Finsterwolde (1926/1930).

Gemeentegroep (zie pg. 185)	vestiging	vertrek	vertrekoverschot
A-gemeenten	44	55	11
B-gemeenten	7	15	8
C-gemeenten	5	14	9
D-gemeenten	1	17	16
buitenland	1	6	5
Totaal	58	107	49

Het vertrekoverschot tussen Finsterwolde en het omliggende platteland (A-gemeenten) is voornamelijk gevolg van een woningtekort in het besproken tijdvak. Verder is dit een normale migratie, zoals op het platteland overal voorkomt. Eenzelfde uitwisseling heeft met de omliggende steden (B) plaats gevonden; de trek naar de stad houdt echter de overhand. Van meer betekenis is het vertrekoverschot t.a.v. de stedelijke gemeenten (D) gelegen buiten de eerste kring en met betrekking tot het overige platteland (C). Op deze cijfers hebben de Zuiderzeewerken en de tuinbouwgebieden van Holland enige invloed.

Wordt de trek naar de omliggende plattelandsgemeenten uitgeschakeld, dan blijkt in tabel 71, dat de emigranten in de agrarische groep overwegend bestonden uit jongeren. Ouderen waren verre in de minderheid. Dat deze groep toch nog van enige betekenis is, zou er op kunnen wijzen, dat inderdaad in deze periode een uitstoten van arbeidskrachten plaats had. In sterkere mate is dit na 1930 geschied.

Ook in de secundaire distributiegroep overwegen de jongeren in het vertrekoverschot.

Resumerend kan over het verloop van de migratie in de periode 1926 tot 1930 het volgende worden gezegd: er vond een krachtige

Tabel 71.
Vertrekoverschot van de agrarische en secundaire groep volgens leeftijdsklassen te Finsterwolde (1926—'30).

leeft. klassen.	Vertrekoverschot:					
	agrarische groep			sec. en distributieve groep		
	1	2	Totaal	1	2	Totaal
14—20 j.	—	7	7	-1	4	3
21—30 j.	6	21	27	-1	9	8
31—40 j.	4	3	7	1	2	3
41—50 j.	3	4	7	—	2	2
51—60 j.	-4	4	—	1	—	1
61 j. en ouder	2	-1	1	—	3	3
Totaal	11	38	49	—	20	20

1. plattelandsgemeenten in het Oldambt.
2. Alle overige vestigingsgemeenten.

afvloeiing plaats, die zich o.m. uitte in de afname van de totale bevolking; het vertrekoverschot bestond vrijwel uitsluitend uit geboren Finsterwoldenaars, en de jongere mannen maakten hiervan het grootste deel uit.

Bij deze laatste conclusie vestigen we er nogmaals de aandacht op, dat vóór 1914 de migratie der jongeren belangrijker was dan in de periode 1926—1930. Dit is in overeenstemming met verschillende mondelinge mededelingen die inhielden dat voor de wereldoorlog ieder jaar enige jonge gezinnen het dorp verlieten om naar Amerika (Canada, U.S.A.) te trekken.

De jaren na 1931 staan in vele opzichten scherp tegenover de vijf jaren, die vooraf gingen. Dit bleek vooral uit het wegtrekken van mannen, die in een beroep werkten. In de periode 1925 tot 1930 bedroeg het vertrekoverschot van deze groep 74 mannen. In de langere periode 1931 tot Juni 1938 bedroeg het slechts 34.

Maken wij onderscheid tussen de agrarische en niet-agrarische groep, dan zien wij het volgende:

Tabel 72.

Vergelijking van het vertrekoverschot te Finsterwolde in de periode 1926 tot 1930 en 1931 tot Juni 1938.

vertrekoverschot	agrarische beroepen	niet-agrarische beroepen
1926 t/m 1930	49	25
1931 t/m 1938 (Juni)	8	26

De grootste vermindering van het vertrekoverschot vond dus plaats in de agrarische beroepen. Deze zijn het, die in bijzondere mate door de crisis en het stagneren van het normale afvloeiingsproces van het platteland naar de stad, worden getroffen. Nog sterker spreekt de verandering der migratie wanneer de richting ervan wordt nagegaan. Deze is in beginsel gewijzigd.

Tabel 73.

Richting van de trek van de agrarische groep te Finsterwolde (1931—Juni 1938).

gemeenten, zie pg. 185.	vestiging			vertrek			vertrekoverschot		
	land- arbei- ders	land- bou- wers	To- taal	land- arbei- ders	land- bou- wers	To- taal	land- arbei- ders	land- bou- wers	To- taal
groep A	38	11	49	45	3	48	7	-8	-1
id. B	2	—	2	9	3	12	7	-3	10
id. C	6	3	9	7	2	9	1	-1	—
id. D	1	—	1	3	1	4	2	1	3
buitenland	5	—	5	—	1	1	-5	1	-4
Totaal	52	14	66	64	10	74	12	-4	8

Het vertrekoverschot naar de omliggende A-gemeenten bestaat niet meer, hetgeen moet worden toegeschreven aan de woningbouw in deze periode, waardoor een bepaald motief voor het vertrek kwam te vervallen. Naar de stedelijke gemeenten om Finsterwolde en het Oldambt gelegen is het vertrekoverschot ongeveer gelijk gebleven.

(B-gem.) Daarentegen staat de trek naar plattelandsgemeenten, buiten de onmiddellijke omgeving gelegen, stop; vestiging en vertrek heffen elkander op. Zeer belangrijk was in de vorige periode het vertrek naar de D-gemeenten, de stedelijke centra gelegen buiten de kring van steden om het Oldambt. Deze bedroeg in 1926—1930 ongeveer $\frac{1}{6}$ deel van het totale vertrek, thans in 1931—1938 is dit gedaald tot $\frac{1}{18}$ deel! Van het vertrekcijfer omvatte de A-gemeenten in de vorige periode juist de helft, thans $\frac{3}{4}$ deel.

In de niet-agrarische groep zijn zowel vestiging en vertrek toegenomen. Het vertrekoverschot is, rekening houdend met de grotere periode, ongeveer gelijk gebleven. Ook hier verschillen de beide perioden t.a.v. de vestigings- en vertrekgemeenten. Met betrekking tot het vertrekoverschot ziet dit verschil er als volgt uit:

Tabel 74.

Richting van de trek van de niet-agrarische groep te Finsterwolde in 1926—1930 en 1931—Juni 1938.

Vestiging	Vertrekoverschot niet-agrarische groep:	
	periode 1926 tot 1930	periode 1931—zomer '38
vertrekgemeenten zie pg. 185.		
groep A	—	-2
id. B	11	25
id. C	4	—
id. D	4	2
buitenland	1	1
Totaal	20	26

De trek naar de omliggende stedelijke gemeenten (B) is in betekenis toegenomen. Ook nu is de trek naar overige stedelijke gemeenten (D) nihil. De richting van de migratie is echter eenzijdig geworden. In de agrarische groep is de leeftijdsopbouw van het vertrekoverschot gewijzigd. In de voorafgaande periode werd in alle leeftijdsklassen een vertrekoverschot gevonden. Thans is ook dit veranderd. Het vertrekoverschot is geconcentreerd in de leeftijdsklasse van 21 tot 30 jaren. De overige klassen hebben alle, zij het dan een gering,

vestigingsoverschot. Zelfs is er in de klasse van 20 jarigen en jonger een vrij groot immigratie-surplus aanwezig.

Tabel 75.

Vestiging en vertrek van de agrarische groep naar leeftijd te Finsterwolde (1931—Juni 1938).

leeftijd	agrarische groep:		
	vestiging	vertrek	vertrekoverschot
14—20	11	1	- 10
21—30	26	49	+ 23
31—40	16	13	- 3
41—50	8	6	- 2
51—60	3	2	- 1
61 en ouder	2	3	+ 1
Totaal	66	74	+ 8

De uitstoting van arbeidskrachten in het agrarische bedrijf heeft dus geen algemeen vertrekoverschot in alle leeftijdsklasse ten gevolge gehad. Ondanks de afstotende krachten was de aantrekkende kracht van de omgeving zo gering, dat dit niet leidde tot een groter of zelfs gelijk vertrekoverschot. Integendeel, het vertrek is ten enenmale onvoldoende en het gevolg is dat een te grote arbeidsreserve ontstaat. Het is niet mogelijk na te gaan, welke de factoren zijn, die elders tot een mindere aantrekkingskracht leiden. In het algemeen zullen de landarbeiders het juist moeten hebben van de ongeschoolde arbeid in de steden en het mag als bekend worden verondersteld, dat een groot deel van het werklozenleger in de stedelijke centra uit ongeschoolde krachten bestaat. Bij een eventuele vraag naar ongeschoolden, verkeert het platteland in een ongunstige positie.

Voor de onmiddellijke omgeving van Finsterwolde is de opnamecapaciteit van de landbouwindustrie van belang. Deze nu is sterk achteruit gegaan. Duidelijk wordt dit gedemonstreerd door de cijfers van de coöperatieve strocartonfabriek „Reiderland” te Winschoten.

Deze had in 1920 237 arbeiders in dienst met een gemiddelde weekproductie van 344 ton. Thans is deze gestegen tot 540 ton, het aantal arbeiders is daarentegen tot 165 gedaald!

Een andere strocartonfabriek deelde mede, dat in 1937/1938 rond 150 man werkten met een productie van 466 ton per week. Ongeveer 15 jaar geleden, was de productie 340 ton per week met 250 man personeel.

Het personeel bestaat vnl. uit volwassenen boven de 21/22 jaar. Verder 10 à 15 jongens boven de 18 jaar.

Gedurende $\frac{1}{3}$ van de tijd staat de fabriek stop.

In verband met de pensioenregeling worden geen oudere arbeidskrachten te werk gesteld. Dit is voor arbeiders, die voor werk op latere leeftijd in aanmerking zouden willen komen, een tegenslag.

Het minimumloon van den ongeschoolden volslagen arbeider bedraagt f 23,26 per week. Een beroep als papiermaker wordt betaald met f 38,—. Jongens ontvangen een loon van ongeveer f 16,— per week. Aan de fabriek is verder nog premievrijpensioen verbonden op 65-jarige leeftijd.

Wij hebben gemeend deze kleine uitweiding te moeten geven, omdat hieruit niet alleen de achteruitgang van het benodigde aantal arbeiders in de strocartonnage duidelijk blijkt, doch tevens, dat deze ongeschoolde fabrieksarbeid, waarop de landarbeiders in de eerste plaats zijn aangewezen, kwantitatief in betekenis achteruitgaat. Zo zijn dus wel de landarbeiders, wat de trek betreft in sterke mate gehandicapt, doch de niet-agrariërs geenszins.

Wordt het vertrekoverschot van de niet-agrarische groep ontleed volgens de leeftijden, dan valt het verdwijnen op van het vertrekoverschot in de klasse van 21 tot 30 jarigen en het grote vertrekoverschot van de 61 jarigen. Deze laatsten hebben hun beroep verlaten en opgegeven. Daardoor wordt het ontbreken van het vertrekoverschot voor de jongere klassen ongunstiger. In de overige leeftijdsklassen handhaaft zich het vertrekoverschot op ongeveer hetzelfde peil als in de voorgaande periode.

Het blijft natuurlijk een sociaal nadeel, dat in de leeftijdsklasse van 21 tot 30 jarigen geen vertrekoverschot ontstond.

Volgens de op pg. 164 gegeven indeling in beroepsgroepen was het vertrekoverschot voor deze leeftijdsklassen als volgt samengesteld.

Tabel 76.

Vertrekoverschot van de niet-agrarische groep, volgens leeftijds-
klassen in 1926—1930 en 1931—1938.

niet-agrarische groep. leeftijd	vertrekoverschot in:	
	1926—1930	1931—1938
14 tot 20 jaar	3	4
21 tot 30 jaar	8	—
31 tot 40 jaar	3	5
41 tot 50 jaar	2	4
51 tot 60 jaar	1	3
61 en ouder	3	10
Totaal	20	26

Tabel 77.

Vertrek- en vestigingsoverschot volgens beroepsgroepen van de
21—30 jarigen (1931—1938).

metaalnijverheid (B.)	vertrekoverschot	3	distributiegroep (C.)	vestigingsoverschot	9
vissers enz. (F.)	id.	2	bouwnijverheid (D.)	id.	4
maatsch. ber. (G.)	id.	4			
overigen (H.)	id.	4			

Juist in de verzorgende- en de bouw-beroepen heeft een sterke immigratie van jongeren plaatsgevonden. Het is ons gebleken, dat in deze beroepsgroepen een te gering afvloeien der jongeren aanwezig is. Men waagt het klaarblijkelijk niet, in de stad een bestaan te zoeken. De kansen zijn inderdaad gering, doch pogingen daartoe worden ook niet ondernomen. Uit de motieven, die tot de vestiging van niet-agrariërs hebben geleid, is ook niet op te maken, wat er nu voor „bijzonders” in het dorp gezocht wordt. Wel is het opvallend, dat de helft van de immigranten in de distributieve beroepen door het opzetten van een eigen zaak hun geluk beproeven. Hier volgt een overzicht van de oorzaken en redenen van vestiging van de niet-agrarische groep.

Tabel 78.

Motieven tot vestiging van secundaire en distributieve werkers in Finsterwolde (1931—1938).

	Beroepsgroepen ¹⁾					totaal
	B	C	D	G	H	
motieven enz.:						
uit naburige gemeenten	2	6	—	—	4	12
zaak overgenomen of opgezet	1	11	1	—	—	13
zelfstandige geworden	1	2	—	—	—	3
door huwelijk	—	1	3	—	1	5
terugkeer	1	1	—	—	—	2
overplaatsing en dgl.	—	—	—	8	—	8
in gezinsverband	1	2	2	1	2	8
onbekend	—	—	1	1	—	2
Totaal	6	23	7	10	7	53

¹⁾ Zie indeling op pag. 164.

Het motief van vertrek is voor de landbouwers en landarbeiders nagegaan. Uitgezonderd werden zij, die naar een naburige gemeenten zijn vertrokken. Achter deze trek toch zit althans met het oog op de werkgelegenheid, geen bijzonder motief en gaat ook niet gepaard met een sociale verandering. Anders is het met de trek naar de overige gemeenten. Het betrof 19 gevallen.

Tabel 79.

Motieven, die leidden tot vertrek van landarbeiders uit Finsterwolde (1931—1938).

Landarbeiders	
wegens hoge leeftijd	2
nu beroep buiten agrarisch bedrijf	7
los werkman	4
bij schoonouders aan het werk	2
nog in het agrarisch bedrijf	2
onbekend	2

Van de 10 landbouwers die vertrokken, gingen er 4 over tot een ander beroep. 4 vestigden zich elders op een boerderij, één trok bij familie in, van één is niets bekend.

De beroepsverandering speelt dus ook bij de landbouwers een betrekkelijk grote rol, al zijn de getallen natuurlijk te klein voor een conclusie. Hetzelfde is het geval met de landarbeiders. Momenteel hebben zij alleen succes in de distributieve beroepen. Het beroep van los werkmán wordt door tijdsomstandigheden weinig gezocht.

Voor de niet-agrarische groep zijn de motieven van vertrek de volgende (de groep, die naar de naburige gemeenten vertrok, blijft buiten beschouwing).

Tabel 80.

Motieven, die leidden tot vertrek van niet-agrariërs uit Finsterwolde (1931—1938).

hoge leeftijd	9
naar werk of standplaats gemeente	12
beroepsverandering	6
overplaatsing	14
betere betrekking	3
nu zelfstandig	8
mis lopen van de zaak	4
diverse redenen	7
onbekend	4

Behalve de gevorderde leeftijd spelen dus vnl. het vertrek naar de werkgemeente, de overplaatsing naar elders en vooral, voor de distributieve beroepen, het zich elders vestigen als zelfstandige een rol. Ook beroepsverandering en het mislukken als zelfstandige zijn drijfveren. In laatstgenoemd geval gaat men meestal terug naar familie.

De sociaal-ethische structuur.

Bij de behandeling van de demografische structuur is komen vast te staan, dat de groep veroudert, dat het aantal jongeren procent-

tueel is verminderd. Kan nu worden verwacht, dat op grond daarvan de toestand voor de jongeren is verbeterd? De werkelijkheid leert het tegendeel. De vraag naar jeugdige arbeidskrachten is afgenomen, de kans om de landarbeid voldoende te leren is, vergeleken met vroeger, verslechterd en slechts voor een deel van de jongeren weggelegd. In de niet-agrarische beroepen is de toestand al niet veel beter. Zij, die in de z.g. distributieve groepen worden opgenomen, leren geen vak; evenals zij, die in de bouwvakken gaan. In de agrarische familiebedrijven is de toestand gunstiger, omdat de jongeren er het gehele jaar door met het bedrijf in aanraking komen. In slechts weinige, grotere bedrijven wordt begrepen, dat het in hun eigen belang is de jonge arbeiders het gehele jaar door aan het werk te houden, teneinde in de toekomst over arbeiders te beschikken, die voldoende geschoold en geoefend zijn.

Het merendeel van de toekomstige arbeiders slentert thans het grootste deel van het jaar langs de wegen.

Zij zijn niet uitsluitend, doch wel in hoofdzaak afkomstig uit het landarbeidersmilieu. Van de 147 jonge landarbeiders, die op 31 December 1930 geen beroep uitoefenden, of na dien voor het bereiken van de 14-jarige leeftijd zijn geïmmigreerd, waren er 125, wier vader eveneens landarbeider was. De vaders van de overigen waren: visser (4), voerman (3), chauffeur (4), pakhuisknecht (2), winkelier (4), opperman 2), visventer (1), fabrieksarbeider (2). Allen dus uit de lagere beroepsklassen.

Van de ongeveer 260 jongeren, die tijdens het ingestelde onderzoek veertien jaren waren geworden (reeds aanwezige beroepslozen op het moment van de volkstelling en de zonder een beroep, geïmmigreerden) kozen 147 het landarbeidersberoep, 82 zochten de niet-agrarische beroepen op. Hiervan werkt zoals we reeds hebben gezien, het grootste deel in de verzorgende- en bouwvakberoepen. Ongeveer een 15-tal jongeren (de zoons van landbouwers zijn hier buiten beschouwing gelaten, zij bezoeken H.B.S. of Gymnasium, of studeren aan de Landbouwschool te Groningen) genieten voortgezet onderwijs aan de M.U.L.O., Kweekschool of Ambachtsschool. Zij zijn, zoals te begrijpen is, zoons van vaste arbeiders of van middenstanders. Het betreft hier ongeveer $\frac{1}{7}$ deel van het totaal aantal jonge mannen van 18 jaar en jonger.

Getracht is na te gaan, in hoeverre er een verband bestaat tus-

sen de werkloosheid van de jongeren en die van de ouderen. Hebben de zoons van de vaste arbeiders, die eveneens het beroep van landarbeider hebben gekozen gemiddeld met meer of met minder werkloosheid te kampen dan de ouderen? Voor 88 gevallen waren de gegevens van dien aard, dat het mogelijk was dit na te gaan.

45 vaders hadden een werkloosheidsduur korter dan 4 maanden, die van de kinderen bedroeg in 26 gevallen eveneens minder dan 4 maanden, in 19 gevallen meer.

43 vaders hadden te kampen met een werkloosheid langer dan 4 maanden. De zoons waren in 12 van de 43 gevallen korter, in 31 gevallen evenlang of langer werkloos.

Van deze laatste categorie waren 22 vaders langer dan 8 maanden werkloos. Veertien hiervan hadden kinderen, die evenlang werkloos waren. Uit de eerste groep waren slechts 10 kinderen langer dan 8 maanden werkloos.

Men ziet dus, dat de langdurige werkloosheid van den vader die van de kinderen meermalen impliceert.

Wordt dit in de hand gewerkt door de wijze van steunverlening? In het huidige stelsel van werkloosheidsondersteuning wordt $\frac{2}{3}$ van de verdiensten der kinderen afgetrokken. Van verschillende zijden, zowel van boeren als arbeiders, werd ons medegedeeld, dat dit tengevolge heeft, dat de kinderen van den werklozen en steuntrekenden vader dikwijls worden thuisgehouden, daar men de kinderen niet voor $\frac{1}{3}$ van het loon wil laten werken. Het komt dan ook voor, dat wanneer een boer per advertentie een melkknechtje vraagt, hij uitsluitend sollicitaties ontvangt van zoons van vaste arbeiders!

Het wil ons voorkomen, dat men in belang van de landarbeidersstand, die ongetwijfeld door de crisis nog sterker verarmd is, dan voor dien reeds het geval was, zeer goed andere maatregelen kan treffen. En wel op deze wijze, dat de overheid $\frac{2}{3}$ van het door de kinderen verdiende loon vastzet op een spaarbank. Dit kan worden uitgekeerd aan zoon of dochter, als ze trouwen of naar elders vertrekken. Wij geven toe, dat een dergelijke maatregel aan de overheid geld kost, doch verschillende sociale nadelen worden op deze wijze voorkomen en vooral van betekenis is het tegengaan van een verdere verarming der kinderen, zodat deze dan enig geld in bezit hebben, indien zij trouwen. In vroegere publicaties over Finsterwolde werd reeds gewezen op de nadelige gevolgen van het gedwongen huwe-

lijk. Op jeugdige leeftijd, dikwijls nog minderjarig, treden de arbeiderskinderen in het huwelijk. Ook nu leidt de weg van verschillende jonge gezinnen spoedig naar het armbestuur!

Ook in ander opzicht werkt de steunregeling nadelig, zowel met betrekking tot de arbeidslust der arbeiders, als de sociaal-economische verhoudingen. Zoals in oudere rapporten reeds werd betoogd, bezit een groot deel (ongeveer de helft) van de arbeiders een eigen huis. Dit is vooral van belang om de werkloosheid en haar gevolgen te weerstaan. Men moet zich van dit bezit niet al te veel voorstellen. Meestal is er hypothecaire schuld. De werkloze seizoenarbeider nu is verplicht, een door de overheid vast te stellen hypotheek op het huis op te nemen. Naar gelang van de grootte dezer som, krijgt de arbeider een aantal „wachtweken”, waarin hij dus geen steun ontvangt. Omdat de boeren gesteund worden, onafhankelijk van de uitkomsten van het bedrijf, gevoelt de landarbeider deze maatregel als onrechtvaardig en wordt hierdoor de tegenstelling tot de boeren verscherpt. De verhoudingen tussen boeren en arbeiders worden er ongunstig door beïnvloed.

Ook over de extra verdiensten strekt het stelsel van wachtweken zich uit, wat vooral onrechtvaardig is tegenover de weinige arbeiders, die de lust en de moed hebben elders, bv. in de hooitijd in Friesland, werk te gaan zoeken om er wat bij te verdienen.

Voor de steunverlening is Finsterwolde ingedeeld in de 9e klasse. Een normaal gezin bestaande uit man, vrouw en twee niet verdienende kinderen, krijgt in geval de vader ongeorganiseerd is f 7,50 steun. Arbeiders, die georganiseerd zijn, doch „uitgetrokken” f 8,50 (w.v. f 0,50 voor ieder kind). Geschoolde arbeiders worden gesteund in de 8e klasse. De steun bedraagt per arbeider f 0,50 meer en per kind f 0,75.

Behalve steun in geld geniet de arbeider steun in natura. Een gezin, als bovengenoemd, ontvangt per week één pakje margarine en één pakje vet tegen lage prijs. Ook wordt rundvlees in blik tegen gereduceerde prijs beschikbaar gesteld.

In de winter wordt een brandstoffenbijslag aan alle ondersteunden gegeven. Deze bedroeg van 30 October tot 26 November 1938 en van 12 Maart tot 15 April f 1,— per week. Van 27 November tot 11 Maart f 1,20. Huurbijslag wordt niet gegeven.

In de winter nadert de steun zeer dicht het loon. Gezien de lage

lonen van de landarbeiders is hiertegen weinig bezwaar in te brengen. Maar de boeren gevoelen nu geen enkele verplichting meer jegens de arbeiders en zenden hen vroeger dan nodig is heen. Komt de arbeider in de werkverschaffing, dan kan het gebeuren, dat zijn loon zelfs iets meer bedraagt dan in het vrije bedrijf. Regenverzuim wordt nl. uitbetaald, wat de boer in het algemeen niet doet. Het is dan ook begrijpelijk, dat, zoals ons van de zijde van enkele boeren werd medegedeeld, de arbeiders in een „slappe” tijd van het bedrijf den boer verzoeken hen te ontslaan, omdat zij in de werkverschaffing kans hebben meer te verdienen.

De projecten van werkverschaffing zijn de dijkverzwaring van de Carel Coenraadpolder (een werk wat door verschillende dorpeelingen als overbodig wordt beschouwd!), de belangrijker landaanwinningswerken in de Dollard en verder nog enkele drainagewerken.

Het draineren geschiedde reeds in de vorige eeuw, doch in de laatste 20 jaar werd dit werk met kracht en met succes aangevat. Door de werkverschaffingspolitiek van de laatste jaren wordt den boeren een goedkope gelegenheid geboden, hun gronden in orde te laten maken. Meerdere boeren deelden ons mede, dat de resultaten van het draineren door hun eigen vaste arbeiders uitgevoerd beter waren. Het is niet aan ons, hierover een oordeel te vellen! Inmiddels is deze vorm van werkverschaffing een grote vooruitgang te noemen bij die van vroeger, toen afhankelijk van de particuliere liefdadigheid, den arbeiders werk werd verschaft met steenkloppen en bonen lezen.

Onverdeeld gunstig achten we de gevolgen van de steunregeling en werkverschaffing niet. De steunregeling heeft o.i. het bezwaar, dat zij principieel van die der ondersteuning van de landbouwers verschilt. De laatste heeft ten doel de bedrijven te steunen om ze in stand te houden. Hier wordt dus met persoonlijke omstandigheden geen rekening gehouden. De steun aan de werklozen en ook aan de kleine boeren gaat uit van een ander principe en houdt wel rekening met de persoonlijke omstandigheden. Het gevolg: de werkloosheid vermindert er niet door.

Deze werkloosheid zal voor een deel niet ter plaatse kunnen worden bestreden. Is het echter, nu de overheid eenmaal het beginsel van de ondersteuning heeft aanvaard, niet mogelijk dit vraagstuk op andere wijze tot een oplossing te brengen?

Wat betekent de redding van een bedrijf, indien dit ten koste gaat van hen, die dit bedrijf in stand hebben gehouden met hun werkracht? Inderdaad, wanneer een bedrijf te gronde gaat, worden de medewerkers eveneens getroffen. Het karakter van het landbouwbedrijf is van die aard, dat op de zelfde plaats een nieuw bedrijf kan en zal worden gesticht. Men zal goed doen niet alleen te letten op de economische rentabiliteit van de bedrijven. Belangrijker dan deze is de instandhouding van de menselijke gemeenschap, zoals deze zich heeft gevormd op grond van de sociaal-economische, de demografische en de sociaal-ethische verhoudingen. Er dient zeker rekening te worden gehouden met de structuurveranderingen, die zich in een gebied voordoen, doch daarbij is het mogelijk, de voor steun beschikbaar gestelde bedragen zodanig aan te wenden, dat de werkgelegenheid in de groep zo goed mogelijk in stand wordt gehouden.

Zoo wil het ons voorkomen, dat in ons geval de huidige werkverschaffing veeleer een aanvulling op het seizoenwerk behoorde te zijn. Als zodanig kan de ontginning van de Wadden een functionele betekenis voor de gemeenschap krijgen.

Wordt er gesteund, dan dient de steun de gehele agrarische gemeenschap ten goede te komen. Men zal regionaal steunmaatregelen dienen te beramen, om met een zo goed mogelijke handhaving van de arbeidscapaciteit der bedrijven en na een nauwkeurige bedrijfseconomische en sociaal-economische analyse, de steungelden zodanig aan te wenden, dat er een bevredigend resultaat door wordt verkregen. Natuurlijk dienen alle boeren en arbeiders, verpachters en pachters, er het hunne toe bij te dragen om met steun der hogere overheid de gemeenschap als geheel en niet enkel de bedrijven of de individuen afzonderlijk, in stand te houden om aldus de spanningen, die juist in deze samenleving zo funest zijn, in kracht te doen afnemen.

Bijzondere maatregelen zullen moeten worden getroffen om de overtollige jongeren betere vooruitzichten te verschaffen.

Conclusie en samenvatting.

1. De grondstructuur van het dorp is sedert de laatste halve eeuw gewijzigd. Echter niet in deze zin, dat er radicale veranderingen

zijn opgetreden. Behalve in de laatste 8 jaren is de niet-agrarische groep sterker in aantal toegenomen dan de agrarische. Van belang is de grote toename van het aantal landarbeiders sedert de Beroepstelling van 1909, ondanks de daling van de arbeidsbezetting der bedrijven.

2. De agrarische productie is vrijwel uitsluitend gericht op de akkerbouw. De grotere bedrijven zijn, behoudens enkele uitzonderingen, hierop eenzijdiger ingesteld, dan de kleinere. De bedrijven kleiner dan 20 h.a. zijn vergeleken met de grotere minder arbeidsintensief, al komen er in beide uitzonderingen voor.

Sedert 1888 is de betekenis van de veeteelt nog meer dan dat in de 19e eeuw reeds het geval was, achteruitgegaan.

Gedurende de laatste crisis is het areaal van de arbeidsintensieve gewassen in het algemeen ingekrompen ten voordele van de halmgewassen. Dit is ten goede gekomen aan de tarwe.

Aan de productie en de verzorging van de cultuurgrond wordt niet de zorg besteed van vóór de crisis.

4. De mechanisatie heeft zowel voor- als nadelen. Nadelig is zij voorzover de landarbeider, in de periode, waarin hij het meest zou kunnen verdienen, door de machine deze mogelijkheid geheel of gedeeltelijk verliest. Het mag echter betwijfeld worden, of op de duur de nadelen van de mechanisatie, die zich vooral in de oogstperiode doen gevoelen, wel zo groot zijn. Immers, de groep losse seizoenarbeiders, die buiten de oogstperiode geen werk kunnen vinden, worden nu door een paar maanden werk aan het dorp gebonden. Door de mechanisatie is men in staat de „arbeidstop” af te vlakken en zo kunnen deze arbeiders zonder enig bezwaar afvloeien naar elders.
5. De achteruitgang van het aantal arbeiders per oppervlakte-eenheid, reeds in de 19e eeuw begonnen, heeft zich sedert 1925 krachtig doorgezet. In feite is dit te beschouwen als een individualisering van de agrarische gemeenschap. Op de duur zal dit proces voor het boerenbedrijf zeer nadelige gevolgen hebben. De afname van de totale arbeidsbezetting is vnl. te wijten aan de mindere arbeidskrachten, nodig voor het oogstwerk. De achteruitgang voor het winterwerk is gedeeltelijk een gevolg van de drainage, waardoor immers een deel van het werk aan de sloten enz. vervalt, verder van bezuinigingen, doch ook van de mogelijkheid

- de arbeiders af te schuiven op de steunverlening en werkverschaffing. In het algemeen van de vernieling van de vroegere verhouding boer-arbeider zich sociaal-ethisch gebonden voelende in en door het bedrijf.
6. De krachtige bezuiniging op de uitgaven van arbeidsloon per h.a. cultuurgrond vindt haar grond in de verlaging van de loonkosten in de oogstperiode (aangenomen werk) en in de uitstoting van arbeidskrachten.
 7. Een belangrijk feit voor het toekomstige landarbeidersgeslacht is het geringe aantal jongeren, dat in tegenstelling met vroeger, een plaats in het bedrijf vindt. In dit opzicht is van betekenis, dat de kleinere bedrijven op de lichtere gronden familiebedrijven zijn. In de toekomst zullen de zoons van de kleine boeren en de kleine boeren zelf, ongetwijfeld een aanvulling zijn van een eventueel tekort.
Vrijwel uitsluitend de grotere bedrijven houden het gehele jaar door jongeren aan het werk.
 8. Practisch zijn de arbeiders te verdelen in drie groepen: de vaste arbeiders, die of een contract met den boer voor een geheel jaar hebben afgesloten, of zonder contract feitelijk het gehele jaar aan het werk kunnen blijven; de los-vaste arbeiders, die geen overeenkomst met den boer hebben, doch erop kunnen rekenen ieder jaar gedurende langer of korter tijd bij denzelfden boer aan de slag te komen. De derde groep wordt gevormd door de seizoenarbeiders.
 9. De leeftijd speelt een grote rol inzake de werkloosheid. De minderjarige arbeiders worden het ernstigst getroffen door de seizoenwerkloosheid, die bovendien voor hen van lange duur is.
Van de meerderjarige arbeiders is het aandeel in de werkloosheid van de klasse 21 tot 30 jarigen groter dan van de oudere arbeiders. Het aandeel van de 21—30 jarigen van het totaal aantal arbeiders, dat het gehele jaar bij den boer werkt, is geringer dan dat van de oudere arbeiders.
 10. De werkloosheidscurve vertoont in sterke mate een seizoenkarakter. Dit is in de loop van de laatste 50 jaar verergerd. Vooral na de wereldoorlog zijn de nadelige gevolgen aan het licht gekomen.
Vóór 1914 was de werkloosheid alleen in strenge winters van betekenis.

Daar de losse arbeiders vroeger meer per uur verdienden, hadden zij in tegenstelling tot thans, de mogelijkheid de winter door te komen. Verder waren zij aangewezen op een primitieve vorm van werkverschaffing (stenenkloppen en bonenlezen).

11. Het oprichten van een klein bedrijf brengt zekere gevaren mee. Het is te klein, om voldoende reserves te kunnen kweken voor de slechte jaren, zodat op de duur een deel van de kleine bedrijven zal verdwijnen.

12. De niet-agrarische groepen hebben òf de gevolgen te onderkennen van de bezuiniging, die de agrarische groep noodwendig moet toepassen, òf rekening te houden met veranderingen van de bedrijfstechniek in de akkerbouw, die, als zij ze niet voldoende kunnen bijhouden, verlies van werk met zich brengt.

Van betekenis is vooral de toename van de jongeren in de distributieve- en bouwvakberoepen.

13. De wijziging in demografische structuur is van belang voor de grotere werkloosheid. Bij een gelijk blijvende bevolking zou het arbeidsaanbod toch zijn toegenomen, als gevolg van de veroudering van de groep. De migratie vertoont na 1931 de invloed der storing van het normale afstromingsproces platteland-stad. De rationalisatie van de industrie, waardoor vooral de ongeschoolden worden getroffen, oefent hierop grote invloed uit.

14. Noodzakelijk is een betere beroepskeuze en scholing van de jongeren. De jongeren dienen voor een belangrijk deel afgehouden te worden van het landbouwbedrijf. Men dient hen, die zich wel tot het agrarisch bedrijf wenden, in staat te stellen, door geregelde arbeid het beroep grondig te leren. Ontwikkelingscursussen, toegespitst op het agrarisch bedrijf, dienen voor de toekomstige landarbeiders te worden geopend en het volgen daarvan desnoods verplicht te worden gesteld.

De andere jongeren moeten een goede vakopleiding krijgen, voorzover zij er geschikt voor zijn. Geschoolde arbeiders hebben meer kans op succes bij emigreren dan ongeschoolden.

15. Het is wenselijk, dat de werkverschaffing wordt omgezet in normaal werk, waarbij het loonvraagstuk op dezelfde wijze wordt geregeld als in de agrarische productie. Men richte voor Finsterwolde en omgeving een semi-overheidsbedrijf op, dat ten doel heeft bepaalde verbeteringen van grond en wegen, ver-

kavelingen, dijkverzwaringen en landaanwinningen tot stand te brengen en stelle bij dit werk uitsluitend de los-vaste arbeiders aan het werk. Het voordeel van dit werk boven een eventuele industrie is, dat het benodigde kapitaal gering is en rente- zowel als tijdverlies gedurende de werkperiode in de landbouw, weinig te betekenen hebben.

Een streekcommissie zal met de uitvoering moeten worden belast. Het eigenlijke arbeidersoverschot zal in de toekomst dienen af te vloeien. Het is niet waarschijnlijk, dat velen van hen ter plaatse kunnen worden opgenomen. Het peil van 1925 zal zeker niet meer worden bereikt, en al was dit het geval, het aantal landarbeiders is thans groter dan in 1930, zodat dat deel in ieder geval zal moeten afvloeien, wat mogelijk wordt door de arbeidsbesparing in de zomer.

16. Bij een vrije uitwisseling van tuinbouwproducten naar het buitenland is het gewenst een proef te nemen met het stichten van tuinbouwbedrijven door landarbeiders. Deze dienen in coöperatief verband te worden georganiseerd. De grond moet, om te voorkomen dat de beweging van de grondprijzen deze bedrijven spoedig ruïneert, in handen blijven van een maatschappij, waarvan de overheid de voornaamste aandeelhouder is.

Wellicht, dat een dergelijke oplossing ook voor de kleine boerenbedrijven mogelijk is.

Bijlage II.

Veranderingen in de landarbeidersgroep van Finsterwolde van
31 December 1930 tot Juni/Juli 1938.

geboortejaren	aanwezig op 31 Dec. 1930	waarvan op dat ogenblik werkloos	inmiddels overleden	sedert dien uit 't beroep getreden	sinds 31 Dec. 1930 naar elders ver- trokken	van beroep veranderd	in 't beroep getre- den, waarvan () uit ander beroep	gevestigd ná 31 Dec. 1930	aanwezig zomer 1938	w.v. reeds in Dec. 1930 aanwezig
Vóór 1861	7	3	2	5	—	—	—	—	—	—
1861—1865	13	7	2	10	1	—	—	—	—	—
1866—1870	31	12	3	14	1	2	—	—	11	11
1871—1875	37	14	3	8	—	1	—	2	27	25
1876—1880	49	19	1	4	—	4	—	1	41	40
1881—1885	36	17	1	—	1	4	—	—	30	30
1886—1890	40	18	2	—	4	2	—	3	35	32
1891—1895	52	19	—	—	2	2	—	4	52	48
1896—1900	57	20	—	—	3	3	—	10	61	51
1901—1905	94	35	4	—	10	5 (1)	1	9	85	75
1906—1910	94	59	1	—	24	4 (1)	1	6	72	65
1911—1915	79	62	1	—	18	7 (2)	11	9	73	53
1916—1920	4	4	—	—	—	—	89	3	96	4
1921 t/m 1923	—	—	—	—	—	—	47	5	52	—
Totaal	593	289	20	41	64	36	(4) 149	52	635	434

Bijlage III.

Overzicht personeelsbezetting agrarische bedrijven te Finsterwolde
in 1888.

bedrijfs- grootte:	bedrijven	Totaal aantal landbouwers houdend het volgend aantal:																		
		dienstboden						arbeiders												
		1		2		3		3 of meer		vaste		tijdelijke								
		m.	v.	m.	v.	m.	v.	1	2	3 of meer	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 of meer
1— 10 h.a.	15	3	3	1	—	—	—	1	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
10— 20 h.a.	16	6	7	3	1	—	—	5	—	—	9	3	—	—	—	—	—	—	—	—
20— 40 h.a.	14	7	11	3	1	—	—	9	2	1	1	6	1	—	1	—	1	—	—	—
40— 60 h.a.	15	4	9	10	6	1	—	4	6	5	—	2	2	5	1	3	1	1	—	—
60— 80 h.a.	13	2	2	10	8	1	2	4	5	4	—	—	—	1	6	1	1	2	1	1
80—100 h.a.	3	—	—	3	2	—	1	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2
100—120 h.a.	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Totaal	77	22	32	30	19	3	3	24	14	11	12	13	3	6	8	4	3	4	1	3

II. *Monografie Snelrewaard.*

Dit gebied toont een geheel ander aspect als het zoëven behandelde Finsterwolde. Is dit laatste vrijwel uitsluitend een akkerbouwgebied, Snelrewaard maakt deel uit van een streek, waar de agrarische productie voor het grootste deel gericht is op de veehouderij. De occupatievorm is een totaal andere. Uitgestrekte weilanden op een dunne kleilaag, welke het laagveen bedekt, verdeeld in kleine kavels, alleen in de nabijheid van de boerderij en langs de IJssel, afgewisseld met fruittuinen. De boerderijen langs de IJsseldijk en ter weerszijden van het polderwater de Lange Linschoten gelegen, zijn klein. Een enkele maal treedt het grote type met de grotere bedrijfsvorm naar voren, te midden van de talrijke boerderijen. De betekenis van de stallen en de bereiding van kaas is van invloed op de grootte der boerenwoningen. Naast de boerderijen liggen in het algemeen nog enkele bijgebouwen, zoals de hooischuren, de varkensstallen en het kook- en spoelhok.

In tegenstelling tot Finsterwolde komen slechts weinig landarbeiderswoningen voor; zij vallen te midden van de boerderijen nauwelijks op.

De gemeente is klein van oppervlakte en telt slechts een 600-tal inwoners. Nagenoeg de gehele bevolking vindt haar bestaan in het agrarische bedrijf. Slechts 12 % van de mannen richt zich op de niet-agrarische beroepen. De secundaire groep woont vrijwel geheel aan de kant van Oudewater langs de IJssel, en behoort feitelijk niet tot Snelrewaard, doch tot het stadje Oudewater. In het Zuid-Oosten grenst de gemeente aan de stad Montfoort, in het Noorden aan Linschoten. De gemeente Linschoten is het eigenlijke distributiecentrum voor het Noordelijke deel. Het Zuidelijk deel van de gemeente is aangewezen op Oudewater en Montfoort.

Wij hebben gemeend in de volgende beschouwingen ook enige aandacht aan het agrarische centrum Linschoten te moeten wijden.

Deze monografie is in opzet en uitwerking eenvoudiger van karakter dan de voorgaande, wat enerzijds een verklaring vindt in de geringere grootte van deze gemeente, anderzijds in de geheel andere betekenis van de werkgelegenheid en de werkloosheid in dit gebied. Het kent vrijwel geen werkloosheid, tengevolge van de geheel andere structuur van deze streek.

De sociaal-economische structuur van deze gemeente is in de loop van de jaren ongeveer gelijk gebleven, wat het duidelijkst blijkt uit de verschillende beroepstellingen. (zie tabel 81).

Tabel 81.

De beroepsstructuur van Snelrewaard (1889—1938).

	beroepen der mannen in:			
	1889	1909	1930	(1938)
agrarische beroepen:	170	166	154	(161)
niet-agrarische beroepen	9	11	21	(21)
totaal	179	177	175	(182)

Toch komen ook hier, zij het geringe, veranderingen voor: de bezetting van de agrarische beroepen is, behalve gedurende de laatste periode, regelmatig verminderd. Dat de niet-agrarische groep is toegenomen, zegt voor deze gemeente niets, daar de toeneming een gevolg is van een geringe uitbreiding der stad Oudewater.

Om de betekenis van de niet-agrarische beroepen voor dit gebied te kunnen beoordelen, volgen hier enkele cijfers van de gemeente Linschoten, die eveneens overwegend agrarisch is, echter met een stedelijke kernvorming.

Tabel 82.

De beroepsstructuur van Linschoten in 1889 en 1930.

	1889	1930
agrarische beroepen	282 m.	301 m.
niet-agrarische beroepen	176 m.	287 m.
totaal	458 m.	588 m.

In stede van een geringe achteruitgang kan voor Linschoten enige vooruitgang van de agrarische groep worden geconstateerd. Dit is een gevolg van de toename van het aantal zelfstandigen, dat van 93 steeg tot 132. De niet-zelfstandigen namen af van 189 tot 169. Frappant is nu de toename van de niet-agrarische groep. Tot welke

Tabel 83.

De samenstelling van de niet-agrarische beroepsgroep van
Linschoten in 1889 en 1930.

	aantal mannen in een beroep werkzaam	
	1889	1930
steenfabrieken en dgl.	29	41
bouwnijverheid	33	59
houtbewerking	17	7
verzorgende groep	42	70
binnenscheepvaart	9	16
wagenmakerij	4	7
groot-, tussen- en detailhandel	6	21
maatschappelijke beroepen	17	20
diverse beroepen	19	46
totaal	176	287

beroepen heeft de bevolking zich sedert 1889 gewend? De beroepstellingen van 1889 en 1930 zijn zo bewerkt, dat het mogelijk was verschillende beroeps- en bedrijfsgroepen te vergelijken.

Opvallend is de verandering in de plaatselijke nijverheidsgroep: de steenfabrieksarbeid neemt in betekenis toe, de houtbewerking daarentegen af. Dit laatste is te wijten aan het nagenoeg geheel te gronde gaan van de klompenmakerij.

Van belang is de toename van de verzorgende groep en die van de „handel”. Wijst dit op toename van de welvaart, waardoor uitbreiding van deze groep nodig was? Of is de welstand van deze middenstanders, vergeleken met 1889, relatief gedaald? Evenmin als in Finsterwolde is het hier gelukt op deze vraag een antwoord te geven. Vergelijkingsmateriaal stond ons niet ten dienste.

Worden de groepen bouwnijverheid, verzorgende groep, wagenmakers, handelsgroep en maatschappelijke beroepen, alle in de ruimste zin van het woord afhankelijk van de agrarische en plaatselijke nijverheid, samengevat, dan is de toename in totaal van 102 tot 177. De genoemde groep vertoonde een vermeerdering van 63 %. De totale bevolking steeg in deze 40 jaren met ± 31 %.

Een dergelijke buitengewone verandering binnen een dorpsge-

meenschap moet op de duur tot ernstige gevolgen leiden: Het opvallende is, dat de werkloosheid in deze gemeente eveneens nagenoeg nihil is. Desondanks menen wij, dat in de toekomst in plaats van het werkloosheidsprobleem, het welvaartsprobleem des te meer van betekenis zal worden: het is immers niet aan te nemen, dat, gezien het feit, dat sinds 1889 het aantal „verzorgers” sterker is toegenomen dan de gehele bevolking, het welvaartspeil van de verzorgende groep kan worden gehandhaafd, tenzij de welvaart van de agrarische en industriële groep stijgt.

In Snelrewaard zelf is de mannelijke niet-agrarische groep in de periode 1889 tot 1930 principieel van structuur veranderd. In 1889 was deze groep vrijwel volledig gericht op het agrarisch bedrijf. De beroepsstructuur was de volgende:

Tabel 84.

De samenstelling van de niet-agrarische beroepsgroep van Snelrewaard in 1889.

Klompemakers, zelfst. 2	herbergier, zelfst. 1
id. niet-zelfst. 1	heemraad 1
kooplieden, pluimvee, zelfst. .. 1	machinist, niet-zelfst. 1
veehandelaars, id. 1	koekbakker, niet-zelfst. 1

Nagenoeg alle beroepen hangen min of meer met de agrarische groep samen. Van die samenhang getuigt de beroepstelling van 1930

Tabel 85.

De samenstelling van de niet-agrarische beroepsgroep van Snelrewaard in 1930.

arbeiders, oliefabrieken 3	rijwielhersteller, zelfstandig .. 1
chauffeur, meelfabr. 1	machinist, niet-zelfstandig .. 2
groot- etc. handel (vnl. vee)	adm. werkz., niet-zelfstandig 2
zelfstandig 4	transport id. 1
niet tot het eigenlijk bedrijf	bouw- en onderhoud gebou-
behorend 1	wen, zelfstandig 1
aanleg van macadamwegen,	bouw- en onderhoud gebou-
niet-zelfstandig 1	wen, niet-zelfstandig 3
	timmerfabr. niet-zelfstandig .. 1

in mindere mate, wat is toe te schrijven aan de nabijheid van Oudewater.

De samenhang met de plaatselijke agrarische gemeenschap is niet zozeer verslapt, als wel veranderd. De omvang van de in een indirect verband met de agrarische productie staande beroepen is toegenomen.

In 1938 was de samenstelling van de niet-agrarische groep de volgende:

Tabel 86.

De samenstelling van de niet-agrarische beroepsgroep van Snelrewaard in 1938.

veekooplieden	4	autohandelaar-los arbeider	1
adm. personeel	2	chauffeur	1
privaatdocent	1	machinist	1
bouwbedrijf	3	carrosseriebouwer	2
los-arbeider	1	steenfabriek arbeider	1
arb. graanhandel	1	slager	1
knecht aardappelhandel	1	bloemist te Oudewater	1

Ook de agrarische groep onderging enige veranderingen. De hier gegeven cijfers hebben alleen op de mannen betrekking; die van de vrouwen bleken onderling niet vergelijkbaar te zijn. Er waren o.a. grote verschillen tussen de groepen afhankelijke vrouwen, werkend in de agrarische beroepen en die van de huiselijke diensten. Ook de aantallen opgegeven „zelfstandige” vrouwen toonden bij vergelijking der beroepstellingen dergelijke onderlinge verschillen.

Tabel 87.

Structuur van de agrarische groep in Snelrewaard.

	1889	1909	1930	1938
zelfstandige mannen	66	68	64	70
afhankelijke mannen	104	98	90	91
totaal	170	166	154	161

Er blijkt een duidelijke tendenz tot vermindering van het aantal agrarische mannen aanwezig te zijn, vooral in het aantal niet-zelfstandigen. De zelfstandigen zijn in de laatste jaren vooruitgegaan. Dit betreft niet het aantal bedrijven, waarover ons geen gegevens ter beschikking stonden, doch de mannelijke bedrijfshoofden; indien dus een vrouw aan 't hoofd stond, is dit bedrijf in de bovengenoemde beroepscijfers niet opgenomen. In 1930 waren er 7 bedrijven met een vrouw aan het hoofd. Voor de telling van 1938 is de vrouw als bedrijfshoofd gerekend, als er geen meerderjarige zoon was. Er waren in 1938 71 bedrijven. In de 50-jarige periode is het totaal aantal bedrijven waarschijnlijk niet gewijzigd.

De structuurwijziging der afhankelijken is voor de periode 1889—1930 niet na te gaan. Heeft deze zich voltrokken ten nadele van de inwonende knechts, de landarbeiders of de medewerkende zoons? Inlichtingen ter plaatse verschaften ons hierover geen opheldering.

Voor de laatste 8-jarige periode viel het op, dat de achteruitgang steeds de medewerkende zoons betrof.

Tabel 88.

Samenstelling van de niet-zelfstandige mannen, werkzaam in de agrarische productie in Snelrewaard (1930—1938).

arbeids-positie	1930	1938
medewerkende zoons	45	41
inwonende knechten	16	19
arbeiders	29	31
totaal	90	91

Het aantal aanwezige arbeiders ging een fractie vooruit, evenals de groep inwonende knechts. De toeneming van de inwonende knechten was klaarblijkelijk ter vervanging van de uitgevallen medewerkende zoons.

De betekenis van het kleine bedrijf en de zelfkazerij is van belang voor de werkgelegenheid. De veestapel bestaat voor het grootste deel uit melkgevende koeien, om zoveel mogelijk kaas te kunnen bereiden.

De wei kan uitstekend gebruikt worden voor het mesten van varkens. In verband hiermee staat de varkenshouderij: de wei kan dienstbaar worden gemaakt aan de mesterij. En dat verruimt alweer de werkgelegenheid. Zelfs werden er zoveel varkens gemest, dat de wei niet meer voldoende was en door krachtvoer moest worden aangevuld. De varkensmesterij werd daardoor in menig gebied nagenoeg geheel los gemaakt van de bodemproductie. De varkensrestrictie doet de betrekkelijke betekenis van de wei weer toenemen.

De intensieve veehouderij vereist de ganse dag een drukke en ingespannen arbeid. (1) 's Morgens vroeg het melken, wat deels de taak is van het mannelijk, deels van het vrouwelijke personeel. Het eigenlijke werk der vrouwen begint na het melken, als met het kaasmaken wordt begonnen. De mannen verzorgen de varkens en het overige vee. Verder moet de mest over het land worden uitgespreid, moeten sloten worden uitgebaggerd, waarvoor soms extra personeel nodig is. De bagger uit de sloten wordt voor de bemesting van het grasland gebruikt. Na de maaltijd is er een rustpoos tot omstreeks half drie. Dan wordt alles gereed gemaakt voor de tweede melktijd; door mannen zowel als vrouwen moet er weer flink worden aangepakt.

Dat er door allen heel wat werk verzet moet worden, is te begrijpen, vooral als men bedenkt, dat de grootte van de veestapel in de verschillende bedrijven aanzienlijk is.

Tabel 89 berust op de cijfers der landbouwcristelling van Mei 1938. Duidelijk blijkt de intensiviteit van de veehouderij in deze gemeente. Gemiddeld bedraagt de rundvee-dichtheid 214 stuks per 100 h.a. Hoog in vergelijking bv. met de beide Friese weide gebieden, waar deze 155 en 164 bedraagt. Van dezelfde grootte echter als in de Krimpenerwaard (209 stuks).

Het kleinbedrijf blijkt zowel t.a.v. het rundvee als van de varkens minder arbeidsintensief te zijn. Dit houdt mede verband met de zelfkazerij. De kleine bedrijven zijn te klein om zelf kaas te maken, en leveren de melk of aan de fabriek of verkopen ze direct aan de melkventers in de stad. Dit is niet het geval met de bedrijven in de klasse van 5—10 h.a. Het vee is hier veel groter in aantal, hoewel van zelfkazen in deze bedrijven in mindere mate, dan in de grotere sprake is. Op deze boerderijen voelt men er in het algemeen meer voor de melk aan de fabriek te leveren, omdat door de kleinere hoe-

Tabel 89.

De structuur van de agrarische bedrijven in Snelrewaard in 1938.

per bedrijfsklasse	bedrijfsklassen							Totaal
	minder dan 5 h.a.	5—10 h.a.	10—15 h.a.	15—20 h.a.	20—25 h.a.	25—30 h.a.	30 h.a. en meer	
aantal bedrijven	10	8	11	25	10	5	2	71
waarvan in pacht oppervlakte van alle bedrijven in h.a.	5	6	4	14	6	3	2	40
jongvee	23	61	140	455	229	131	82	1121
drachtig vee	5	25	72	225	124	66	39	556
melkvee	2	18	38	131	57	41	24	311
varkens (geen biggen)	31	82	195	626	309	180	110	1533
schapen en lammeren	18	111	183	704	273	197	122	1608
	—	8	40	124	100	17	70	359

veelheden melk het zelfkazen te duur wordt. Toch komen onder hen nog wel zelfkazers voor.

Tussen de onderscheiden bedrijfsklassen bestaat dan ook weinig verschil in de bezetting met rundvee per 100 h.a.

Tabel 90.

Aantal stuks rundvee per 100 h.a. volgens bedrijfsklassen in Snelrewaard in 1938.

minder dan 5 h.a.	163 stuks	20—25 h.a.	213 stuks
5—10 h.a.	205 „	25—30 h.a.	218 „
10—15 h.a.	218 „	30 h.a. en meer	210 „
15—20 h.a.	216 „		

In dit opzicht zijn de grootste bedrijven niet intensiever, dan de middelbedrijven. Integendeel, er blijkt een geringe vermindering te bestaan, als de bedrijfsgrootte toeneemt, doch de getallen (het gaat hier om slechts 2 bedrijven) zijn te klein voor een definitief oordeel. De personeelsbezetting hangt af van verschillende factoren. De

grootte van het aantal medewerkers wordt vnl. bepaald door de aard van het bedrijf, al is de correlatie niet altijd duidelijk.

In de bedrijven van de laagste klasse worden vrijwel geen medewerkers (uitgezonderd de echtgenote) gevonden. In het algemeen geniet het bedrijfshoofd tevens inkomen uit een nevenberoep.

Een drietal bedrijven had in het geheel geen hulp, met uitzondering van een enkele dag in de hooitijd, waarin men geholpen wordt door een familielid. In één bedrijf van een grotere omvang, dan het gemiddelde in deze klasse, werkte de zoon mee. Het bedrijfshoofd was hier ouder dan 60 jaar.

In een klein melkersbedrijf bood de dochter de behulpzame hand.

Eén bedrijf was vnl. ingesteld op het houden van kippen en valt dus buiten het kader der hier besproken bedrijven.

In de overige vier bedrijven had het bedrijfshoofd inkomsten uit een nevenberoep: melkboer, koopman, los arbeider-chauffeur en doodgraver.

De vrouw werkt in het algemeen in alle bedrijfsklassen mee. Alleen in de grootste bedrijven boven de 30 h.a. is de vrouw vervangen door een extra vrouwelijke hulp.

Tabel 91.

Overzicht van de personeelsbezetting der boerderijen in Snelrewaard in 1938.

medewerkenden:	bedrijfs grootte in h.a.							To- taal
	minder dan 5	5 10	10 15	15 20	20 25	25 30	30 h.a. en meer	
zoons (ev. broers)	1	4	5	18	7	7	1	43
dochters (ev. zusters)	2	3	4	18	5	3	1	36
meiden	—	—	2	11	5	4	2	24
knechts (vnl. inwonend)	—	—	7	8	5	2	—	22
vaste arbeiders	—	—	1	9	3	4	5	22
aantal malen, dat een losse arbeider van node was	—	2	4	5	3	2	1	17
geen volledige bedrijfsgegevens	—	1	1	2	—	—	—	4
bedrijven zonder medewerkers	7	2	—	—	—	—	—	9
aantal bedrijven	10	8	11	25	10	5	2	71

We hebben gemeend de arbeidsbezetting niet te moeten geven volgens de afzonderlijke bedrijven, doch voor de bedrijfsklassen. Dit terwille van de overzichtelijkheid, daar anders, gezien de verschillende soorten van medewerkers, aan duidelijkheid zou zijn ingeboet.

De gezinsarbeid is van grote betekenis. Het aantal medewerkende mannelijke familieleden is groter, dan dat van de knechts en vaste arbeiders. Alleen in de zomerperiode worden meermalen losse arbeiders in dienst genomen. Het betrekkelijk hoge aantal in de tabel genoemd, zegt niets over de grootte der reserve, die in de zomer aanwezig moet zijn. In de eerste plaats, omdat de arbeidsreserve in de omgeving kan worden opgeroepen, en in de tweede plaats trekt de losse arbeider van den enen boer naar den anderen. Op deze wijze komt hij dus meer dan éénmaal in bovenstaande cijfers voor.

In hoeverre de grotere bedrijven meer of minder arbeidsintensief zijn dan de kleinere, is uit de hier gegeven cijfers moeilijk na te gaan. De verzamelde gegevens, die op het uitgekeerde arbeidsloon per h.a. betrekking hadden, bleken verre van betrouwbaar te zijn. Dit hield verband met de gebrekkige boekhouding en met de geringe neiging van verschillende boeren om mededelingen te doen over de financiële kant van het bedrijf.

Wel kan de verhouding tussen het aantal medewerkende mannen in iedere grootte-klasse (bedrijfshoofd en anderen) en de oppervlakte cultuurgrond worden bepaald. Het blijkt, dat de grotere bedrijven minder arbeidsintensief zijn dan de kleinere:

Tabel 92.

Arbeidsintensiviteit volgens bedrijfsklassen in 1938 in Snelrewaard.

minder dan 5 h.a. 1 man per	2 h.a.
5—10 h.a. 1 man per	5 h.a.
10—15 h.a. 1 man per	5 à 6 h.a.
15—20 h.a. 1 man per	7 h.a.
20—25 h.a. 1 man per	9 h.a.
25—30 h.a. 1 man per	8 h.a.
meer dan 30 h.a. 1 man per	10 h.a.

Een gelijk verband bestaat eveneens tussen de vrouwenarbeid en

de bedrijfsgrootte. Ook hier wijkt de bedrijfsklasse van 25—30 h.a. enigszins af.

Zowel t.a.v. de veestapel (rundvee en varkens) als t.a.v. de benodigde arbeid, heeft de bedrijfsgrootte van 10—15 h.a. het meest te betekenen.

De afhankelijkheid van vreemd personeel is het grootst in de bedrijfsklasse boven de 30 h.a. In de bedrijfsklassen van 10—30 h.a. bestaat ongeveer $\frac{1}{3}$ van het aantal in het bedrijf werkzaam zijnde mannen (zelfstandigen inbegrepen) uit vreemde werkrachten.

Nog een enkel woord over het gebruik van landbouwmachines. Drie soorten van werktuigen zijn in gebruik: hooimachine, grasmaai-machine en de hooischudder. Slechts een enkele boer heeft een „lange wagen” aangeschaft.

We kunnen de vraag of deze machines de werkgelegenheid doen verminderen, niet beantwoorden, mede omdat men met het aanschaffen ervan reeds vóór 1914 is begonnen. In de bedrijven groter dan 20 h.a. kon een vrij algemeen gebruik dezer hulpmiddelen worden vastgesteld. Ook het grootste deel der bedrijven in de klasse van 10—20 h.a. bleek in het bezit ervan te zijn.

In de kleinere bedrijven wordt zo goed als altijd met de hand gewerkt.

Het wil ons voorkomen, dat de betekenis der machine voor de plaatselijke werkgelegenheid gering is.

Enige aandacht zij nog besteed aan de leeftijdsopbouw van de agrarische groep in 1930 en 1938. Is deze onder invloed van de crisis veranderd? Men dient met het trekken van conclusies op grond van de volgende cijfers voorzichtig zijn, daar deze uit de aard van de zaak klein zijn, zodat verschillende factoren een onevenredig grote invloed kunnen uitoefenen.

Voor het geval men deze cijfers wilde vergelijken, met die betreffende de werkgelegenheid, dient in aanmerking te worden genomen, dat ter plaatse wonend, nog niet wil zeggen ter plaatse werkend. Ook enkele uitwonende knechts kwamen voor. Zij zijn bij de arbeiders ondergebracht.

In de gehele agrarische groep blijkt de leeftijdsopbouw vrijwel geen wijziging te hebben ondergaan. Behoudens de jongste leeftijds-klasse is de structuur van de werkrachten ongewijzigd gebleven.

Tabel 93.

Leeftijdsofbouw van de mannelijke agrariërs te Snelrewaard
in 1930 en 1938.

	medewer- kende zoons		inwo- nende kechts		arbeiders		zelfstan- digen		Totaal	
	'30	'38	'30	'38	'30	'38	'30	'38	'30	'38
20 jaar en jonger	14	17	7	7	2	6	—	—	23	30
21—30 jaar	19	13	7	9	9	5	4	9	39	36
31—40 „	7	6	1	2	5	9	15	10	28	27
41—50 „	3	2	1	1	6	6	17	22	27	31
51—60 „	2	2	—	—	3	2	20	19	25	23
61 jaar en ouder	—	1	—	—	4	3	8	10	12	14
Totaal	45	41	16	19	29	31	64	70	154	161

De veranderingen binnen de afzonderlijke categorieën heffen elkan-
der nagenoeg op, en verliezen hierdoor hun betekenis.

De jeugdige arbeiders hadden noch in '30 noch in '38 te kampen met
enige werkloosheid. Dit hangt samen met de geringe seizoenbeweging
in deze zeer intensieve zelfkazersbedrijven. Er is geen enkele reden de
jeugdigen in de winter te ontslaan. Ook zou zich een tijdelijk uit-
stoten van de jongere werkkrachten sterker wreken, dan in de ak-
kerbouw, gezien de geheel andere werkzaamheden. De machines
kunnen slechts weinig mensenarbeid vervangen, wat een voor de
werkgelegenheid stabiliserende factor is. Daardoor ontstaat in een
weidegebied van een dergelijke structuur, niet spoedig een jeugd-
werkloosheidsprobleem. De werkloosheid treft hier eerder de oudere
arbeiders, die meer moeten verdienen dan de jongeren. Wij menen
uit gesprekken met verschillende landbouwers te mogen opmaken, dat
men graag meer jongeren te werk zou willen stellen, doch dat er
vrijwel geen beschikbaar zijn. Dit is in overeenstemming met onze
eigen ervaring en die van de plaatselijke autoriteiten. Jonge werk-
lozen komen niet voor. De werkloosheid der ouderen is slechts ge-
ring. Van October tot en met April zijn er ongeveer een 10-tal
werklozen. Dit aantal vermindert na het voorjaar, wanneer de koeien

kalven en de melktijd aanbreekt. In Juni is de werkloosheid nage-
noeg verdwenen. In de volgende maanden neemt ze weer toe tot
October.

Hoe is deze werkloosheid over de volwassen landarbeiders van
Snelrewaard verdeeld? Op grond van het opgegeven getal vaste ar-
beiders zou men kunnen menen, dat de werkloosheid slechts enkele
arbeiders treft. Dit blijkt niet zo te zijn, want ook vaste arbeiders
uit de omgeving komen hier werken, en sommige boeren, al erken-
nen zij dat niet, schuiven de arbeiders 's winters wel eens af op
de steun.

De opgave van de werkloosheidsduur omvat de periode Mei 1937
tot Mei 1938 (de cijfers zijn verstrekt door de gemeente-secretarie).

Tabel 94.

Overzicht van de werkgelegenheid en werkloosheid der meerder-
jarige landarbeiders te Snelrewaard in 1937/'38.

	geen werk- loosheid	Werkloosheidsduur				Totaal
		Korter dan 2 mnd.	3 en 4 mnd.	5 en 6 mnd.	7 mnd. en langer	
21—30 jaar	5	—	—	—	—	5
31—40 „	6	1	1	1	—	9
41—50 „	3	1	1	1	—	6
51—60 „	1	1	—	—	—	2
61 j. en ouder	2	—	—	—	1	3
Totaal	17	3	2	2	1	25

De jongere arbeiders hadden in het laatste jaar (gebruikt zijn de
gegevens van de gemeente-secretarie) niet met werkloosheid te kam-
pen. In de voorafgaande jaren was dit enigszins anders, doch toen
had de jeugdwerkloosheid ook weinig te betekenen.

Eerst in de leeftijdsklasse boven de 30 jaar krijgt de werkloosheid
enige betekenis. Een grote rol bij het al of niet werkloos zijn van

den arbeider, spelen, wanneer het een kleine groep betreft, persoonlijke factoren. De meeste boeren weten uit eigen ervaring of door inlichtingen van hun collega's, wat een werkman presteert. Raakt een bepaalde arbeider dus langere tijd zonder werk, dan is dat in het algemeen aan individuele factoren te wijten. Het enige geval van een vrijwel permanente werkloosheid betrof een oudere arbeider, die weinig meer presteerde.

Volgens de volkstellingskaarten van 31 Dec. 1930 waren er toen slechts 5 werklozen. 3 waren boven de 61 jaar. 2 arbeiders tussen de 20 en 25 jaar waren meer los werkman, dan landarbeider. Beiden zijn naar elders vertrokken, om er ander werk te verrichten.

Afgezien van een geringe winterwerkloosheid, heeft de ledigheid weinig te betekenen. Een gunstige invloed had in 1938 de aanleg van de nieuwe rijksweg ten Zuiden van Woerden.

In hoeverre doen de arbeiders pogingen kleine boer te worden? In deze streek is dit afhankelijk van het eventueel bezit van vee. Stelt men er bij gehuwde arbeiders een onderzoek naar in, dan blijken er slechts 5 enig vee te bezitten, wat in dit verband van betekenis kan zijn:

Tabel 95.

Overzicht van veebezit van landarbeiders te Snelrewaard in 1938.

1.	3	geiten,	20	kippen.								
1.	1	varken,	150	kippen, 100	kuikens.							
1.	1	jongvee,	1	melkkoe,	12	biggen,	1	varken,	60	kuikens,	41	kippen.
1.	1	varken,	7	kippen.								
1.	2	melkkoeien,	25	kippen.								

We geven deze gegevens volledig, om te laten zien, dat de „veestapel” van den landarbeider vrijwel niets te betekenen heeft. Feitelijk komen alleen de beide arbeiders met een melkkoe het type van den kleinen boer nabij. Het is begrijpelijk, dat in een weid gebied de mogelijkheid om een landarbeidersbedrijfje op te zetten beperkt is, in verband met de arbeidsgang in zo'n bedrijf. Een arbeider kan na zijn werkdag wel in zijn tuin werken, maar het melken van koeien moet op vaste tijden geschieden.

Een vergelijking tussen de lonen van de verschillende categorieën arbeiders te maken, is niet wel mogelijk vanwege de onvolledige gegevens vermeld in het collectieve contract, en vanwege het feit, dat de lonen van het inwonend personeel van boer tot boer verschillen. De gegevens, die hieromtrent werden verkregen, waren niet geheel betrouwbaar, omdat in het éne geval kost en inwoning hoger werden berekend, dan in het andere. In het algemeen verdient een inwonende jongen van 15 jaar ongeveer f 2,50 tot f 5,— per week, met kost en inwoning. De oudere knechts verdienen meer, doch dit bedrag komt in 't algemeen niet uit boven f 8,— à f 9,— per week. De vaste arbeiders verdienen minimaal f 15,— per week, gedurende de hooibouw f 17,— met kost en f 19,— zonder kost. Of dit contractloon werkelijk wordt uitbetaald is moeilijk na te gaan.

In hoeverre is de demografische structuur in deze gemeente van belang voor de werkgelegenheid? Is ook hier het aantal mannen tussen 15 en 65 jaar relatief toegenomen? Voor Snelrewaard en Linschoten zijn deze wijzigingen nagegaan voor de periode van 1909 tot 1930 voor de mannelijke groep.

Tabel 96.

Leeftijdopbouw der mannelijke bevolking te Linschoten en Snelrewaard in 1909 en 1930.

	Linschoten				Snelrewaard			
	1909		1930		1909		1930	
	abs.	proc.	abs.	proc.	abs.	proc.	abs.	proc.
0—15 jaar	282	35,74	339	35,39	98	35,77	121	39,93
16—64 jaar	445	56,40	567	59,18	160	58,39	172	56,77
65 j. en ouder	62	7,86	52	5,43	16	5,84	10	3,30
Totaal	789	100,—	958	100,—	274	100,—	303	100,—

In het vrijwel zuiver agrarische Snelrewaard is het aantal mannen van 15—65 relatief afgenomen. Vergeleken met 1909 is er naar deze maatstaf in 1930 een tekort van 5 productieven. In Linschoten is

dat anders, daar er hier sedert 1909 een relatief te veel is van 27 mannen van 15—65 jaar. In deze gemeente is de werkloosheid zowel in de winter als in de zomer zeer laag, zoodat het surplus geen plaatselijke werkloosheid tengevolge heeft gehad. Het komt ons voor, dat dit overschot voaal ten goede is gekomen aan de sterk toegenomen middengroep. In Snelrewaard heeft geen wijziging van de leeftijds-pyramide invloed geoeffend op de plaatselijke arbeidsmarkt. Ondanks de toegenomen bevolking is sedert 1909 het aantal mannen, dat een beroep uitoefent gelijk gebleven, zodat het aantal productieven relatief is gedaald. Uit fig. 17 blijkt, dat de bevolking van 1900 tot ongeveer 1915/16 stationnair is gebleven, doch daarna enigszins toegenomen. Dit vond dus plaats tijdens en na de wereldoorlog.

Nagegaan is de vestiging en het vertrek van de in een beroep werkzame mannen in de perioden 1926 t/m 1930 en 1931 t/m 1e halfjaar 1938. De gegevens der eerste periode zijn ontleend aan de vestiging- en vertrekregisters der gemeenten. Opgenomen zijn alle mannelijke migranten, die op het ogenblik van vestiging en vertrek ouder dan 14 jaren waren. In dit tijdvak immigrerden 39 mannelijke gezinshoofden of alleenstaande personen, met 6 mannelijke gezinsleden ouder dan 14 jaar. De groep van emigranten omvatte resp. 64 en 5 mannen. Er is dus een belangrijk vertrekoverschot van 24 mannen boven de 14 jaar. Wordt de groep van migranten nader beschouwd, dan blijkt voor de gezinshoofden de immigratie gelijk te zijn aan de emigratie, in beide gevallen 22.

De vestiging en vertrek van de met de gezinshoofden meetrekkende gezinsleden bedroeg resp. 6 en 5. Practisch heeft dit verschil niets te betekenen, wan de werkgelegenheid betreft. Worden de gezinshoofden volgens de beroepen gegroepeerd, dan blijken er weinig verschillen te zijn tussen vestiging en vertrek:

De migratie der gezinnen heeft dus geen invloed op het vertrekoverschot. Dit komt uitsluitend tot stand door de migratie van alleenstaande personen. Nu deed zich t.a.v. de analyse volgens de beroepen een moeilijkheid voor, dat n.l. aan de gemeente-secretarie niet altijd was na te gaan wat het beroep was van een wegtrekkende arbeiders- of veetelerszoon. Vandaar, dat deze personen zijn ingedeeld als „arbeiderszoon” en „veetelerszoon”. Deze gegevens geven een duidelijk inzicht in de structuur van de trek van de agrarische groep, maar in het bijzonder van de jongeren:

Tabel 97.

Migratie van gehuwde mannen, werkzaam in een beroep te Snelre-
waard (1926 t/m 1930).

	immigratie	emigratie	overschot
zelfstandigen in de agrarische productie	10	9	+1
	10	12	-2
landarbeiders			
totaal agrarische beroepen	20	21	-1
niet-agrarische beroepen	2	1	+1
totaal	22	22	—

Tabel 98.

Migratie van ongehuwde mannen, werkzaam in een beroep te
Snelrewaard (1926 t/m 1930).

	immigratie	emigratie	overschot
arbeiders knechten	16	22	-6
arbeiderszoons	1	13	-12
veeteelerszoons	5	8	-3
totaal agrarische groep	22	43	-21
niet-agrarische groep	1	4	-3
totaal	23	47	-24

Voor de groep arbeiders en boerenknechts zijn de zoons van ter
plaatse wonenden buiten beschouwing gelaten. Klaarblijkelijk had
in deze periode een vermindering van het aantal inwonende knechts
plaats, al blijft de mogelijkheid bestaan, dat hun plaatsen werden
ingenomen door jongeren, wonende te Snelrewaard zelf.

De emigratie van de zoons van arbeiders en veeteelers draagt in
belangrijke mate bij tot het vertrekoverschot. Dit is het normale

beeld van iedere agrarische gemeente. De werkgelegenheid is niet voldoende deze jongeren op te nemen.

Worden de gegevens gegroepeerd volgens de leeftijden, dan blijkt, zoals te verwachten was uit het bovenstaande, dat juist de jongeren van 14 tot 30 jaar wegtrekken.

De volgende cijfers hebben alleen betrekking op de agrarische groep:

Tabel 99.

Leeftijdsofbouw van de agrarische migranten te Snelrewaard (1926 t/m 1930).

I = immigratie E = emigratie	zelfstandigen		arbeiders/ knechten		zoons van arbeiders		zoons van veehou- ders		Totaal	
	I	E	I	E	I	E	I	E	I	E
14 t/m 20 j.	—	—	7	5	1	10	2	2	10	17
21 t/m 30 j.	3	—	11	19	—	3	3	3	17	25
31 t/m 40 j.	3	2	6	4	—	—	—	3	9	9
41 t/m 50 j.	—	3	1	3	—	—	—	—	1	6
51 t/m 60 j.	3	2	1	2	—	—	—	—	4	4
61 j. en ouder	1	2	—	1	—	—	—	—	1	3
Totaal	10	9	26	34	1	13	5	8	42	64

De invloed van de wegtrekkende zoons op het vertrekoverschot in de jongste klassen is duidelijk. Het emigratie-surplus in de klasse van 41/50 jarigen dankt zijn ontstaan aan een overschot in de groep van zelfstandigen en arbeiders.

Voor de analyse van de richting van de trek hebben we ons beperkt tot de gezinshoofden en alleenstaande personen, jonger dan 60 jaar om de ouderen, die elders gaan rentenieren, buiten beschouwing te laten. Ook werd de niet-agrarische groep niet opgenomen.

Uit de verzamelde gegevens blijkt, dat het vertrekoverschot feitelijk naar het omringende platteland trekt. De steden en agrarisch-stedelijke centra spelen een geringe rol. Onder de steden worden ditmaal begrepen de gemeenten met minder dan 20 % der in een beroep werkende personen, werkzaam in de agrarische productie, onder agra-

risch stedelijke centra de gemeenten met 20—40 % werkzaam in de primaire productie.

Tabel 100.

Richting van vestiging en vertrek van agrarische migranten jonger dan 60 jaar in de periode 1926 t/m 1930 te Snelrewaard.

	immigratie	emigratie	vertr. overschot
steden	8	9	1
stedelijk agrarische centra	2	5	3
agrarische gemeenten	26	42	16

Er vindt dus feitelijk een opschuiving plaats binnen het platteland zelf.

In de periode 1931 t/m 1e halfjaar 1938 is het beeld van vestiging en vertrek, uitgaande van de volkstellingskaarten van 1930 voor de verschillende beroepen het volgende:

Tabel 101.

De migratie van de in een beroep werkzame mannen in 1931 t/m Augustus 1938 te Snelrewaard.

	immigratie	emigratie	overschot
zelfstandigen i. d. agr. prod.	12	12	—
inw. knechts	16	13	+3
landarbeiders	7	9	—2
medewerkende zoons	5	11	—6
veeteelers zoons	—	7	—7
arbeiders zoons	—	5	—5
overigen	6	8	—2
Totaal	46	65	—19

Ook in de crisisjaren werd het vertrekoverschot dus gevormd door de zoons van de agrariërs. In de voorgaande 5 jaren bedroeg

het vertrekoverschot 24, in deze 7½ jaar 19. Deze achteruitgang is een gevolg van de mindere mogelijkheden elders geboden. Opvallend is het vestigingsoverschot van de inwonende knechts. Er heeft in deze categorie dus geen verdere vermindering door migratie plaats gevonden.

Van de veetelers- en landarbeiderszoon konden de beroepen, gekozen vóór of tijdens het vertrek worden nagegaan. Van de veehouderszoon, die in 1930 nog geen beroep hadden, werden er 3 boerenknecht (zoon van kleine boeren), 1 slagersknecht, 1 kapper, 1 kaashandelaar, 1 expeditieknecht. De 5 arbeiderszoon kozen in drie gevallen het beroep van boerenknecht, één werd slagersknecht, en één fabrieksarbeider.

De helft der emigranten bleef dus in het agrarische bedrijf werken.

Ook voor de andere categorieën kon het vertrek nader worden ontleed. Zo was het wat de arbeiders betreft mogelijk het volgende onderscheid te maken:

Vertrokken in hetzelfde beroep:	5.
id. in ander beroep:	2.
id. met opgeven van werk:	2.

De andere beroepen waren die van chauffeur en van los werkman. Beiden waren echter op 31 Dec. 1930 werkloos.

Zij, die op 31 Dec. '30 medewerkende zoon waren, vertrokken om de volgende redenen.

als medewerkend, met vader:	3
als zelfstandige:	3
als boerenknecht:	3
in ander beroep en studie:	2

Het merendeel bleef in de agrarische productie werken. De trek der zelfstandigen is te onderscheiden in die van de pachtboeren en van hen, die het bedrijf opgeven, hetzij wegens leeftijd (7 personen), hetzij om van beroep te veranderen (één werd veekoopman te Oude-water).

De vraag is nu: indien het aantal arbeidsplaatsen, dat sedert 31 Dec. '30 is vrijgekomen, wordt vergeleken met het plaatselijke aanbod, in hoeverre biedt Snelrewaard dan een teveel aan agrarische arbeidskrachten.

Tabel 102.

Overzicht van vrijgekomen agrarische arbeidsplaatsen in Snelre-
waard in de periode 1931—1938.

Vrijgekomen arbeidsplaatsen	
a. van zelfstandigen:	vertrek en beroepsverande- ring
door overlijden	5
vertrek met behoud van beroep	4
beroepsverandering, opge- ven van beroep, ev. met vertrek	13
b. van arbeiders:	c. inwonende knechten: door vertrek
door overlijden	13
vertrek met behoud van beroep	d. medewerkende zoons (op 31 Dec. '30): door overlijden
	1
	vertrokken in agrarisch beroep
	9
	vertrokken in ander beroep
	2
	nu zelfstandige
	14

In het totaal kwamen 70 arbeidsplaatsen vrij. Wil Snelrewaard op de juiste wijze de beroepskeuze der jongeren doen plaats vinden, dan mag worden verwacht, dat het aanbod van agrarische arbeidskrachten eveneens 70 zal bedragen.

De vrijgekomen arbeidsplaatsen worden als volgt ingenomen:

Tabel 103.

Overzicht van de ingenomen agrarische arbeidsplaatsen in Snelre-
waard in de periode 1931—1938.

a. zelfstandigen:	c. inwonende knechten:
vroeger medewerkende zoons	immigratie
14	13
immigratie	d. medewerkende zoons: immigratie
12	5
b. arbeiders:	medewerkende zoon ge- worden
immigratie	20
beroepskeuze jongeren	
6	

De vrijgekomen 70 arbeidsplaatsen werden door 77 personen in-
genomen. Hiervan kwamen 36 van buiten.

Van de vertrokkenen na 31 Dec. 1930 bleven er 31 werkzaam in
een agrarisch beroep. Hierbij komen dan nog een 12-tal jongeren,

die op genoemde datum nog geen 14 jaar, na het bereiken van deze leeftijd het dorp verlieten als knecht of medewerkende zoon.

Snelrewaard bood dus 43 agrarische arbeidskrachten aan de omgeving aan, terwijl het zelf slechts 36 personen kon opnemen. Er worden door de Snelrewaardse groep meer agrarische arbeidskrachten aangeboden, dan het zelf kan plaatsen. Was de werkgelegenheid ter plaatse niet met 7 mannen uitgebreid, zo zouden er meer agrarische arbeidskrachten aan de omgeving zijn aangeboden.

Binnen deze kleine agrarische gemeenschap is de beroepskeuze in verkeerde richting geleid. De toename der agrarische werkkrachten ter plaatse heeft weinig te betekenen, al hadden we veeleer een voortzetting van de vermindering, gelijk aan die van de periode 1889—1930 verwacht. Een gedeeltelijke vervanging van ouderen door jongeren is niet onwaarschijnlijk.

Mochten de omstandigheden in de stad verbeteren, dan kan men er verzekerd van zijn, dat een deel der jongeren zullen pogen daar een hoger loon te verdienen. De klachten over gebrek aan jonge arbeiders zullen dan wel algemeen worden.

De verdere analyse van de migratie bracht geen principieel verschil met voorgaande periode.

T.a.v. de sociaal-ethische structuur kunnen we ons bepalen tot een korte mededeling. Een tegenstelling tussen boeren en arbeiders, gelijk in de vorige monografie werd geconstateerd, bestaat niet, althans niet in die mate. Van belang voor een meer directe band boer-arbeider is ook de betekenis van het inwonende personeel.

De zorg voor de jongeren blijkt het duidelijkst uit de beroepskeuze.

Van de op 31 Dec. 1930 aanwezige personen van 6—14 jaar was de keuze van het beroep als volgt, (de vertrokkenen buiten beschouwing gelaten):

- 1°. medewerkende zoon werden 20 jongeren, vader in alle gevallen veehouder;
- 2°. boerenknecht werden 5 jongeren, waarvan 4 zoons van kleine boeren, 1 zoon van een landarbeider;
- 3°. tuindersknecht werd 1 jongere, vader chauffeur graanhandel;
- 4°. carrosseriemaker, 1, zoon van boerenarbeider;
- 5°. slager, 1, zoon van kleine boer;
- 6°. bloemistknecht te Oudewater, 1, zoon van arbeider graanhandel;

7°. een vijftal had nog geen beroep gekozen; hiervan genoten 4 verder onderwijs (resp. boekhoudonderwijs, H.B.S., Universiteit en Ambachtsschool); 1 was om gezondheidsredenen nog thuis.

Men ziet dus duidelijk de overwegende betekenis van de familiale bedrijfspvorm op de beroepskeuze. In meer dan de helft van de gevallen stond het beroep reeds vast voor het verlaten van de school. Van een keuze, in de eigenlijke zin van het woord, is geen sprake. Het sociale systeem dwingt de jongeren feitelijk hun leven in het agrarische bedrijf door te brengen.

V. DE AGRARISCHE PRODUCTIE: WERKLOOSHEID EN WERKLOOSHEIDSBESTRIJDING.

Binnen de Nederlandse gemeenschap zijn de sociaal-economische verhoudingen sedert het midden van de 19e eeuw principieel gewijzigd. Van het totaal aantal personen werkzaam in een beroep in 1889¹⁾ vond 31,8 % een plaats in de agrarische productie. In 1930 was dit aandeel gedaald tot 20,2 %. Daartegenover nam het aandeel der overige beroepsgroepen nijverheid, handel en verkeer, en de overige beroepen toe. De weinig betekende beroeps- en bedrijfs-groep visserij en jacht daalde van 1,0 % tot 0,4 %, (resp. in 1889 en 1930).

Het is duidelijk, dat de invloed van de agrarische productie op het sociaal-economisch bestel van ons land groter is, dan het percentage van 20,2 % zou doen vermoeden. Minderhoud is van mening, dat van 1 h.a. grond in de kleibouwstreken ongeveer 1 persoon afhankelijk is, in de weidestreken is dit cijfer iets minder, terwijl het getal voor de zandstreken eveneens op 1 kan worden gesteld. T.a.v. de tuinbouw meent hij, dat hier ongeveer 5 personen van 1 h.a. afhankelijk zijn. Op grond hiervan berekent hij, dat rond 2½ miljoen mensen afhankelijk zijn van de primaire productie, d.i. ongeveer 32 % van de bevolking. Het wil ons voorkomen, dat deze schatting aan de lage kant is. Inderdaad blijkt uit het verdere verloop van het betoog, dat dit cijfer bedoeld is als minimum. (1)

Ir. Roebroek (2) meent uit te mogen gaan van het feit, dat de gemeenten met meer dan 50.000 inwoners bijna uitsluitend een industrieel karakter hebben. Hij verwaarloost met opzet het feit, dat ook in deze centra een agrarische groep aanwezig is, en dat de gemeenten met minder dan 50.000 inwoners niet uitsluitend een agrarisch karakter hebben, in dit geval dus verwaarlozend de aanwezigheid van een industriële groep. Aannemend, dat de fouten over en weer wegvallen, komt hij tot de conclusie, dat ongeveer 60 % van de gehele bevolking betrokken is bij en afhankelijk is van de landbouw. Door uit te gaan van de uitkomsten van de beroeps-

¹⁾ De eerste betrouwbare beroepstelling dateert van 1889.

telling en de personen werkzaam buiten landbouw en industrie over deze beide te verdelen, wordt een percentage gevonden, dat weinig van het zo even genoemde afwijkt.

Alhoewel het percentage verrassend hoog is, menen wij toch, dat de werkelijkheid door deze cijfers beter wordt benaderd, dan door het cijfer van Minderhoud. Vast staat wel, dat de helft van de Nederlandse bevolking direct of indirect van de bodemproductie afhankelijk is. Men denke in dit verband aan de landbouwindustrieën, de dorpsmiddenstand, de nijverheid, die haar afzet voornamelijk vindt in de agrarische groep. Bovendien hangt ook een deel van de overige consumptie-industrie af van de consumptieve kracht van de directe en indirect-agrarische groep.

De grootte van deze groep wordt niet nader vastgesteld, daar dit buiten het kader van deze studie zou vallen. Wij menen er echter op te moeten wijzen, dat een gedetailleerde kennis der samenstelling van de groep der direct en indirect afhankelijken van grote waarde is voor het bepalen van de omvang der werkloosheid, die het gevolg is van de tegenstelling stad-platteland. Wil men deze vorm van werkloosheid bestrijden, dan zal ten aanzien van dit probleem het nodige documentatiemateriaal dienen te worden verzameld.

De relatieve betekenis van de werkgelegenheid der agrarische productie is dus volgens de beroeps- en bedrijfstellingen verminderd. Dit is voor een belangrijk deel te wijten aan het gebrek aan gemakkelijk te ontginnen grond. De volgende cijfers tonen de langzame toename aan van de beschikbare cultuurgrond.

Tabel 104.

Toename van de oppervlakte cultuurgrond in Nederland van 1833 tot 1930.

1833	totale oppervlakte	1.895.981 h.a.
1888	„ „	2.056.863 h.a.
1930	„ „	2.294.719 h.a.

In het tweede hoofdstuk is er reeds op gewezen, dat er in 1930 meer mannen werkzaam waren per h.a., dan in 1889, een gevolg van de toename van de tuinbouw en van het kleine bedrijf. De akker-

bouw echter vereiste in de latere jaren minder niet-zelfstandige hulpkrachten.

De productie is echter sterker toegenomen, dan men op grond van de toeneming van areaal en werkkrachten zou verwachten. Sedert de periode 1861/70 zijn de opbrengsten van de verschillende akkerbouwgewassen sterk toegenomen. Enige cijfers ter toelichting (3):

Tabel 105.

Opbrengst van enkele landbouwgewassen per h.a. cultuurgrond.

gewassen	Opbrengst per h.a. in h.l.	
	1861/70	1926/35
wintertarwe	} 21,0	39,9
zomertarwe		34,8
rogge	17,2	30,2
wintergerst	37,7	48,8
zomergerst	28,9	45,6
suikerbieten	26,0	35,5

De opbrengsten per h.a. zijn dus aanzienlijk toegenomen. Er zou reden zijn om te vermoeden, dat de vereiste hoeveelheid arbeid per eenheid cultuurgrond eveneens is toegenomen.

De toename van het aantal mannen werkzaam per h.a. cultuurgrond, blijkt echter vrij gering te zijn. Deze bedroeg per h.a. cultuurgrond in de periode 1889 tot 1930 ongeveer 5½ %. De opbrengsten per h.a. zijn volgens de zoëven genoemde cijfers in het algemeen verhoogd met meer dan 50 %.

Ook dient de vraag te worden gesteld, of de opbrengst van de primaire productie gelijke tred heeft kunnen houden met de toenemende bevolking.

Het is echter niet doenlijk een behoorlijk inzicht te verkrijgen in de omvang van de vroegere agrarische productie. Wel kon gebruik worden gemaakt van de publicatie van de commissie E b e l s. Hierin was opgenomen het resultaat van de poging de omvang van de akkerbouw- en veeteeltproductie over een reeks van jaren te bepalen, nl. over 1909/12, 1923/24 enz. tot en met 1931/32. Op grond van gevonden cijfers kon de genoemde commissie enig licht verschaffen over de uitbreiding van de landbouwproductie. (4)

Tabel 106.

Uitbreiding van de Nederlandse landbouwproductie van 1909/12 tot 1931/32. (Index-cijfers: 1909—1912 = 100).

Producten	1909	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
	1912	1924	1925	1926	1927	1928	1029	1930	1931	1932
akkerbouwproducten	100	102	113	120	115	96	144	138	103	107
dierlijke producten	100	124	135	143	156	159	163	158	159	159
landbouw producten	100	116	129	138	144	139	159	156	145	144
toegevoegde grondstoffen	100	135	140	171	183	194	188	203	224	240

De tuinbouwproductie werd door de commissie buiten beschouwing gelaten.

Wordt de periode 1909/12 vergeleken met 1923/32, dan blijkt, dat de totale landbouwproductie gemiddeld is toegenomen met 41 %, wat voor een belangrijk deel te danken is aan de toenemende betekenis van de toegevoegde grondstoffen (gemiddelde toename van 85 % in dezelfde periode). De akkerbouwproductie nam gemiddeld toe met ongeveer 15 %. De dierlijke productie met circa 51 %. Wordt de totale Nederlandse bevolking in 1909 gesteld op 100, dan bedraagt deze in 1920 en 1930 resp. 117 en 135. Sedert 1909 is de totale landbouwproductie dus niet bij de zich uitbreidende bevolking achtergebleven. Dit geldt echter niet voor de akkerbouwproductie afzonderlijk. Deze is sedert 1909 in belangrijke mate achtergebleven. De dierlijke productie daarentegen, welke evenals de tuinbouwproductie, gericht is op de uitvoer, nam sterker toe, dan men op grond van de toenemende bevolking had kunnen verwachten.

Het is te betreuren, dat over de periode 1889 tot 1909, een tijdvak van grote veranderingen op agrarisch gebied, dergelijke gegevens niet aanwezig zijn. Heeft de totale agrarische opbrengst in die periode gelijke tred gehouden met de bevolkingstoename? Dit is waarschijnlijk, gezien de intensivering van de agrarische productie, welke in deze periode een aanvang nam.

Na 1889 heeft de agrarische productie ondanks het feit, dat de omvang gelijke tred heeft kunnen houden met de toenemende bevolking, dank zij de intensivering en voor een gering deel dank zij

de uitbreiding van het areaal, minder dan voor 1889 tot doel de eigen bevolking te voeden. Zowel de dierlijke als de tuinbouwproductie werden in de laatste 40 jaren ingesteld op de afzet in het buitenland.

Sterk spreken in dit opzicht o.m. de cijfers van de uitvoer van vers en gezouten vlees: in 1870 bedroeg deze 230.000 k.g., in 1890 11.794.000 k.g., in 1910 50.633.000 k.g. Een gelijk beeld toont de uitvoer van kaas in dezelfde jaren resp. 29, 30 en 55 miljoen K.G. (5)

Ongetwijfeld bracht dit ernstige gevaren met zich, waarvoor o.a. de agrarische econoom Smid nadrukkelijk waarschuwde. Het is echter de vraag, of de ontwikkeling op dat moment een andere had kunnen zijn. Was er wel een andere weg na de grote landbouwcrisis? Had iedere andere richting niet geleid tot autarkie of protectie? En zou dit in een periode van vrijhandel wel gewenst zijn geweest voor een land met een sociaal-economische structuur als het onze? Inderdaad is het mogelijk een periode van vrijhandel als tijdelijk op te vatten, wat gezien de geschiedenis van de handel alleszins gerechtvaardigd is. Doch anderzijds mocht men in de negentiger jaren evenzeer aannemen, dat de toenemende wederzijdse afhankelijkheid in het ruilverkeer tot gevolg zou hebben de onmogelijkheid de gegroeide handelsbetrekkingen, gegrond op de idee van de internationale arbeidsverdeling, te verbreken.

Men dient o.i. een onderscheid te maken tusschen vrijhandel en internationale arbeidsverdeling. Het laatste beginsel staat en valt niet met het eerste. Het eerste daarentegen houdt onverbiddeijk als consequentie het tweede in. Vrije uitwisseling van goederen leidt op de duur tot een natuurlijke bepaling van standplaats der productie. Het is echter niet zo, dat deze op geen andere wijze zou kunnen worden bepaald. Het is mogelijk, dat, indien het handelsverkeer van staatswege georganiseerd wordt, in wederzijdse verdragen de functie van ieder gebied voor de productie wordt vastgesteld.

Exceptionele omstandigheden hebben inmiddels zowel de idee van de vrijhandel als van de internationale arbeidsverdeling op de achtergrond gedrongen. Protectie en autarkie in de meest verscheiden vorm, hebben hun plaats ingenomen. T.a.v. onze landbouw is de afzet in Engeland en Duitsland van bijzondere betekenis. Deze wordt thans ernstig bedreigd. Met betrekking tot Duitsland is het niet zonder meer aan te nemen, dat de huidige toestand lang kan voortduren, al beschikken we niet over gegevens om dit te kunnen

staven. Van betekenis is de omstandigheid in hoeverre de industriële hausse aldaar een blijvende en nadelige betekenis zal hebben voor de structuur van de agrarische groep in Duitsland. Alle maatregelen, die men daar heeft genomen om de trek naar de stad te doen ophouden zijn te niet gedaan door de geforceerde opleving in het industriële leven. Het gevolg kan op de duur niet anders zijn, dan een achteruitgang van de agrarische productie. Misschien kan het ogenblik van een agrarische achteruitgang enige tijd worden verschoven, doordat het Duitse Rijk er in zou kunnen slagen, agrarische landen binnen zijn economisch bereik te brengen, doch hoe zullen deze landen dan op de industriële ontwikkeling in Duitsland reageren? Ook hier kunnen zich dezelfde verschijnselen voordoen als in het Duitse Rijk zelf. Wat zal de betekenis van het één en ander zijn voor ons land? Zal Duitsland weer opnieuw een afzetgebied kunnen worden voor onze producten, of zal de poort gesloten blijven zowel voor grovere als fijnere tuinbouwproducten, bv. in verband met een eventuele daling van de levensstandaard van het Duitse volk? Ook bestaat de mogelijkheid, dat emigratie van Nederlandse tuinders en boeren tot de reële mogelijkheden zullen blijven behoren, indien de trek naar stad in Duitsland inderdaad een factor van betekenis blijkt te zijn voor het sociaal-economische leven daar te lande.

Indien de speculatie, dat binnen afzienbare tijd het Duitse agrarische apparaat niet meer zo kan functioneren als het moet, juist blijkt te zijn, dan zouden inderdaad de offers, die gebracht moeten worden om onze tegenwoordige tuinbouw op peil te houden, gerechtvaardigd zijn. Extensivering en achteruitgang van de agrarische productie in het Duitse achterland rechtvaardigt in beginsel een intensivering van de land- en tuinbouw in Nederland. Voor het voeren van een juiste agrarische handelspolitiek is een nauwkeurig waarnemen van de ontwikkeling in Duitsland een vereiste.

Enigszins anders ligt het geval met de export van zuivelproducten naar Engeland. Hier is veeleer sprake van een verdringing door buitenlandse concurrenten, tendele behorend tot het „British Empire”. In dit opzicht is de concurrentie op de duur van minder betekenis, daar de transportkosten, bijv. van Nieuw-Zeeland naar Londen, nog altijd een niet onbelangrijke invloed hebben op de prijs van het Engelse marktproduct. Wel van betekenis voor onze positie op de Londense markt is de concurrentie van de Deense boter. Dat

deze op de Engelse markt het Nederlandse product verdringt, wordt vnl. veroorzaakt door de organisatie van de verkoop.

In Denemarken geschiedt de gehele verkoop door de Coöperatieve Organisatie. In ons land is deze niet gecentraliseerd. Het voordeel van de Deense organisatie is tevens, dat men toezicht kan uitoefenen op de kwaliteit van het afgeleverde product en zo spoedig mogelijk aan eventueele verlangens van de buitenlandse markt kan tegemoet komen.

Deze opmerkingen gelden niet uitsluitend t.a.v. de Engelse botermarkt, doch feitelijk voor alle buitenlandse markten.

Aan het voorafgaande dient nog een beschouwing te worden vastgeknoopt, mede in verband met de bevordering der industrialisatie, nl. naar aanleiding van de vraag: Wordt de te volgen handelspolitiek wel voldoende doordacht, daarbij uitgaande van voorhanden gegevens?

De Duitse geograaf R ü h l heeft op dit probleem in een studie over de Verenigde Staten van Noord-Amerika de aandacht gevestigd. Helder stelt hij in het licht, dat „noch niemals der Versuch gemacht worden (ist), den Auszenhandel irgendeines Staates im einzelnen daraufhin zu prüfen, in welcher Beziehung sich der Warenbezug und die Warenversendung zur eigenen Produktion des betreffenden Landes befinden”. (6) Inderdaad welke plaats neemt de uitvoer in t.a.v. de inheemse productie? Alleen aan de hand van uitgebreide en gedetailleerde gegevens is het mogelijk daarop te antwoorden. Deze gegevens ontbreken echter ten enenmale. Vandaar, dat R ü h l in zijn poging dit belangrijke punt methodisch uit te werken, zich moest bepalen tot een analyse van de invoer in de Ver. Staten van N. Amerika. Deze bleken het enige land te zijn, dat een gedetailleerde productiestatistiek uitgaf met een nadere omschrijving van de standplaatsen (Standorte) van land- en mijnbouw en van de industriële vestigingen, „und in dieser Hinsicht stehen ja so gut wie alle übrige Staaten weit hinter der Union zurück”. Elke post van de invoerstatistiek werd nauwkeurig nagegaan om te bepalen, welk motief aanleiding was tot de invoer. Tenslotte kwam hij tot het opstellen van groepen van importgoederen, die om de methode van R ü h l duidelijk te maken, hieronder volgen, met het aandeel van ieder der groepen in de totale ingevoerde waarde in de V.S. in 1927. (7)

Tabel 107.

De motieven voor de invoer van goederen in de Verenigde Staten van Noord-Amerika, in 1927 volgens R ü h l.

A. Goederen waarvan de invoer aanvulling van de eigen productie betekent:	
1. onmogelijkheid van eigen productie	13,1 ⁰ / ₀
2. ontbreken van eigen productie bij bestaande productiemogelijkheid	21,5 ⁰ / ₀
3. het ontbreken van een bepaald soort van een product	4,9 ⁰ / ₀
4. het ontbreken van een bepaalde kwaliteit van een product ..	10,3 ⁰ / ₀
5. levensgewoonten van de immigranten	0,8 ⁰ / ₀
6. verschil van tijd van productie van in- en uitvoerland ..	0,2 ⁰ / ₀
7. verschil in technische ontwikkeling van in- en uitvoerland ..	4,2 ⁰ / ₀
8. te geringe eigen productie	34,3 ⁰ / ₀
	89,3 ⁰ / ₀
B. Goederen, die ondanks betrekkelijk grote eigen productie worden ingevoerd:	
9. tengevolge van ongunstige ligging voor transport	3,5 ⁰ / ₀
10. ten gevolge van ongunstige prijsverhoudingen	7,2 ⁰ / ₀
	10,7 ⁰ / ₀
	100,0 ⁰ / ₀

Op grond van de door R ü h l verzamelde feiten, schreef J a s t r o w een principieel-theoretische verhandeling en vestigde er de aandacht op, dat slechts 7,2 % van de invoer concurrerend is voor de inheemsche productie. „Hat irgendein U.S. amerikanischer Schutzzöllner sich träumen lassen dasz eine genaue statistische Durchrechnung ein solches Ergebnis haben könnte?“ (8).

Wanneer J a s t r o w tenslotte de opmerking maakt: „Alles Disputieren über geringere, gröszere (oder gar völlige) Unabhängigkeit vom Auslande ist blosser Redeübung, so lange wir nicht eine Statistik der eigenen Produktion besitzen“, (9) geldt deze ook voor iedere politiek, die ingrijpt in het economische bestel, met name voor de industrialisatie. Wij menen dan ook, dat de eerste taak van de huidige Economisch Technologische Instituten zal moeten zijn het voorbereiden van een productiestatistiek. Heeft men dat, dan eerst kan

men een volledig industrialisatieplan opstellen. Iedere andere weg is speculatief en leidt tot grotere verwarring van de tegenwoordige toch al zo gecompliceerde economische verhoudingen.

Wel zullen voor dit doel gegevens moeten worden verzameld, die gezien het individualisme van de ondernemersklasse, niet dan met veel moeite kunnen worden verkregen. Ook J a s t r o w ziet dit in, doch meent, „der oft beklagte Widerstand der industriellen Kreise gegen eine allgemeine Auskunftspflicht wird sich vielleicht abschwächen, wenn man sich über die verschiedenen Arten einer möglichen Produktionsstatistik klar wird”. (10)

Het wil ons voorkomen, dat de wetgever de bedrijven en dgl. de verplichting moet opleggen aan daarvoor aan te wijzen instituten de nodige inlichtingen aangaande het bedrijfsleven te verschaffen. Alleen naar deze gegevens is het mogelijk een plan tot bestrijding van de crisis op te stellen, anders blijft men in het duister tasten.

De bestrijding van de agrarische werkloosheid en van de crisis in het agrarisch bedrijf, is alleen mogelijk, indien deze problemen worden beschouwd als onderdeel van de agrarische kwestie, en van de huidige sociaal-economische vraagstukken. Het is niet uitsluitend het werkloosheidsprobleem, dat zich aan ons opdringt, maar ook de gehele positie van de agrarische productie binnen het raam van de nationale economie, zoals de West-Europese landbouw een probleem is en wordt binnen de in vele staten en staatjes verdeelde West-Europese Cultuurkring. Geen nationaal probleem alleen, maar een Europees, dat inhaerent is aan de industrialisatie van de gematigde zone. Door de snelle industriële ontwikkeling is de agrarische productie in de laatste decennia op de achtergrond gedrongen, wat zonder enig bezwaar was in een tijd, toen Europa al of niet met de Verenigde Staten van Noord-Amerika het monopolie der industriële productie had. Fataal werd deze ontwikkelingsgang eerst op het moment, dat de vroegere agrarische landen hun gerechtvaardigd deel in de industriële productie gingen opeisen. In deze jonge industrielanden is dit bestaanseis. Het „overbevolkingsprobleem” en het welvaartsprobleem kunnen daar op geen enkele andere wijze worden opgelost.

Bovendien is in Europa de neiging tot autarkie sterker dan er buiten. Dit leidt op zijn minst tot een te hoog opgevoerde industriali-

satie. Het sprekende voorbeeld daarvan is het huidige Duitsland, waar de autarkie wel tot een verdere uitbreiding van de industrie heeft geleid, doch waar, zoals de zaken nu blijken te staan, de toestand in de agrarische productie niet gezonder is dan voorheen, getuige de trek naar de stad.

Indien men de toestand op sociaal-economisch gebied in Europa wenst te verbeteren, dan zal men, al of niet gedwongen, moeten komen tot een verstrekkende samenwerking. Is het niet meer mogelijk langs de weg van vrij handelsverkeer gezondere verhoudingen te scheppen, op grond van het beginsel der internationale arbeidsverdeling, zo zal men moeten trachten te komen tot een aanwijzen van de productiegebieden, welke de verschillende goederen zullen moeten leveren, met volledig behoud van de nationaal-culturele zelfstandigheid. Ieder gebied zal, binnen dat systeem, zijn eigen functie krijgen te vervullen, op grond van de eigenschappen van groep en woonruimte. Het schijnt utopisch te durven spreken van een „Umbau” van het huidige Europa. De redelijkheid, ja zelfs de noodzakelijkheid wordt steeds duidelijker, nu het beginsel van de vrije uitwisseling van de goederen verlaten wordt en dus niet meer beslissend is voor de ontwikkeling van de productiegebieden, zodat men andere wegen zal hebben te zoeken om de gunstigste standplaatsen der verschillende producten vast te stellen.

Met het uitspreken van deze wenselijkheid is nog geen uitweg gevonden voor de tegenwoordige moeilijkheden op agrarisch gebied, mede veroorzaakt door de autarkische tendenzen en in het buitenland.

In de eerste plaats dient een agrarische politiek in ons land op een gezondere verhouding tussen stad en platteland te worden gericht. Dit is de kern van het vraagstuk. Het is zelfs de kern van iedere reële economische politiek binnen onze landsgrenzen. Zonder een tot elkander brengen van de welvaartsniveaus van stad en land, zijn geen gezonde verhoudingen mogelijk. Het is noodzakelijk, alvorens maatregelen te dien aanzien te nemen, dat het nodige documentatiemateriaal wordt verzameld. In welke industrieën is het kostenpeil opgeschroefd ten nadele van de landbouw? Welke omstandigheden hebben hiertoe geleid?

Men kan dergelijke problemen niet afdoen met een enkel woord

als loonsverlaging der arbeiders, socialisatie der bedrijven, protectie van de landbouw en dgl. Deze vraagstukken zijn allesbehalve eenvoudig. Een verlaging van het loonpeil van de industriearbeiders kan niet alleen ernstige sociale gevolgen hebben voor deze groep, doch tevens de afzet van bepaalde tuinbouw- en fruitproducten ongunstig beïnvloeden, althans als vrije uitwisseling van goederen en diensten onmogelijk blijft.

Ook een partiële socialisatie heeft weinig te betekenen: in een gesocialiseerd bedrijf kan het prijspeil evenzeer worden gehandhaafd ten koste van andere producentengroepen. Van belang is het er op te wijzen, dat het sluitend maken van gemeentebegrotingen in verschillende gemeenten afhankelijk is van de winst gemaakt op de gemeentelijke stroom- en gasleveringsbedrijven. Bedrijven dus, die beter dan welke andere ook, te vergelijken zijn met gesocialiseerde ondernemingen. Tenzij men een systeem kon bedenken, waarin de invloed van de belanghebbenden op de prijsvorming is uitgeschakeld, blijft deze zijde van de socialisatie, hoe groot in ander opzicht de voordelen ook mogen zijn, een probleem voor ernstige studie.

Er is slechts één weg om uit de moeilijkheden te geraken: het treffen van maatregelen op grond van wetenschappelijke analyses. Inderdaad is een dergelijke politiek weinig aantrekkelijk, daar gewacht zal moeten worden op de uitkomsten van deze onderzoekingen. Het ernstigste verwijt dat de overheid bij de huidige crisispolitiek kan worden gemaakt is o.i. dan ook, dat er te weinig aandacht besteed is aan de sociaal-economische documentatie. Zelfs het uitermate belangrijke materiaal van de landbouwcrisisdienst is in dit opzicht onvoldoende en t.a.v. de verwerking van de gegevens en voor wat betreft de opgenomen gegevens. Zo is er geen enkele poging gedaan, enig inzicht te verkrijgen in de arbeidsverhoudingen, zelfs niet voor bepaalde typegemeenten. Een uitzondering is het in 1937 verschenen Rapport over de kleine boeren.

Een belangrijk middel tot sociaal-economische hervorming ten behoeve van den agrarischen producent is gelegen in een herziening van het distributie-apparaat. Op dit punt, dat van betekenis is voor een tot elkander brengen van beide welvaartsniveau's zal thans nader worden ingegaan.

Heeft de agrarische groep enige invloed op de distributie der agrarische artikelen in de stad? Een enkele uitzondering daargelaten is

de melkvoorziening van de grote steden vrijwel geheel aan de invloed van de melkproducenten onttrokken. Er hebben zich vrijwel geen boerencoöperaties beziggehouden met de afzet van dit product, evenmin trouwens met de tuinbouwproductie.

Aan de hand van gegevens verzameld in Utrecht in 1934 zal een beeld worden gegeven omtrent de distributie van melk en groenten.

Zoals in vele steden bestond ook in Utrecht oorspronkelijk een direct verband tussen producent en afnemer. De beroepen van melkveehouder en van melkdistribuant waren dus in dezelfde persoon verenigd. Deze samenhang werd in de loop van de 19e eeuw verbroken, o.a. door de uitbreiding van de stad, en in samenhang met het differentiatieproces, dat zich in de 19e eeuw voltrok. Er ontwikkelde zich toen een speciale groep van melkdistribuanten. Aan de directe bemoeiing van den agrarischen producent met de distributie was nu een einde gekomen. Opvallend is, dat er van de zijde der producenten geen afzetcoöperatie gevormd is. Wel werden in de loop van de tijd melkinrichtingen gesticht, doch de boeren stonden hier buiten. Daarentegen kwam het van de zijde der distributeanten wel tot een nadere aansluiting in de vorm van een slijterscentrale.

Het bezwaar tegen de huidige toestand is in de eerste plaats gelegen in het grote verschil tussen in- en verkoopprijs van de melk, ongeveer 80—100 %. Een ander bezwaar is, dat door deze ontwikkeling de distributie van melk nodeloos duur is geworden. Hadden de producenten tijdig samengewerkt, dan zou het distributie-apparaat ongetwijfeld aanzienlijk goedkoper, zowel voor de consument als voor de leveranciers, hebben kunnen werken. In 1933 bedroeg het aantal woningen per vergunninghouder ongeveer 121. Dit cijfer is nog aan de hoge kant, daar een aantal melkknechts in dienst van anderen, hieronder niet zijn begrepen.

T.a.v. de groentedistributie is het cijfer nog ongunstiger. In 1933 waren er 79 woningen per groentehandelaar. Met betrekking tot deze distributie is het mogelijk tot een duidelijker inzicht te komen in het teveel aan handelaren.

Tijdens de mobilisatiejaren bedroeg het totaal aantal distributeanten per 1000 inwoners in een aantal steden het volgende (13):

Arnhem	2,8	Rotterdam	2,1	den Helder.....	1,5
Utrecht	2,7	Alkmaar	1,7		

Men ziet hoe ongunstig de verhoudingen in Arnhem en Utrecht waren vergeleken met den Helder tijdens de wereldoorlog.

In 1933 bedroeg het aantal distribuanten in Utrecht 3,1 per 1000 inwoners.

In een rapport van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij meent men te mogen aannemen, dat 1 groentehandelaar ongeveer 200 gezinnen kan bedienen bij een doelmatig opgezette distributie. Bij een gezinsdichtheid van 4 personen betekent dat ongeveer 125 handelaren per 100.000 inwoners. Naar deze maatstaf zouden er in Utrecht een 300 tal groentehandelaren teveel zijn geweest in 1933. Wordt echter uitgegaan van de „groentewinkeldichtheid” van den Helder gedurende de jaren 1914—1918, dan wordt dit surplus teruggebracht tot ongeveer 250. Dit is de helft van de 500 aanwezige groentehandelaren in Utrecht in 1933.

Het aantal melkdistribuanten leek om de bovengenoemde reden gunstiger, doch ook hier zal men het aantal distribuanten aanzienlijk kunnen beperken.

Dergelijke maatregelen dienen natuurlijk voorzichtig te worden genomen, teneinde een toename van de werkloosheid te voorkomen. De beste oplossing bestaat hierin, dat men de toestroming van jongeren verhindert.

Het huidige distributiesysteem heeft twee nadelen: 1e. een te groot aantal distribuanten, waardoor het inkomen van den bonafiden distribuant wordt gedrukt; 2e. een te hoge prijs voor den consument en een te lage voor den producent. Toename van het aantal distribuanten werkt niet prijsverlagend, doch zoals T o b i betoogt, prijsverhogend. T o b i legt er de nadruk op, dat de winkelier een bepaalde winst moet maken om aan een bestaansminimum toe te komen. Wordt het aantal distribuanten dus groter, dan zal hij, om aan zijn loon te komen, de prijs noodzakelijk moeten verhogen. In 1933 bedroeg in Utrecht de brutowinst op de groenten van klein- en groothandel tezamen 300—500 %, wat overeenstemde met die in andere steden. (14)

Voor Nederland komt er nog een omstandigheid bij, die het distributie-apparaat onnodig duur maakt: het bezorgsysteem. Dit kan o.i. zonder enig bezwaar, mits de winkels op een redelijke wijze worden verdeeld, verdwijnen.

De oplossing van dit vraagstuk staat niet in direct verband met

de bestrijding van de crisis, doch is slechts één der middelen, die kunnen worden aangewend om de tegenstelling stad-platteland te verminderen.

In de tweede plaats dient de agrarische politiek gericht te worden op de sanering van het platteland, dus van de agrarische productie. De landbouwcrisispolitiek kan hiertoe een geëigend middel zijn. De maatregelen dienen in overeenstemming met het karakter van het gebied genomen te worden. Duidelijk laat van den Berg dit zien in zijn studie over het Laagveengebied van Friesland, waar een restrictie van vee een dubbel nadeel betekent voor de boeren, daar de productiviteit van de bodem in de eerste plaats afhankelijk is van de veestapel, en bij een eventuele stijging van de vraag naar zuivelproducten onevenredig zware offers van deze boeren zullen worden gevraagd om hun bedrijf weer op het vroegere peil te brengen. Men dient de maatregelen derhalve regionaal te treffen. (11) Op de analyses, die o.i. door samenwerking van den sociaal-geograaf en den landhuishoudkundige dienen tot stand te komen, zal niet nader worden ingegaan¹⁾. Verwezen zij naar de beschouwingen in het eerste hoofdstuk. In het middelpunt van deze onderzoekingen komen dus te staan: de groep, als object van den geograaf en het bedrijf als object van den landhuishoudkundige. De welvaart en de werkgelegenheid zijn de punten, waarop het in de eerste plaats aan komt.

Welke zijn de moeilijkheden, die zich voordoen bij een gezondmaken van de agrarische productie? Eén der voornaamste wordt gevormd door de grote bevolkingsdichtheid van ons land, waarop het toenemend bezwaar goederen en diensten met het buitenland te ruilen, van grote invloed is. In de eerste plaats worden gronden aan hun agrarische bestemming onttrokken, ten tweede oefent de grote vraag naar bedrijfsgrond een ongunstige invloed uit op de pachtwaarde ervan. Het gevolg is, dat de bekende grondrentewet van Ricardo niet meer opgaat, daar niet alleen de prijs van de gewassen over de hoogte van de grondprijs beslist, doch de prijs in hoge mate afhankelijk is van het aantal gegadigden voor een bedrijf. Slechts een consequente erkenning van het beginsel der onder-

¹⁾ Dit is o.m. geschied in het Rapport betreffende de „Maaskant”, samengesteld onder leiding van Prof. L. van Vuuren.

linge afhankelijkheid der verschillende landen, met als gevolg dus uitwisseling van goederen en diensten kan betere perspectieven voor onze tuinbouwproducten openen. Een uitbreiding van de tuinbouw zal hiervan het resultaat zijn, waardoor een groter aantal personen per h.a. te werk kunnen worden gesteld.

Ten tweede zijn er moeilijkheden gelegen in de sociale structuur van het landbouwbedrijf zelf. In de vorige hoofdstukken is hierover reeds gesproken in verband met de werkgelegenheid. Deze is immers voor een belangrijk deel afhankelijk van de gezinsarbeid, en staat verder onder sterke invloed van het kleine bedrijf.

Nu kan men aan het landbouwbedrijf de eis stellen, dat de winst per h.a. zo groot mogelijk is. Er kan ook worden geëist, dat de werkgelegenheid per h.a. zo groot mogelijk is. De winst is meestal het hoogst in arbeidsextensieve bedrijven. In het algemeen worden de kleinere bedrijven arbeidsintensiever geacht dan de grotere. In hoeverre dit juist is, willen we in het midden laten. Men dient in dit opzicht met zijn oordeel voorzichtig te zijn.

In Snelrewaard bleken de kleinere bedrijfsvormen inderdaad arbeidsintensiever te zijn dan de grotere. In Finsterwolde was van een dergelijke verhouding veel minder sprake. De grotere bedrijven teelden daar in het algemeen arbeidsintensiever gewassen dan de kleinere. Het loonbedrag per h.a. nam echter niet evenredig toe met de grootte van het bedrijf. Welke bedrijfsgrootte in sociaal en in bedrijfseconomisch opzicht de beste is hangt van tal van factoren af: grondsoort, wijze van bedrijfsvoering, verenigingsleven (coöperatie), mogelijkheid van familiariteit en dgl. De bedrijfseconomische en sociaal-economische factoren stellen beide hun eigen eisen.

V a n H e e k vestigt in zijn studie over de Wieringermeer ook de aandacht op deze materie: „Het is van belang, dat spoedig voldoende gegevens beschikbaar zullen zijn, om de meerdere werkverschaffingsgelegenheid, die het kleinbedrijf per h.a. geeft te vergelijken met de meerdere bedrijfswinst per h.a., die de meerdere gemechaniseerde grotere bedrijven binnen zekere afmetingen vermoedelijk doorgaans bieden”. (12)

Op grond van gegevens van de Wieringermeer komt hij tot de conclusie, dat voor akkerbouw- en gemengde bedrijven met overwegende akkerbouw, de winsten der middelgrote bedrijven en grootbedrijven, die der kleinere bedrijven per h.a. doorgaans overtreffen.

Anderzijds tonen de cijfers van bijna alle soorten van bedrijven aan, dat de kleine bedrijven per h.a. meer arbeid geven. Naar aanleiding hiervan meent van Heek, dat de grotere bedrijven in de Wieringermeer meer pacht zullen moeten betalen, omdat deze bedrijven bij werkloosheid grotere winsten zouden maken ten koste van de gemeenschap, die grotere bedragen moet uitgeven aan werklozenondersteuning.

Men dient met het nemen van dergelijke maatregelen de uiterste voorzichtigheid te betrachten. Indien in een bepaald gebied het grootbedrijf de aangewezen bedrijfsvorm is, is het onjuist een maatregel, als door van Heek voorgesteld, te nemen. De productie is immers in de eerste plaats gericht op een zo hoog mogelijk overschot. Waarom dan juist die bedrijven te belasten, die een groter overschot weten te produceren? Indien aan het grootbedrijf bepaalde nadelen verbonden zijn, zoals bijv. een ongunstig verloop van de seizoenwerkgelegenheid, dan dient men maatregelen te beramen dit te voorkomen.

Indien de Nederlandse agrarische productie werd gevormd door grotere bedrijven, dan zou ongetwijfeld de welvaart van de platte landsbevolking hoger zijn als gevolg van de meerdere winst per h.a. Tendele is dan ook de wanverhouding tussen de primaire en secundaire productie te wijten aan het grote percentage kleine boeren. Deze groep is veelal niet in staat een inkomen te verwerven, gelijkwaardig met dat van een goed vakman in de stad.

Anderzijds zij opgemerkt, dat bij de grotere bedrijven tevens een landarbeidersstand behoort, waarvan het gemiddeld inkomen meestal lager is, dan dat van een grondwerker in de stad. Toename van de grotere bedrijven betekent tevens vermeerdering van het aantal landarbeiders, met alle gevolgen van dien. Een te grote afhankelijkheid van vreemde arbeidskrachten kan en sociaal en economisch een ernstig nadeel betekenen, vooral ten tijde van een industrieële hausse.

Indien de agrarische politiek ten doel heeft het inkomen van de agrarische groep te verhogen, zo zal dus de vraag moeten worden gesteld of men dit doel al of niet wil bereiken door de bestaande bedrijfsstructuur te handhaven. Natuurlijk zal dit regionaal moeten worden gezien, en de maatregelen zullen dan ook regionaal dienen te worden getroffen.

In het tweede hoofdstuk zijn de bestaande structuurverschillen

met betrekking tot de werkgelegenheid uitvoerig uiteengezet. Oppervlakkig beschouwd komt het ons dan ook voor, dat men in streken waar veel „éénmansbedrijfjes” gevonden worden, zonder enig bezwaar over kan gaan tot een grotere bedrijfsvorm. Zo zal men streekgewijze te werk dienen te gaan met het zoeken naar oplossingen. In het ene gebied zullen de kleinere bedrijven een geheel andere betekenis hebben dan in het andere. Voor deze kwestie is ook van belang, of men in staat zal zijn overtollige agrarische arbeidskrachten op een andere wijze aan een bestaan te helpen. Dit laatste blijft hét moeilijke punt bij het zoeken naar een oplossing.

Een andere oplossing is wellicht mogelijk en dit geldt voor de gehele agrarische productie, doch speciaal voor de kleine bedrijven: het stichten van een semi-overheidsorgaan op coöperatieve grondslagen, waarin de bedrijven beneden een bepaalde grootte, kunnen worden ondergebracht. Dit orgaan, bijgestaan door een landbouwconsulent, zal ten doel hebben:

- 1e. het coöperatief in- en verkopen van grond- en hulpstoffen en eindproducten, benevens het uitoefenen van toezicht op kwaliteit en verzorging van het afgewerkte product, hierbij rekening houdend met de eisen, die de buitenlandse markt stelt.
- 2e. het coöperatief in gebruik nemen van landbouwwerktuigen, teneinde in de zomer gedurende de enkele oogstweken niet afhankelijk te zijn van losse arbeiders.
- 3e. het geven van richtlijnen aan de kleine boeren betreffende het te volgen teeltplan in verband met de mogelijkheden van de grond.
- 4e. het voeren van de boekhouding van deze bedrijven.
- 5e. het beheer van de grond.

Voorzover de grond niet het eigendom is van den boer, is het gewenst, dat, tenzij één der ouders de grond bezit, het door ons gedachte lichaam de grond opkoopt en uitgeeft tegen een lage rente, in de vorm van een soort erfpachtsysteem, terwijl het mogelijk moet zijn bij slecht beheer maatregelen te treffen.

Ook dient dit semi-overheidsorgaan hypotheeken te verstrekken.

Er moet bij de uitvoering van deze maatregelen voor worden gezorgd, dat er geen verstarring intreedt. Er dient nl. te worden voorkomen, dat een „agrarisch gilde” zou ontstaan. De oplossing kan wel-

licht worden gevonden, door kleine, liefst agrarische industrieën, op het platteland te vestigen, teneinde de kleine boeren daarin ten dele werk te verschaffen, en zodoende een band te leggen tussen landbouw en industrie.

Het blijft ook naar onze mening gewenst, mede terwille van de noodzakelijke differentiatie van het platteland, de kleine boerenstand in beginsel te behouden. Uitwassen dienen echter te worden geweerd.

Boven werd gesproken over een erfpachtstelsel, ten gunste van den kleinen boer. Wij zijn van mening, dat men zich ernstig moet beraden omtrent de wenselijkheid of het gehele systeem van grondbezit niet zal moeten worden herzien. Niet in deze zin, dat aan den boer-eigenaar zijn bezit zou moeten worden ontnomen, doch wel, dat voorkomen zal moeten worden, dat non-occupanten grond bezitten en deze door anderen laten bewerken. De regel zal dienen te worden, dat de bezitter van de grond deze tevens moet occuperen. Is het gewenst, dat de mogelijkheid blijft bestaan, dat de grond speculatieobject wordt en kan worden van hen, die buiten de agrarische productie staan? Het is o.i. gewenst, dat een lichaam wordt geschapen, dat de grond, na deze eerst op een rationele wijze te hebben verkaveld, hetzij in erfpacht, dus tegen een vaste onveranderlijke rente, hetzij tegen een pacht, die op en neer gaat met de marktprijzen, uitgeeft.

Ook aan de hypotheken dient aandacht te worden geschonken. In dit opzicht is een ingrijpen van de overheid gewenst. Dit probleem is evenwel niet voldoende bestudeerd, zodat het nog niet rijp is voor een oplossing. Het is dan ook gewenst, dat er een enquête naar de hypotheken op het platteland wordt ingesteld.

Dit geldt ook t.a.v. de waterschapslasten, waarop Prof. van Vuuren reeds heeft gewezen. In beginsel worden deze alleen opgebracht, hetzij direct, hetzij indirect door de grond-eigenaren, wat een ernstige fout is, daar allen binnen de Nederlandse landsgrenzen betrokken en belanghebbend zijn bij de kering van het water. Wat is dan consequenter, dan dat de kosten aan deze waterkering verbonden over allen zullen worden verdeeld? Deze lasten omgeslagen over de gehele bevolking zullen niet bijzonder hoog worden, doch voor de agrarische productie betekenen zij een ver-

lichting van ongeveer 18 miljoen gulden per jaar (volgens Rapport van de Commissie E b e l s).

Is er een mogelijkheid de werkloosheid ten plattelande op te heffen of op een doeltreffende wijze te bestrijden? De agrarische werkloosheid bleek in drie delen te onderscheiden: 1e. een tijdelijk arbeidssurplus, dat in normale tijden afvloeit naar de industrie; 2e. een tijdelijk overschot van arbeidskrachten, door een momentele straffe bezuiniging op de arbeid in de agrarische bedrijven (het hangt van de toekomstige richting van de ex- of intensivering van de landbouw en van het prijspeil af, of deze groep weer in de productie zal worden betrokken); 3e de werkloosheid der seizoenarbeiders.

Het werkloosheidsprobleem op het platteland toont dus een gecompliceerd karakter. Dit maakt het nemen van maatregelen vrij moeilijk. Er komt nog bij, dat, zoals in het tweede hoofdstuk is beschreven, in enkele gebieden, onafhankelijk van de crisis, sedert 1889 het totaal aantal niet-zelfstandigen achteruit ging.

Ook de malaise in de industrie bemoeilijkt het vinden van een oplossing.

Indien er geen tegenstelling stad-platteland bestond, dan was de omvang der werkloosheid ongetwijfeld geringer dan thans. Niet alleen, dat het afzetgebied van de industrie groter zou zijn, doch ook zou de landbouw dan intensiever kunnen worden bedreven en het aantal werkloosheidsdagen sterk verminderen. Tot een schatting kan men niet komen, gezien de weinige gegevens.

Wel bespraken wij hierboven enkele maatregelen, die tot verbetering van de bestaande toestand zouden kunnen bijdragen.

Met betrekking tot de directe werkloosheidsbestrijding wordt de aandacht gevestigd op vier punten: werktijdverkorting, loontoeslag, industrialisatie, en ontginningen.

Het eerste punt is behandeld in een Rapport van de Hoge Raad van Arbeid, aan de hand van een enquête gehouden bij enkele landbouwers. In het algemeen kwamen de volgende bezwaren naar voren: 1e. het lage loon van den arbeider, waarbij zijn bestaansmogelijkheid gevaar loopt, terwijl een gelijk blijvend loon niet door de bedrijven kan worden gedragen; 2e. technische bezwaren voor de

bedrijven; 3e. de mogelijkheid van bedrijfsschade, wanneer een periode van goed weer niet kan worden benut; 4e. de onmogelijkheid van een rouleringsstelsel door een tekort aan arbeiders, tijdens seizoenwerkzaamheden. Zo werd bv. uit Zuid-Holland de klacht vernomen, dat de boeren niet voldoende goede melkknechts konden krijgen.

In de akkerbouw werd een sterkere mechanisatie verwacht, als gevolg van een werktijdverkorting; voor de veehouderij een minder goede verzorging van het grasland.

Ook een loontoeslag van staatswege stuit op moeilijkheden, zowel t.a.v. de contrôle als t.a.v. de uitvoering. Het is ook de vraag, in hoeverre de winterwerkloosheid er door zou verdwijnen. Indien men tot een toeslag op het loon mocht overgaan, dient deze in de winterperiode zoveel mogelijk te worden besteed. Op welke wijze wil men echter de normen vaststellen? Zoals uit de monografie Finsterwolde blijkt, zijn er grote verschillen tussen de bedrijven onderling. Gaat men uit van het over een reeks van jaren verloonde bedrag per h.a. en per bedrijf en wordt naar aanleiding hiervan een procentuele toeslag gegeven, dan bestrijdt men wel de „onderwerkgelegenheid” in verschillende bedrijven, doch deze worden dan bijzonder bevoordeeld boven andere, die onder gelijke omstandigheden, steeds een grotere som verlood hebben. Ook als men op rapporten van landbouwconsulenten of speciaal hiervoor aangestelde ambtenaren zou afgaan, blijft het gevaar van willekeur bestaan.

Er blijven dus twee mogelijkheden open: 1e. stimulering van arbeidsintensieve gewassen door een bepaalde prijzenpolitiek te volgen; 2e. de arbeiders een aanvullend inkomen te geven.

Over het eerste punt kan aan de hand van de ons ten dienste staande gegevens geen oordeel worden geveld. Aan een dergelijke maatregel dient een marktanalyse vooraf te gaan. In het algemeen zullen de mogelijkheden hier niet groot zijn, tenzij door een verandering in de consumptie, waarbij bv. de broodspijs ten dele zou worden vervangen door meerdere groenten.

En de mogelijkheid een aanvullend inkomen te verstrekken? Om deze vraag te beantwoorden, moeten we ons losmaken van het huidige crisisbeeld in de industrie en de vraag stellen of het mogelijk is de arbeiders in de slappe winterperiode werk te doen vinden in de secundaire productie. Voor een voorbeeld zij verwezen naar het-

geen is medegedeeld over Oud- en Nieuw-Gastel in het derde hoofdstuk, waar de suikerfabrieken in de slappe periode een belangrijke werkgelegenheid voor de arbeiders schiepen.

Zijn er meerdere van dergelijke industrieën te vinden? Van enkele bedrijfs- en beroepsgroepen zijn werkloosheidscijfers opgenomen (bijlage V). Jammer genoeg was het niet mogelijk de cijfers te de-tailleren. De loop van de werkloosheid in een bepaalde bedrijfstak is als het omgekeerde van het verloop van de werkgelegenheid te beschouwen. Het blijkt nu, dat ook de industriële groepen, zij het in mindere mate, vergeleken met het agrarische bedrijf, onder invloed staan van de seizoenwerkloosheid. Er bestaat dus in vrijwel alle beroepen een tendenz tot vergroting van de werkgelegenheid in de zomer. Klaarblijkelijk is de invloed van de zomeractiviteit in het agrarische bedrijf zo sterk, dat deze in alle andere bedrijfstakken, die minder afhankelijk zijn van de natuur een grotere bedrijvigheid stimuleert.

Hoewel een uitzondering voor bepaalde takken mogelijk kan zijn zal het slechts in een gunstig geval gelukken in de winter aanvullend werk in de industrie te vinden. Wel kan natuurlijk bij iedere industrie afzonderlijk worden nagegaan of het soms mogelijk is een ander verloop te stimuleren, doordat bv. de overheid bepaalde orders in de winter laat uitvoeren, of door overleg met de ondernemers der fabrieken. Dit kan uit de aard van de zaak alleen het geval zijn voor fabrieken, werkend met een groot percentage ongeschoolde arbeiders.

Van bijzonder belang in deze zijn de opmerkingen, die door Boerman gemaakt zijn met betrekking tot de vestiging van kleine industrieën op het platteland. Hij stelt voor, een brug te slaan tussen het agrarische en het industrieële leven en de verstedelijking van de arbeidersbevolking tegen te gaan, wat tot gunstig gevolg zou hebben, dat in tijden van werkloosheid de getroffen en niet geheel buiten het maatschappelijk leven komen te staan: „Zou ook voor onze jeugd niet de opleiding van een dubbel beroep enorme voordeelen met zich brengen? Vooral wanneer het tweede hoofdberoep, of zo men wil het nevenberoep, weer in de agrarische richting (boschbouw, veeteelt, akkerbouw, tuinbouw) zou worden gezocht? Wij stellen ons voor, dat voor verschillende industrieële bedrijven een ploegenstelsel zou ingevoerd kunnen worden, waarbij de arbeider gedurende een deel

van de week in de fabriek werkzaam was, en een ander deel in het agrarisch bedrijf. Dat agrarische bedrijf zou, in geval de man daar als eigen ondernemer optreedt, zo economisch mogelijk moeten worden gevoerd. Er zou ten volle van alle agrarische coöperatieve instellingen (waarbij ook die van de afzet der producten) gebruik moeten worden gemaakt". „Het moet op de duur, zowel voor de industrie als voor den landbouw, zeer ongewenscht worden geacht, wanneer de fabriek (vooral in tijden van gunstige conjunctuur en grote bedrijfsdrukte) op dusdanige wijze het jonge geslacht aantrekt en absorbeert, dat in het landbouwbedrijf alleen de ouden van dagen achterblijven en de opvolgers ontbreken.....". (15)

Deze opmerkingen van Boerman kunnen wij volkomen onderschrijven. Inderdaad is de enige oplossing van de seizoenwerkloosheid gelegen in een nieuwe integratie van beide takken van nijverheid. Een integratie, die tot stand kan komen door de industrie te decentraliseren. Welke industrieën hiervoor in aanmerking komen en voor welke streken dit noodzakelijk is, is een onderwerp van nader onderzoek. Wij menen de organisatie aldus te moeten zien, dat de hiervoor uitgekozen industrie 's-winters op volle capaciteit moet werken, terwijl naar gelang het seizoen vordert, het aantal arbeiders wordt verminderd eventueel volgens het door Boerman gedachte ploegenstelsel.

Ook in dit geval zal het dus noodzakelijk blijven, een seizoenbeweging te stimuleren, die tegengesteld is aan die van de agrarische productie.

Het spreekt van zelf, dat dit hand in hand dient te gaan met een plan tot sociaal-economische hervorming. Al deze maatregelen dienen hun grondslag te hebben in een vooraf ingesteld sociaal-economisch-geografisch onderzoek. Dit kan en moet met het ontwerpen van streekplannen samengaan. Echter onder één voorwaarde, dat een streekplan niet als een technisch vraagstuk wordt beschouwd, maar in de eerste plaats als een bijzonder sociaal-economisch probleem. De sociaal-economische structuur van de groep is beslissend voor de bestemming van de grond. Indien men wil komen tot een nationaal plan, zo zal dit uitsluitend kunnen worden vastgesteld op grond van een uitvoerig sociaal-economisch onderzoek.

Wenselijk zou het zijn, dat er de mogelijkheid was om landbouw-

industrieën op te richten, waar de landarbeiders gedurende het dode seizoen werk konden vinden. Vroeger kon dit in verschillende akkerbouwstreken geschieden door middel van de vlasindustrie. Een groot deel van de werkloze landarbeiders vond dan werk in de vlasbraakhokken en zwingelketen. Door de mechanisatie is het aantal benodigde arbeiders echter sterk teruggelopen. Voor IJsselmonde kunnen de volgende cijfers worden gegeven (16):

Oost IJsselmonde 1907 werkzaam in vlasbraakhokken en zwingelketen 565 arbeiders en 88 minderjarigen, in 104 werkplaatsen.

1912 werkzaam in de machinale vlasserijen met 10 of meer arbeiders, 450 arbeiders in 147 bedrijven.

1930 8 vlasbedrijven, allen machinaal met 193 arbeiders.

West IJsselmonde 1907 werkzaam in vlasbraakhokken en zwingelketen 51 arbeiders en 2 minderjarigen in 22 werkplaatsen.

1930 1 machinale vlasserij met 9 arbeiders.

Veel hoop geven deze cijfers dus niet. Wel kan men in enkele gebieden, waar het vlas thans wordt uitgevoerd, zoals in een groot deel van Groningen, het vlas ter plaatse laten bewerken, doch het aantal vereiste werkkrachten blijft gering. Een oplossing voor de seizoenwerkloosheid wordt hierdoor niet verkregen.

Als middel tot werkloosheidsbestrijding worden dikwijls ontginningen genoemd. Zo gaf Smid reeds in 1920 drie richtlijnen aan, volgens welke men maatregelen t.a.v. de agrarische productie kon nemen (17):

- 1e. bevordering van de productiviteit van de landarbeid in het algemeen en op de armere gronden in het bijzonder;
- 2e. uitvoering van de minder productieve arbeid door of met steun van de overheid;
- 3e. bevordering van het kleinbedrijf.

Smid legde dus verband tussen verdere ontginning en het kleinbedrijf. Wij meenden hiertegen te moeten waarschuwen, daar het stichten van te kleine bedrijven, bedrijfseconomisch tot te grote nadelen kan voeren. Noodzakelijk blijft ook in het geval van ontginningen een nauwkeurige analyse van de streek, waar men tot ontginning overgaat.

Hoe is de toestand in de verschillende bedrijfsklassen? Het is en sociaal en economisch een onjuiste politiek, bedrijven te stichten, die niet meer rendabel zijn en door de staat in stand moeten worden gehouden. Daar volgens het Rapport van de Kleine Boeren (pg. 52 e.v.) de grens naar beneden ongeveer bij 4 h.a. ligt, zal men goed doen in geen geval bedrijven te stichten beneden deze grens.

Daar de grotere bedrijven misschien meer pacht kunnen geven, is het voor de financieële opzet van de ontginning gewenst ook een aantal grotere bedrijven te stichten, die tevens tot voorbeeld kunnen strekken. Ook moet het voor den boer mogelijk blijven sociaal op te klimmen binnen de agrarische productie zelf. Daarbij dienen deze bedrijven binnen een collectief-coöperatief verband te worden gebracht, teneinde alle mogelijkheden uit te buiten. De grond der ontginningen mag niet worden verkocht, doch behoort in erfpacht te worden uitgegeven.

De vraag kan gesteld worden, of een ontginningpolitiek t.a.v. de werkloosheidsbestrijding voordelen biedt. Aan de beantwoording hiervan is het plan-Westhoff gewijd. Westhoff vat de ontginningen op als werkverschaffingsobject, daar zij voldoen aan drie voorwaarden: 1e. de uitvoering is mogelijk door ongeschoolde arbeiders; 2e. de post arbeidsloon maakt een groot deel uit van de aan deze werken te besteden som gelds; 3e. de totstandkoming komt ten goede aan een naar omstandigheden te stellen eis van nuttigheid. (18)

De principiële fout van dit werk schuilt in de opdracht aan Westhoff gesteld. Klaarblijkelijk bevatte deze de volgende punten: de subjecten, de objecten, de kosten, de baten en de vormen van de werkverschaffing. Ligt het niet veeleer op de weg van het Departement van Sociale Zaken in de eerste plaats een onderzoek in te stellen naar de omvang, de aard en het karakter van de werkgelegenheid en de werkloosheid? Deze vraag dient eveneens te worden gesteld met betrekking tot de bestrijding van de jeugdwerkloosheid. Immers in hoeverre is er van zulk een werkloosheid sprake? Waar zijn de jeugdwerklozen? In de monografie over Finsterwolde is deze werkloosheid geanalyseerd.

Als oplossing werd voorgesteld er geschoolde arbeiders van te maken. In onze studie over de jeugdwerkloosheid te Utrecht kwam vast te staan, dat deze van minder betekenis was dan die der ouden. Als de overheid maatregelen wil nemen t.a.v. een bepaalde

groep werklozen, dan is in de eerste plaats een gedetailleerde voorstudie nodig. Dan kan men op grond der verkregen uitkomsten handelen. Thans weet men van het te bestrijden kwaad practisch niets af. Zo is het te verklaren, dat, terwijl van de zijde der overheid maatregelen worden beraamd om de jeugdwerkloosheid te bestrijden, het bedrijfsleven met een tekort aan jonge arbeidskrachten te kampen heeft.

Dit geldt evenzeer met betrekking tot het rapport van Westhoff. Om één enkel voorbeeld te noemen: de steller van dit rapport wenst gebruik te maken van de ongeschoolde arbeiders; onder de stedelijke arbeiders zal ongetwijfeld een groot percentage tot deze categorie behoren. Zij zullen dus naar de landelijke ontginningswerken worden gevoerd. Had het niet veeleer voor de hand gelegen dit ontginningswerk door landarbeiders tegen landelijk loonpeil te doen uitvoeren gedurende het dode seizoen? En had men bovendien niet een onderzoek moeten instellen naar de arbeidsbehoeften in de industrie? Inderdaad doet men partiële pogingen arbeiders (o.a. sigarenmakers) om te vormen. Het blijft echter bij deze partiële pogingen. Men dient systematisch te werk te gaan, dan alleen is een behoorlijk resultaat te verkrijgen. Met het scholen van een honderd-duizend grondwerkers is het Nederlandse productie-apparaat niet gebaat. Wat noodzakelijk is, is een geroutineerd arbeidersleger, dat op elk tijdstip aan de eisen der industrie voldoet.

Geen ongeschoolde arbeiders, ondergebracht in diverse werkverschaffingen, doch geschoolde arbeiders, dat is de eis van een gezonde politiek van werkloosheidsbestrijding. Het zwaartepunt in de huidige politiek ligt teveel bij de werkverschaffingen, te weinig bij de bestrijding van de werkloosheid. Deze is alleen mogelijk volgens een program van sociaal-economische opbouw, op grond van de nodige analyses.

Ook behoeft men jeugdige, ongeschoolde arbeiders niet onder te brengen in werkkampen, waarvan de resultaten dubieus zullen blijken. Het is noodzakelijk hen, met volle steun van de regeering, te scholen tot practische arbeid, indien in enig gebied van een belangrijke jeugdwerkloosheid sprake mocht zijn.

Ook stemmen wij niet geheel in met het plan tot ontginnen van woeste gronden. Dit geschiedt niet, omdat wij ons, evenals van Heek in zijn studie over de Wieringermeer, op het standpunt

zouden plaatsén, dat in de eerste plaats moet worden gelet op de winst of verlies van een ontginning. Op grond van gegevens van Ir. Mesu schat hij het bedrijfseconomisch verlies van de ontginning van 1 h.a. woeste grond op f 525,— per h.a. (19) Het bedrijfseconomisch verlies van de Wieringermeer varieert volgens van Heek tussen f 3390,— en f 4442,— per h.a. Dat van de Haarlemmermeer bedroeg in 1858 ongeveer f 400,— per h.a. (20)

Op deze wijze stelt men het probleem verkeerd. Grond heeft „eewigheidswaarde”. Men kan een stuk ontgonnen of gewonnen grond niet in een bepaald aantal jaren afschrijven. Op de duur wordt het aan de ontginning of inpoldering ten koste gelegde kapitaal weer terug gewonnen. Wanneer wij dan ook niet geheel instemmen met het plan-Westhoff, zo is dit, omdat men, naar onze mening, moet beginnen een uitvoerig bodemkundig onderzoek in te stellen naar de waarde en betekenis van geoccupeerde en woeste gronden. Eerst op grond van een dergelijk onderzoek is het mogelijk een juist ontginningsplan te ontwerpen. Het is gerechtvaardigd een deel van de ontginningskosten af te wentelen op het nageslacht, daar dit immers mede profiteert van het gewonnen areaal cultuurgrond. Dit is feitelijk reeds het geval.

Men dient er ernstig voor te waken de werkloosheidsbestrijding uitsluitend of voornamelijk te doen plaats vinden door middel van een ontginningspolitiek. Wel wordt een blijvende werkgelegenheid geschapen, doch niet voor de ontginners, die van oorsprong meestal ongeschoolde stedelijke arbeiders zijn, en na de beëindiging van het werk, opnieuw werkloos zullen zijn, zonder enige vakbekwaamheid te hebben verkregen.

Is het noodzakelijk en mogelijk de huidige steunmaatregelen speciaal op het platteland te wijzigen? Dient men tot een ander systeem te komen, dan dat wat uitgaat van persoonlijke steun aan arbeiders en kleine boeren, in verband met hun persoonlijke omstandigheden en steun aan de bedrijven, door middel van toeslag op het product, ongeacht de uitkomsten van de afzonderlijke bedrijven en de individuele welstand van den bedrijfsleider?

Dit stelsel leidt tot onrechtvaardige verhoudingen, zoals in de monografie over Finsterwolde is toegelicht.

Ook het systeem tot het verschaffen van werk is geen oplossing, daar de gevestigde sociaal-economische verhoudingen er ernstig door kunnen worden gestoord. Zo bedroeg in Finsterwolde het uurloon in de landbouw 25—27 ct., het uurinkomen in de werkverschaffing met 10 % accoordoverschrijding 28 ct., zonder accoord-overschrijding 25 ct. Indien dus de arbeid in de agrarische productie slechter wordt betaald dan in de werkverschaffing, zo leidt dit op de duur tot ongewenste toestanden, waarbij de arbeiders het liefst werken in de werkverschaffing en de boeren hun werklieden spoediger dan noodzakelijk hun ontslag geven, wat tot een extensieve bedrijfsvoering leidt.

Deze fout doet zich stellig voor als de huidige werkverschaffing als „werkverschaffing” wordt gehandhaafd. Men dient deze op het platteland te zien als aanvullend werk in het dode seizoen, aanvullend werk dus, dat als zodanig ook beloond moet worden. Iedere andere vorm van beloning leidt tot de bovengenoemde ongewenste verhoudingen. Het is daarom noodzakelijk, dat in ieder gebied een semi-overheidsorgaan wordt opgericht, dat in samenwerking met de boeren, arbeiders en de plaatselijke overheid tot taak heeft om in het dode seizoen, de arbeiders op normale wijze ontginningsarbeid te doen verrichten.

Een verhoging van inkomen der landarbeiders moet echter op een andere wijze geschieden. Verhoogt men het inkomen in het nevenbedrijf, dan moet dat op de duur leiden tot een verdere extensivering van de agrarische productie. Wij menen ook de vraag te moeten stellen of het niet beter ware de steun aan het platteland op een andere wijze te doen plaats vinden, en wel door in ieder gebied de boeren en arbeiders in samenwerking met de overheid de maatregelen te laten bepalen en uitvoeren, zowel om de werkgelegenheid op peil te houden, als om de uitkomsten der bedrijven zoveel mogelijk te verzekeren. Zou het niet mogelijk zijn om het geld, dat de overheid beschikbaar stelt voor steun aan arbeiders en boeren, aan te wenden tot instandhouding van de werkgelegenheid? Thans geschiedt dit niet, terwijl de uitkomsten der bedrijven wel min of meer zijn verzekerd. Het gaat toch in de eerste plaats om het in stand houden van de agrarische gemeenschap als zodanig, niet om de rentabiliteit van de bedrijven.

In ieder gebied kunnen nu commissies van arbeiders, boeren en

deskundigen door de overheid aan te wijzen, worden ingesteld, die tot taak krijgen maatregelen te beramen, waardoor òn de werkgelegenheid òn de uitkomsten per bedrijf zo veel mogelijk worden verzekerd.

De volgende punten zullen op het werkprogram van dergelijke commissies komen te staan:

1. het nagaan van de financiële uitkomsten der bedrijven.
2. een overzicht verkrijgen van de wijze, waarop de bedrijven worden geleid.
3. de contròle op de pachtverhoudingen.
4. de structuur van de werkgelegenheid der agrarische bedrijven analyseren, mede met het oog op de seizoenwerkloosheid.
5. de centrale in- en verkoop van grond- en hulpstoffen.
6. het regelen der arbeidsvoorwaarden, zoals thans in de collectieve contracten geschiedt.
7. bepalen, welke bedrijven en in welke mate zij dienen te worden gesteund.
8. alle maatregelen treffen, die kunnen leiden tot verbetering van de grond en tot verhoging van de productiviteit per h.a.
9. maatregelen beramen, om de arbeiders gedurende het dode seizoen aan het werk te houden.
10. samenwerken met de Economisch-Technologische Instituten, teneinde kleinere industrieën op het platteland te vestigen, om op deze wijze de band met de industrie te versterken en de nadelige gevolgen voor beide af te wenden.
11. samenwerking met de desbetreffende onderwijsinstellingen en de industrie teneinde den jongeren, die naar alle waarschijnlijkheid in de landbouw geen plaats kunnen vinden, een behoorlijke opleiding te verzekeren.
12. het organiseren van landarbeiderscursussen.

De beste oplossing ware wellicht het gehele dorp, dus ook de dorpsmiddenstand, in deze maatregelen te betrekken. Dan eerst zal men in staat zijn richting aan de toekomstige sociale structuur te geven. Op deze wijze kunnen, de door de overheid uitgegeven steungelden, waarschijnlijk een groter resultaat hebben, dan thans het geval is.

Het is wellicht mogelijk dit systeem op te bouwen op grond van artikel 15 van de Bedrijfsradenwet, waar in de eerste alinea's o.m.

wordt gesproken over (21): „het ontwerpen van arbeidsvoorwaarden, zoo mogelijk in de vorm van een collectieve arbeidsovereenkomst”;

„het ontwerpen van regelen ter voorkoming en bestrijding van werkloosheid en ter verruiming der werkgelegenheid”;

„het bespreken van de technische en commercieele aangelegenheden van het bedrijf, voorzoover van invloed op de positie van den arbeider”;

„het verzamelen van statistische gegevens betreffende het bedrijf”.

Wij verheelen ons niet, dat de bedrijfsradenwet niet direct betrekking heeft op het ter sprake gebrachte onderwerp. De bedoeling is alleen om er op te wijzen, dat in de sociale wetgeving reeds tendenties in de aangeduide richting aanwezig zijn. Verschillende kwesties kunnen aan de hand van de bedrijfsradenwet worden geregeld, al zal uitbreiding noodzakelijk zijn. Eveneens kan de vraag worden gesteld, waarop we hier niet nader zullen ingaan, in hoeverre het door ons gedachte territoriale, sociaal-economische orgaan, in overeenstemming is met de huidige, administratief-gemeentelijke structuur en indeling. Ook in dit opzicht zullen wijzigingen niet kunnen uitblijven. Vóór alles dient de overheid echter een vast omlijnd sociaal-economisch hervormingsplan te ontwerpen, om aldus werkloosheid en crisis systematisch te kunnen bestrijden. Daarom is het van belang, de vraag te stellen, hoe de grootte van de werkloosheid in de toekomst naar alle waarschijnlijkheid zal zijn. De omvang is afhankelijk van een groot aantal omstandigheden, die op dit oogenblik onmogelijk kunnen worden overzien. Noch t.a.v. de tegenstelling stad-platteland, noch t.a.v. cyclische industrieële bedrijvigheid, noch met betrekking tot de autarkie is enige voorspelling te doen.

Wij menen echter, dat er één element is, dat niet geheel aan het gebied der prognose is onttrokken. En wel de demografische structuur. In het eerste hoofdstuk hebben wij grote waarde gehecht aan de verhouding der leeftijdsklassen, ter verklaring van de zo opvallende permanente werkloosheid. Vandaar dat nu de vraag gesteld wordt: hoe zal in de toekomst het aspect van de leeftijds­pyramide zijn? Zal het aantal mannen tussen de 15 en 65 zodanig toenemen, dat een verlichting van de last gelegd op de producenten is te verwachten, of zal zich een stabiele toestand ontwikkelen, waardoor de maat-

schappij in staat zal zijn zich op een nieuw evenwicht op de arbeids- en consumptiemarkt in te stellen?

Er kunnen zich in het algemeen drie omstandigheden voordoen:

- 1e. een stabiel blijven van de verhoudingen tussen de verschillende leeftijdsklassen, waardoor dus een „demografische permanente werkloosheid” ontstaat;
- 2e. een relatieve toename van de niet-producerende groepen, wat leidt tot een verzwaring van de last gelegd op de producenten, waarvan het gevolg kan zijn of een drang tot intensivering van de productie, of een achteruitgang van de welvaart;
- 3e. een relatieve achteruitgang van de niet-producerenden, met als gevolg een verlichting van de last gelegd op de producenten en met als mogelijk resultaat een toenemende kans op een „demografische permanente werkloosheid”.

In het eerste hoofdstuk bleek, dat in de periode 1909 tot 1930 de onder punt 3 geschetste toestand reeds was ingetreden. In deze periode nam de kans op langdurige werkloosheid toe. Aan de hand van de berekeningen betreffende de toekomstige bevolking, uitgevoerd door Methorst, is het mogelijk om de volgende periode op dezelfde wijze te behandelen als in het eerste hoofdstuk is geschied voor het tijdvak 1849—1930. (22)

Tabel 108.

Producenten en consumenten in 1909, 1930, 1935, 1955 en 1975.

	aantal producerende eenheden ¹⁾	aantal volwaardige consumenten ¹⁾	consumenten per producent
1909	29,21	82,83	2,8356
1930	31,12	84,19	2,7050
1935	31,40	84,56	2,6929
1955	34,40	86,81	2,5235
1975	34,70	87,99	2,5354

¹⁾ in % van de totale bevolking.

Ook thans zijn de zelfde coëfficiënten gebruikt, als die welke in het eerste hoofdstuk ontleend waren aan Stridiron's bijlage in Goudriaan's prae-advies. Tot 1955 zal de last gelegd op de producenten dus aanmerkelijk verminderen, daarentegen zal in de vol-

gende 20-jarige periode de toestand zich min of meer stabiliseren, hetgeen het gevolg is van de hogere bezetting der oudste leeftijdsklasse.

Tabel 109.

Leeftijdopbouw van de Nederlandse bevolking in 1849, 1889, 1909, 1930, 1955 en 1975.

	in % van de totale bevolking				
	kinderen 0—14 jaar	mannen 15—64 j.	vrouwen 15—64 j.	65 j. en ouder mannen	vrouwen 65 j. en ouder
1849	33,37	30,12	31,77	2,09	2,66
1889	35,22	28,95	29,81	2,74	3,26
1909	34,54	29,21	30,13	2,84	3,27
1930	30,65	31,12	32,02	2,96	3,24
1955	23,10	34,40	34,20	3,90	4,30
1975	20,10	34,70	33,70	5,50	6,00

Zoals uit tabel 109 blijkt, neemt het aandeel der oudste leeftijdsklasse (65 jaar en ouder) op de totale bevolking toe. Dit is ook het geval in de hier gebruikte prognose van Methorst. Nu kan men de vraag stellen of dit een gelukkig verschijnsel is. En inderdaad zou men kunnen menen, dat de toename der oudste leeftijdsklasse de relatieve vermindering van de jongste leeftijdsklasse (0—14 jarigen) tendele of zoals na 1955 vrijwel het geval is, nagenoeg geheel compenseert. Men ziet immers aan de hand van de cijfers, dat mede door toename van deze oudste leeftijdsklasse, de consumptieve kracht van ons volk toeneemt. Er wordt dan echter een zeer belangrijke factor over het hoofd gezien en wel, dat psychologisch de zorg voor de jongeren iets geheel anders is, dan die voor de ouderen. Hoe zal de mentaliteit van een volk worden, dat in toenemende mate moet zorgen niet voor de jeugd, doch voor de ouderen? Is niet veeleer een verzwakking van de economische activiteit daardoor te verwachten? Dat de zorg voor de ouderen in verhouding tot die voor de jongeren in de toekomst zal toenemen, blijkt wel uit een berekening aan de hand van tabel 109, waardoor komt vast te staan, dat de consumptieve kracht van de 0—14 jarigen in 1889 bijna 4 maal zo groot was, als die der mannen en vrouwen van 65 jaar en ouder. In 1930 was de consumptieve kracht van genoemde jongeren onge-

veer 3 maal zo groot als die van de ouderen, terwijl op grond van de prognose van Methorst kan worden aangenomen, dat in 1955 die der jongeren nauwelijks tweemaal, die van de oudsten zal zijn. Wij vrezen dan ook dat, gezien de invloed van de veroudering op de samenstelling van de groep volwaardige consumenten, het economisch leven in de eerst volgende decennia weinig dynamisch zal zijn. Temeer, omdat zoals uit de volgende beschouwing zal blijken de „demografische werkloosheid” zal toenemen.

Wanneer wij aannemen dat de sociaal-economische toestand in 1909 een bepaalde verhouding van producenten en consumenten impliceerde, die ook voor 1930 en 1955 als evenwichtig mag worden aanvaard, dan zouden er in 1930 en in 1955 door de veranderingen in de demografische opbouw der bevolking (leeftijdspyramide) in 1930 reeds 4,5 %, in 1955 niet minder dan 11 % producenten te veel zijn (in absolute getallen resp. 112.000 en 373.000 producenten te veel!).

Nemen wij aan, dat de verhoudingen van 1930 tussen het aantal producenten en consumenten aanvaard moet worden als normaal, dan zouden er in 1955 6,7 % producenten te veel zijn door de veranderingen in leeftijdsopbouw der bevolking (in absolute getallen 226.000 producenten te veel!).

In 1955 zal de demografische permanente werkloosheid dus schommelen tussen 338.000 en 373.000 mannen. Gemiddeld \pm 350.000. Dit cijfer is o.i. als een maximum te beschouwen. En wel, omdat er rekening mee moet worden gehouden, dat er zich tevens een tendenz kan ontwikkelen, die gericht is op het verkrijgen van een nieuw evenwicht op de arbeids- en consumptiemarkt. Daar de daling van de huwelijksvruchtbaarheid zich over een langere periode doet gelden, is het o.i. niet waarschijnlijk, dat hierdoor een grotere permanente werkloosheid in de eerstvolgende periode zal kunnen worden voorkomen.

Derksen meent, in een nota toegevoegd aan het onlangs verschenen rapport van de Commissie van der Waerden, over de langdurige werkloosheid, dat deze verschuivingen niet zullen leiden tot een „meerdere werkloosheid”. Hij voert echter voor zijn mening geen deugdelijke argumenten aan. (23) Wij menen daarentegen, op grond ook van de in het eerste hoofdstuk gegeven beschouwing omtrent het verloop van de verhouding consumenten-producenten in de vorige eeuw, dat de kans op een permanente werkloosheid op

grond van demografische structuurveranderingen groot is. Natuurlijk kunnen zich bepaalde omstandigheden voordoen, die op zich zelf niets met het economische leven te maken hebben, waardoor een permanente werkloosheid schijnbaar wordt voorkomen. Bijv. een blijvende vergroting van het leger, waardoor een groot aantal producenten aan de arbeidsmarkt kunnen worden onttrokken. Dit zal echter ernstige gevolgen hebben voor de industrie, daar juist de jongste leeftijdsklassen in het leger worden opgenomen, waardoor de industrie dus met oudere arbeiders zal moeten werken.

Er zullen maatregelen dienen te worden getroffen om aan een vergroting van de permanente werkloosheid te ontkomen. Vergeleken met 1909 zou het volgens bovengenoemde cijfers in 1955 om een surplus aan werkkrachten gaan van rond 11 %. Een te hoog percentage, om in staat te zijn dit op een eenvoudige wijze weg te werken.

Om de werkloosheid, die hierdoor dreigt te ontstaan te bestrijden, wordt o.a. door de Commissie van der Waerden aanbevolen de 14- en 15-jarigen uit te schakelen. Voor 1937 werd het aantal jongemannen van 14 en 15 jaar, die in een beroep werkzaam waren, gesteld op 88.000, en het aantal werklozen van diezelfde leeftijd op 17.000. Totaal dus 105.000. In 1955 zal dit aantal naar alle waarschijnlijkheid minder bedragen, doch laten we dit cijfer stellen op 100.000. (24)

Hoeveel volwaardige producenten zullen van de arbeidsmarkt worden afgevoerd om een evenwicht te krijgen, dat bijv. in overeenstemming is met de arbeidsverhoudingen van 1930? Aangenomen dus, dat de maatschappij zich in kan stellen op de structuurwijzigingen van de leeftijdsruyramide, die plaats vonden in de periode 1909 tot 1930.

Het aantal consumenten per producent bedroeg in 1930 2,7050. In 1955 2,5235. We nemen nu aan, dat het gewent is, dat ook in 1955 het aantal consumenten per producent gelijk zal zijn aan 2,7050 (het cijfer van 1930). Het aantal volwaardige consumenten ondergaat hierdoor geen wijziging en blijft dus 86,81. Het aantal producerende eenheden (of volwaardige producenten) zal wel veranderen, en wel dalen van 34,40 tot 32,09. Een vermindering met 2,36 % van de totale bevolking. In absolute cijfers zullen in 1955 dus ruim 220.000 volwaardige producenten moeten uitvallen.

Wij hebben zoëven gezien, dat in 1955 een 100.000 jongeren van 14 en 15 jaar van de arbeidsmarkt kunnen worden afgevoerd.

Aan de hand van de door Stridiron gebruikte bekwaamheidsgraden van Triebels mag de bekwaamheid (productiviteit) van de 14- en 15-jarigen worden gesteld op 0,5. (25) Deze 100.000 jongeren vertegenwoordigen dus 50.000 volwaardige producenten. Het aantal volwaardige producenten, dat dan nog moet worden afgevoerd, bedraagt ongeveer 170.000.

Daar de bekwaamheidsgraad van de 60- tot 64-jarigen volgens Triebels 0,9 bedraagt, zullen er dus 189.000 mannen en vrouwen van 60 tot 64 jaar van de arbeidsmarkt moeten worden afgevoerd. Dit betekent echter, dat in sterkere mate, dan boven is geschetst, de productie bestemd zal zijn voor de oudste leeftijdsklassen, waartoe dan ook de 60—64 jarigen zullen behoren. Hiertegenover staat dan, dat van een demografische werkloosheid in dat geval geen sprake zal zijn. Wij betwijfelen echter of het ethisch te verantwoorden is, mensen, die op de leeftijd van 60 tot 64 jaar dikwijls, dank zij de betere hygiënische en medische zorg, nog in de kracht van hun leven zijn, het recht op arbeid te ontzeggen.

Is er dan geen andere weg om te ontkomen aan het noodlot van een dreigende toename van een permanente werkloosheid, die door catastrofale wijzigingen in de leeftijdsopbouw der bevolking wordt veroorzaakt? Deze vraag kan niet dan na een lange aarzeling worden beantwoord. Evenals het verschijnsel der industriële revolutie voor het eerst in de 18e eeuw voorkwam, is het nu voor het eerst, dat een dergelijk verschijnsel, althans op zulk een grote schaal, zich openbaart op een voor het normale functioneren van het economische leven funeste wijze. En dat vooral omdat het verschijnsel zich niet beperkt tot een enkel land, doch voorkomt in vrijwel alle landen van de geïndustrialiseerde Amerikaanse-Europese zone. Beperkt dit verschijnsel van de geboortedaling zich tot een enkel land, dan levert het geen moeilijkheden op. De overtollige producenten zouden dan kunnen produceren voor de buitenlandse markt, zoals in het eerste hoofdstuk werd geconstateerd. Dit is thans niet het geval. In een wereld met een steeds rationeler geleide productie, komt men voor het probleem te staan, niet hoe, gelijk Malthus meende, de mensheid voldoende voedsel te kunnen verschaffen, doch hoe men het relatief

grotere aanbod van arbeidskrachten moet verdelen over de beschikbare arbeidsplaatsen. Sedert de industrieële revolutie heeft men niet voor een dergelijk probleem gestaan, het is in ieder opzicht nieuw. Het oude probleem was het beheersen van de industrieële krachten, die door hun snelle groei, veel zorgwekkende verschijnselen oproepen. Nu treedt een tweede niet minder belangrijk probleem naar voren: het verdelen van de arbeid over een totaal gedisharmonieerde bevolking.

Het is wellicht mogelijk dit surplus van arbeidskrachten dienstig te maken aan de strijd tegen het „welvaartstekort”, zowel ten behoeve van de agrarische groep, die steeds ten achter is gebleven, als ten dienste van grote delen van het industrieproletariaat, die niet konden delen in de voordelen die de industrieële ontwikkeling op de duur, ook voor het proletariaat tot gevolg had.

Hiertoe is een doelbewuste politiek nodig. Voor alles dient men én met het oog op de huidige crisis- en structuurproblemen én met het oog op de toekomstige ontwikkeling, een vast doel voor ogen te houden: een plan tot sociaal-economische hervorming, teneinde een verval van welvaart en cultuur te voorkomen. Slaat men deze weg niet in, dan zal een voortduren der permanente werkloosheid verhoudingen en omstandigheden ten gevolge hebben, die meer dan welke andere gebeurtenis ook, een fatale invloed kunnen hebben op het lot van allen, die tot de Europese cultuurkring behoren.

De gevolgen van een wereldoorlog kunnen overwonnen worden door de taaie wil, die eigen is aan het menselijke ras; de druk echter van de angstige vraag naar de dag van morgen moet op de duur een verslappende invloed hebben op de jongere en oudere generaties. Het einde zal zijn een vernietiging van culturele en menselijke waarden.

Men behoeft geen materialist te zijn om de betekenis van de sociaal-economische structuur voor het ganse culturele leven te erkennen, al menen wij persoonlijk, dat tussen beide geen oorzakelijke, doch een relationele betrekking bestaat. Een levenskrachtige cultuur zal echter pogen de grondslagen te leggen voor een harmonische sociaal-economische orde.

Wij hebben gemeend door deze studie een bijdrage te kunnen leveren tot de verdieping van de sociaal-geografische methodiek;

mede aan de hand van gedetailleerde sociaal-geografische onderzoeken zal het mogelijk zijn met succes een politiek van werkloosheidsbestrijding te voeren. Onderzoekingen, die dus in de eerste plaats gericht moeten zijn op de kwantitatieve en kwalitatieve betekenis van de arbeidsmarkt.

Bijlage IV. Aantal geheel werklozen, ingeschreven bij alle organen der openbare arbeidsbemiddeling, in enkele beroeps-
klassen en de groepen van gemeenten in 1938.

Gegevens ontleend aan het Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

Enkele beroepsklassen en groepen van gemeenten:	Jan.	Feb.	Mrt.	Apr.	Mei	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	gemiddeld:
gem. met $\times 1000$													
100.000 en meer inw. id.	159,1	156,5	147,7	141,4	138,5	135,5	135,6	137,4	139,8	142,8	146,4	152,7	144,5
50.000—100.000 inw. id.	51,7	50,1	46,7	45,5	43,9	42,7	41,9	41,7	41,2	43,1	44,6	47,7	45,1
20.000—50.000 inw. id.	56,5	54,8	46,8	44,5	42,5	41,3	40,4	40,4	39,3	42,2	46,1	54,2	45,7
minder dan 20.000 inw. id.	172,-	159,3	131,5	123,3	107,1	91,5	84,3	82,2	81,4	90,5	118,3	179,-	118,4
totaal id.	439,3	420,8	372,6	354,7	332,-	311,-	302,3	301,8	301,7	318,7	355,4	433,6	353,7
steenfabr.	9.128	8.512	7.083	6.042	4.755	3.802	3.592	3.706	5.606	4.308	5.666	8.981	6.035
mijnindustr.	1.008	1.071	1.061	1.065	1.099	1.123	1.111	941	828	852	838	859	992
turf	6.830	6.264	3.318	2.072	1.987	2.939	3.329	3.313	3.919	2.608	3.919	6.638	4.002
visserij	3.004	2.898	2.831	2.777	2.730	2.181	1.369	1.068	979	1.050	979	2.789	2.079
landbouw	76.757	68.784	53.252	50.389	40.460	31.958	27.150	25.056	29.665	25.056	29.665	80.139	46.357
kledings, enz.	6.816	6.270	5.388	4.869	4.724	4.942	5.403	5.677	5.279	5.022	5.450	6.080	5.705
metaalind.	36.603	36.562	34.301	33.777	32.499	31.143	30.353	30.032	29.675	30.515	31.479	33.618	32.346
papiernijv.	1.774	1.728	1.663	1.739	1.759	1.720	1.732	1.621	1.656	1.554	1.645	1.795	1.699
textiel	9.280	9.210	9.138	9.384	9.676	9.661	9.101	8.814	7.720	7.515	7.389	7.656	8.712
voedings- en genotmidd.	15.972	15.888	15.461	15.290	15.128	14.360	14.095	14.088	13.066	13.477	13.693	14.459	14.631

AANTEKENINGEN.

HOOFDSTUK I.

(1). Beveridge, pg. 1. (2). Schmoller, II, pg. 385. (3). 1e subcomm. werkloosheid, 3e conclusie. (4). Steinmetz, pg. 35. (5). *ibid.* pg. 49 e.v. (6). *ibid.* pg. 45. (7) v. Vuuren, Subject, pg. 1. (8). v. Vuuren, Aardrijkskunde, pg. 4. (9). Bücher, I, pg. 92 e.v. (10). Marx, pg. 338. (11). zie Brünnen. (12). zie Loohuis. Voor tegenstelling stad—platteland, o.a. Knapp, en Smid — Matthijsen. Voor structuurwijzigingen wereldeconomie: zie Van Gelderen, v. d. Waerden, pg. 46 e.v. en Siegfried. (13). Beveridge, pg. 15. (14). Goudriaan, pag. 31. (15). *ibid.* pg. 32. (16). Beveridge, pg. 398. (17). Bongaerts, N.R.Crt. avondblad 3-3-'39. (18). Cijfers ontleend aan Van Vuuren, Waarschuwend woord, pg. 44. (19). Brugmans, conjunctuur, pg. 44. (20). Zie ook de artikelen van Velthuis in het Tijdschrift van de Nederlandse Werkloosheidsraad (1936 en 1938). (21). zie ook Van Vuuren, Aardrijkskunde, pg. 5. (22). Van Vuuren, Versl. Alg. Verg., pg. 33 e.v. (23). Buys, 1939, pg. 44. (24). Zie De Vooy's, diss., praec-adviezen Armenzorg 1928 en praec-adviezen Arbeidsbeurzen. (25). Van betekenis blijft zówel regionaal als nationaal de vaststelling van het totaal aantal werklozen. Te betreuen is het, dat de gegevens, vermeld op de Volkstellingskaarten van 1930 (en wel in vraag 7: „Zijt gij in dienst van een ander? Ja of neen? Bij werkloos invullen werkloos”), niet nader verwerkt is. O.a. De Vooy's wees op de betekenis van de werklozen-telling, annex de Volkstelling van 1940. (T. Ned. Werkl. R. 1937, pg. 257 e.v.). Voor berekeningen van de omvang van het werklozenleger vestigen we de aandacht op de artikelen van A. B. Velthuyzen in het T. v. d. Ned. Werkl. R., o.a. in jrg. 1937, pg. 122 e.v. Men beseffe echter, dat een cijfer zonder meer weinig te betekenen heeft. Scherp was te dien aanzien het betoog van Detiger op de Alg. Verg. v. d. Ver. v. Sth. en Stat. 30 Oct. 1937, pg. 65 e.v. „Men neemt klakeloos het officiële aantal bekende werklozen als uitgangspunt voor zijn betoog”. „... dat men van hen (n.l. de praec-adviseurs) had mogen verwachten, ... een analyse van het werklozenleger zelf”. Hij wijst dan op de gewone normale reserve, die men in Duitsland op 10% stelt en door Beveridge vóór de wereldoorlog werd geschat op 2%. („In the best years all the groups alike tend to have about 2 percent unemployed”, Beveridge, pg. 69). Detiger stelt dit percentage voor ons land thans op 4% van het aantal mannelijke arbeiders tussen 16 en 65, d.i. ongeveer 100.000 man. Tevens is nog van belang het gebrek aan vloeibaarheid van de arbeid. Volgens Detiger bleven gedurende de hoogconjunctuur nog duizenden plaatsen onbezet. Voor het gehele land schat hij dit op 50.000. Niet uit hoofde van conjunctuur zijn volgens hem 150.000 man werkloos. Ook in het onlangs verschenen Rapport van de Hoge Raad van Arbeid, over de „blijvende werkloosheid” wordt vastgesteld de geringere betekenis van de conjuncturele werkloosheid. Van het totaal aantal geschatte werklozen (450.000), omvatte de conjuncturele werkloosheid 50.000 tot 75.000. De seizoenwerkloosheid gemiddeld per

jaar 40.000. Normale reserve 40.000 tot 120.000. Ongeschikten 50.000 tot 60.000. Blijvende werkloosheid 155.000 tot 270.000 (pg. 18 van genoemd Rapport). (26). Voor het verband tussen leeftijd en werkloosheidsduur zij verwezen naar het Utrechtse Rapport, pg. 258 e.v. en naar een artikel van Mr. Morren. Deze schrijft over de betekenis van de leeftijd t.a.v. het werkloosheidsrisico: „Onder de factoren, welke het werkloosheidsrisico bepalen en dus dienstig zijn om enerzijds de premies der verzekerden voor werklozenkassen vast te stellen, anderzijds de daar tegenoverstaande prestaties van de zijde der kassen, nemen leeftijd en sexe een belangrijke plaats in”. (T. Ned. Werkl. R. 1936, pg. 333). (27). Beck en Forster, pag. 1. (28). *ibid*, pag. 13. (29). *ibid*, pg. 13. (30). Zie ook de rectoraatsoverdracht van Prof. Bolkenstein, waarin gewezen wordt op de wenselijkheid van een faculteit voor Sociale Wetenschappen (Mensch en Maatschappij, 1936, pg. 72). (31). Arbeidslosen van Marienthal, pg. 1 e.v. (32). *ibid*, 25. (33). Tinbergen, pg. 772 e.v. (34). Rapport Utrecht, pg. 268. (35). De Vries, 1936, pg. 189 e.v. Voor de gevolgen van de jeugdwerkloosheid zij verder verwezen naar Hartdorff, Jeugd zonder werk. Voor de jeugdregistratie naar enkele artikelen in het T. v. d. Ned. Werkl. Raad, 1937, van de hand van A. J. A. van Delft, over Tilburg, en van M. de Vries, Registratie voor de Jeugd, pg. 222. (36). Gemeentebld, A'dam, afd. I, 1934, Bijlage H. (37). Buys, Prae-adv. 1938. (38). De noodzakelijkheid van samenwerking tussen techniek en deskundigen uit het bedrijfsleven en sociale werkers blijkt wel duidelijk als men in de praeadvies uitgebracht voor de Ver. van Arbeidsbeurzen in 1937, omtrent de vraag of er een tekort aan geschoolde arbeiders gebleken is of eventueel te verwachten, bemerkt hoe weinig ervan deze vraagstukken eigenlijk bekend is en dat de inleiders niet op alle punten de zelfde inzichten delen. (39). Groeneveld, (40). v. d. Vugt, pg. 35. (41). Rapport H. R. v. Arb., 1936; Werkl. onderz. C. B. v. d. St., 1937. (42). Seebohm, pg. VII en VIII. (43). *ibid*, pg. XI. (44). *ibid*, pg. XIII. (45). *ibid*, pg. 96 e.v. (46). Een geheel andere mening is Beveridge toegedaan, pg. 3. „the inquire must be one into unemployment rather than into the unemployed. It will appear at once, indeed it is manifest from the start, that any one unemployed individual may represent, and commonly does represent the concurrence of many different forces, some industrial, some personal”. „Classification of men according to the causes of their unemployment is, strictly speaking, an impossibility. The only possible cause is to classify the causes or types of unemployment themselves”. (47). Seebohm, pg. 311. (48). Staatscomm. I, pg. 9 e.v. (49). Staatscommissie, dl. V, pg. 13. e.v.

HOOFDSTUK II.

(1). Wygodzinski, pg. 1 en 2. (2). De Vooy's, diss., pg. 55 e.v. (3). Opgenomen in Verslagen en Mededelingen, 1939, No. 1. (4). Ontleend aan Bordewijk, II, pg. 147. (5). *ibid*, pg. 147. (7). Grondgebruik, 1930, pg. 8. (8). Wygodzinski, pg. 27. (9). Grondgebruik, 1930, pg. 218. (10). Landmeter, pg. 372. (11). Grondgebruik, 1930, pg. 232. (12). v. d. Berg, diss. (13). Schetsen, pg. 70 e.v. (14). Grondgebruik, 1930, pg. 191. (15). Zie voor kaas- en consumptieboeren o.a. De Bruyne, diss. (16). Zie De Vooy's, Recuwijk. (17). Grondgebruik, 1930, pg. 181.

(18). Hoogh, pg. 37. (19). Grondgebruik, 1930, pg. 288. (20). Het is te betreuren, dat het C. B. v. d. Statistiek de gegevens van de Beroepstelling van de agrarische groepen niet publiceert voor de landbouwgebieden, of althans met deze indeling rekening houdt. Ook voor de agrarische werkloosheid verdient een indeling volgens landbouwgebieden de voorkeur boven de huidige indeling volgens de districten der arbeidsbeurzen. (21). H. R. v. Arb., Arbeidsduur, pg. 122. (22). Alg. overz. landarb. pg. 11. (23). Onderzoek Werkloosheid, 1928. (24). Staatscommissie Werkloosheid, V, pg. 44 e.v. (25). Verslagen Landarb., 348 e.v. (26). H. R. v. Arb., Arbeidsduur, pg. 123. (27). *ibid.* pg. 123. (28). Staatscommissie Werkloosheid V, pg. 6. (29). Verbraeck besteedde ten onrechte geen aandacht aan deze kwestie. (30). H. R. v. Arb., Arbeidsduur, pg. 120. (31). *ibid.* pg. 120 e.v. (32). *ibid.* pg. 123. (33). *ibid.* pg. 123. (34). Zie Keuning, pg. 160 e.v. (35). De Bruyne, pg. 136 e.v. (36). a. Het ec. geogr. gebied de Noord Groninger Bouwstreek bestaat uit de kleigebieden, benevens de weidegemeente Winsum. b. Het bleek ons, dat na sommering van de agrarische beroepen, verkregen uit de publicatie van de gemeentelijke uitkomsten der Beroepstelling er, vergeleken met de uitkomsten voor 't gehele land, een tekort was van ongeveer $2\frac{1}{2}$ % (37). De zelfde opmerking als voor Zeeland is te maken voor het gehele land. Volgens de publicaties van de Directie van de Landbouw nam het aantal bedrijven in de periode van 1909 tot 1920 toe, volgens de beroepstellingen nam het aantal zelfstandigen werkzaam in de agr. productie (mannen zowel als vrouwen) af!

HOOFDSTUK III.

(1). Velthuizen, 1936, pg. 241 e.v. (2). Hoge Raad v. Arbeid, „Blijvende Werkloosheid”, pg. 55. (3). Zie ook De Vooys, diss. pg. 180 e.v. (4). Roegholt, Economist, 1926. (5). Onderzoek Werkloosheid, 1928. (6). Bijz. Catalogus, en Alg. Overz. Landarb., pg. 10 e.v. (7). Staatscommissie Werkloosheid, V, pg. 1. (8). *ibid.* pg. 5. (9). *ibid.* pg. 95 e.v. 10. *ibid.* pg. 6. (11). *ibid.* pg. 6. (12). International Labour Review, Mrt. 1931. (13). Euler, Landarbeiterarchiv, 1933, pg. 15 e.v. (14). Richter, Landarbeiterarchiv, 1928, pg. 126 e.v. (15). Staatscommissie Werkloosheid V, pg. 61. Gelijke mededelingen in Schetsen, pg. 29 (16). Staatscommissie a.v. pg. 162. Een ander voorbeeld is het werken van landarbeiders in de textiel fabrieken, pg. 110. (17). Onderzoek Werkloosheid, 1928. (18). Hoge R. v. Arb. „Blijvende Werkloosheid”, pg. 179. (19). Minderhoud, Ned. Landb., pg. 64.

HOOFDSTUK IV.

(1). Minderhoud, Ned. Landb., pg. 64 e.v.

HOOFDSTUK V.

(1). Minderhoud, Ned. Landb., pg. 181. (2). Verslag Ontwikkelingsdagen, pg. 165 e.v. (3). *ibid.* pg. 167. (4). Staatscommissie Ebels, pg. 227. (5). Bordewijk, II, pg. 56. (6). Rühl, pg. 5. (7). *ibid.* pg. 30. (8). Jastrow, pg. 518. (9). *ibid.* pg. 525. (10). *ibid.* pg. 525. (11). v. d. Berg, pg. 69. (12). v. Heek, pg. 40. (13). Landbouwwraagstuk, pg. 93. (14). Zie o.a. Tobl en De Miranda. (15).

Boerman, pg. 92. (16) Streekplan, pg. 130. (17). Smid, T. v. d. Werkl. Raad, 1920, pg. 248 e.v. (18). Westhoff, pg. 93. (19). v. Heck, pg. 64. (20). v. Heck, pg. 64. (21). Mok, pg. 11. (22). Methorst, pg. 20. (23). Hoge R. v. Arb., Blijvende Werkloosheid, pg. 267 e.v. (24). *ibid.* pg. 265 e.v. (25). Goudriaan, pg. 142.

LITERATUURLIJST.

- (T.E.G. = Tijdschrift voor Economische Geographie. T.A.G. = Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap. T.N.W. = Tijdschrift van de Nederlandsche Werkloosheidsraad.)
- Arbeitslosen, Die, von Marienthal 1933. P. Lazarsfeldt e.a. Psychologische Monographien. Ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langdauernder Arbeitslosigkeit mit einem Anhang zur Geschichte der Soziographie 1933. Oesterreichische Wirtschaftspsychologische Forschungsstelle.
- Astor, Viscount and B. Seebohm Rowntree. The agricultural dilemma. A report of an enquiry organised by 1935.
- Beck, P. G. and Forster, M. C. — Six rural problem areas: relief-resources-rehabilitation. An analysis of the human and material resources in 6 rural areas with high relief rates. Washington. Works Progress Adm. 1935. Fera, res. monog. 1.
- Berg, B. K. van den. Het Laagveengebied van Friesland. Proefschrift. Utrecht 1933.
- Beveridge, W. H. Unemployment. A problem of industry (1909 and 1930) 1931.
- Blink, H. Het veen en de veenindustrie in Nederland (T.E.G.) 1917.
- Blink, H. Arbeidersbeweging in Europa en in 't bijzonder in Nederland. Wandelarbeiders. T.E.G. 1918, 262 e.v.
- Boerman, W. E. De industrie in het streekplan, mede in verband met plaats en omvang der bebouwing. Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw. 1939. p.g. 88 e.v.
- Bongaerts, M. C. C. De demografische verschuiving en de werkloosheid. Redevoering voor den Nederlandschen Werkloosheidsraad. Nieuwe Rott. Courant 3 Maart 1939, avondblad.
- Bordewijk, W. H. C. Leerboek der Landhuishoudkunde. Deel II 1938.
- Bouma, L. Bodemgebruik en bevolkingsgroei in West-Friesland. T.E.G. 1930.
- Brouwer, D. A. Ameland. Een sociaal-geografische studie. Proefschrift. Utrecht 1936.
- Brugmans, I. J. De economische conjunctuur in Nederland in de 19e eeuw. Med. der Kon. Academie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde. Deel 82, Serie B, no. 1. 1936.
- Brünn'er, E. C. G. De Order op de Buitennering van 1531. Proefschrift. Utrecht 1918.
- Bruijne, F. H. de. De Ronde Venen. Een sociaal-geographische studie van een gedeelte van het Hollandsch-Utrechtsch weidelandschap. Proefschrift. Utrecht 1939.
- Bücher, K. Die Entstehung der Volkswirtschaft. I en II. 1926.
- Bussche-Kessel, Freiherr von dem. Ist die Bewältigung der landwirt-

- schachtlichen Arbeiten durch Saisonarbeiter (Wanderarbeiter) zu fördern? Land-
 arbeider Archiv. 1930. bl. 13 e.v.
- Buys. S. Welk verder onderzoek van omvang, verloop, aard en oorzaken van
 de werkloosheid is voor hare bestrijding noodig; welk aandeel dienen de
 arbeidsbeurzen in dat onderzoek te hebben? Praeadviezen voor de Vereeniging
 van Nederlandsche Arbeidsbeurzen. 1938. T.N.W. 1938.
- Buys. S. De betekenis der sociografie voor de bestudeering van het werkloos-
 heidsvraagstuk. T.N.W. 1939, pg. 49 e.v.
- Catalogus, Bijzondere van de Landbouwtentoonstelling te 'sGravenhage
 1913, betreffende „Maatregelen ter verbetering van den toestand ten plattelande,
 inzonderheid van den landarbeider.” (Kon. Ned. Landbouw Vereeniging).
- Delft. A. J. A. C. van. Telling van jeugdige werkloozen te Tilburg. T.N.W.
 1937, pg. 180.
- Detiger. W. F. De vraagstukken der Arbeidsmarkt 1922.
- Detiger. W. F. Werkloozenonderzoek te Amsterdam. Gem.blad Afd. I 1934,
 bijlage H.
- Diepenhorst. P. A. Onze Landbouw 1933.
- Eck. H. J. van. Boeren en fabrieksarbeiders, een sociografie van de gemeente
 Ede. Proefschrift. Amsterdam 1938.
- Euler. E. Bringt die Mechanisering der deutschen Landwirtschaft neue Ar-
 beitslosigkeit mit sich? Landarbeider archiv 1933, bl. 15 e.v.
- Faculteit. Een sociale en economische Mensch en Maatschappij,
 1936, pg. 72.
- Folmer. A. Werkloosheid en duur van werkloosheid onder 2129 gezinshoof-
 den te 'sGravenhage einde 1934. T.N.W. 1936, pg. 13 e.v.
- Frost. J. Die holländische Landwirtschaft. Ein Muster moderner Rationalisie-
 rung. 1930.
- Gedenkboek. Groninger Maatschappij van Landbouw (1837—1937), 1937.
- Gelderen. J. van. Wereldcrisis, 1931.
- Geschriften van de Nederlandsche Vereeniging voor Armeazorg en Wel-
 dadigheid te Amsterdam. 1927—1929.
- Goedhart, G. J. en Roeterink, B. De ontwikkeling der arbeidsbemid-
 deling in Nederland. 1929.
- Goudriaan. J. Praeadviezen van de Vereeniging van Staatshuishoudkunde en
 Statistiek. 1937. „Valt hier te lande, ook na verbetering der conjunctuur, een
 blijvend verhoogd peil der werkloosheid te verwachten: A. op grond van
 factoren gelegen bij het aanbod van werkkrachten op de arbeidsmarkt: B. op
 grond van factoren, welke dit peil beïnvloeden van de zijde der vraag naar
 arbeidskrachten? Welke middelen kunnen worden aangewend ten einde deze
 factoren te verzachten of uit te schakelen?”
- Groenendaal. G. Een onderzoek naar de werkloosheid en haar gevolgen te
 Oss, speciaal met betrekking tot het ontslag van arbeiders bij de margarine-
 fabrieken van A. Jurgens en H. Hartog in 1929 en 1931. Tilburg 1935.
- Grünberg. H. B. von. Zur Theorie der Landarbeitskrise. Systematische Un-

- tersuchung über die Ursachen der Landflucht, besonders aus Nordost Deutschland. Inaugural-Dissertation. Königsberg i. Pr. 1929.
- Hanrath. J. J. De migratie aan onzen Oostgrens, vooral in het Noorden. T.E.G. 1923, 315. 310-317.
- Hartdorff. W. Jeugd zonder werk, 1934.
- Heek. F. van. Economische sociale problemen van de Wieringermeer. 1938.
- Hinte. J. v. Werkloosheid en emigratie. T.E.G. 1922, 125.
- Hofstee. E. W. Het Oldambt dl. I, Vormende krachten, 1937. Proefschrift. A'dam.
- Hooge Raad van Arbeid. Rapport van de H. R. v. Arb. inzake wettelijke verkorting van de arbeidsduur ter beperking van de crisiswerkloosheid 1933.
- Hooge Raad van Arbeid. Rapport van H. R. v. Arb. inzake het vraagstuk der vervanging van volwassen arbeiders door jeugdige personen. 1937.
- Hooge Raad van Arbeid. Onderzoek naar de blijvende werkloosheid en haar bestrijding. (Commissie van der Waerden 1936), 1939.
- Hoogh. B. de. De economische beteekenis der ontginningen. 1932.
- Huisman. T. P. Werkloosheid, hare bestrijding en het platteland, 1929, bl. 38. (Hollandsche Maatschappij van Landbouw).
- International Labour Review, Mrt. 1931.
- Jastrow. J. Der Sinn des Auszenhandels und die Handelsstatistik. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 1933, pg. 500 ev.
- Keuning. H. J. De Groninger Veenkoloniën. Een sociaal-geografische studie. Proefschrift. Utrecht 1933.
- Kloos. W. B. Het nationaal plan. Proefschrift Delft 1939.
- Knapp. W. H. C. Wereldontwikkeling en Wereldherstel. 2e omgewerkte druk, 1933.
- Koenen. S. Inleiding tot de Landhuishoudkunde. (Wat ieder Nederlander omtrent den vaderlandschen landbouw dient te weten). 1924.
- Landarbeiders. Hun arbeidsduur en arbeidsverhoudingen. Rapport eener enquête gehouden door de Sociaal Democratische Studieclub. Amsterdam 1909.
- Landbouwwraagstuk, Het. Rapport eener commissie benoemd door het partijbestuur der S.D.A.P. 1933.
- Landmeter. F. De Brabantsche Biesbosch en de afsluitingsplannen. T.A.G. 1938, pg. 354 ev.
- Larsen van Nederland, G. A. Volk in nood, 1936.
- Loohuis. J. G. De verhouding tusschen den tropischen landbouw gordel en de industrie centra der gematigde zône in hare beteekenis voor het huidige aspect van het koloniale vraagstuk in Zuid-Oost-Azië. Proefschrift. Utrecht 1931.
- Marx, K. Das Kapital. I (Uitgave Gustav Kiepenheuer Verlag 1932).
- Methorst. H. W. Leeftijdspyramide, de spil van het bevolkingsvraagstuk (Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde, Aug. 1934).
- Minderhoud. G. Het landbouwbedrijf op de Groninger klei. 1917.
- Minderhoud. G. Ontwikkeling en beteekenis der landbouwindustrie in Groningen. 1925.

- Minderhoud. G. De crisis in den Nederlandschen Landbouw. (In: Praeadviezen 1931 van de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en de Statistiek).
- Minderhoud. G. De Nederlandsche Landbouw 1935.
- Miranda. S. R. de. De weg van producent naar consument 1931.
- Mok. S. Overzicht van de voornaamste bepalingen der bedrijfsradenwet. 1933.
- Morren. H. J. Wat er te leeren valt uit werkloosheidsstatistieken en wat er te doen valt. T.N.W. 1936, pg. 333.
- Onderzoek naar den stand der werkloosheid. 1928. Subcommissie uit de Commissie voor economische politiek. Verslagen en mededeelingen van de afdeling Handel en Nijverheid van het departement van Arbeid. 1928, No. 5.
- Overzicht, Algemeen, van den economischen toestand der landarbeiders in Nederland. Staatscommissie voor den Landbouw. 1906—1908.
- Overzicht van het Landbouwbedrijf in Nederland. Staatscommissie voor den Landbouw, 1906, 1912.
- Petersen, Dr. Zur Saisonarbeiter-frage in der Landwirtschaft. Landarbeiter-archiv 1930, bl. 7 e.v.
- Plan, Het, — van de Arbeid. Rapport van een commissie uit N.V.V. en S. D. A. P. 1935.
- Praeadviezen voor de Vereeniging van Nederlandsche Arbeidsbeurzen. Op welke moeilijkheden stuit de binnenlandsche verplaatsing van arbeidskrachten waaraan nijverheid, landbouw en verkeer behoefte hebben en hoe kunnen die moeilijkheden worden verminderd? T.N.W., 1930, pg. 187.
- Praeadviezen, Vereeniging van Nederlandsche Arbeidsbeurzen. Is reeds in bepaalde bedrijfstakken gebleken van een tekort aan sommige categorieën van geschoolde arbeiders, of is er aanleiding te verwachten, dat zich een dergelijk tekort zal voordoen bij herleving der bedrijvigheid? Zoo ja, welke maatregelen kunnen worden genomen zowel ten aanzien van jeugdige als van volwassen arbeiders, om tijdig in zodanig te voorzien en deze werklozen wederom in het bedrijfsleven te brengen? T.N.W., 1937, pg. 85 e.v.
- Rapport, Algemeen, omtrent de werkloosheid in de Bloembollenstreek. 1931.
- Rapport der Commissie, ingesteld door de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, tot bestudeering van de vraag welke maatregelen er te treffen zouden zijn, om het levenspeil van de stedelijke en plattelandsbevolking nader tot elkaar te brengen. 1937.
- Rapport over den sociaal-economischen toestand der kleine Boerenbedrijven in Nederland, gevolgd door voorstellen ter verbetering van den bestaanden toestand. 1937. (Commissie van Advies, Dienst Kleine Boerenbedrijven).
- Rapporten en Voorstellen betreffende den oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland (1909), I en II. Staatscommissie voor den Landbouw 1906.
- Rapporten en Voorstellen betreffende den oeconomischen toestand der landbouwers in Nederland. 1912. Staatscommissie voor den Landbouw 1906.
- Rapport der commissie van onderzoek naar den omvang en feitelijke betekenis der werkloosheid te Amsterdam. 1927.
- Rapport betreffende de werkloosheidsverzekering en arbeidsbemiddeling in den

- landbouw. Maatschappij tot bevordering van Landbouw en Veeteelt in Zeeland. z. j.
- Rauwerda, A. en van den Akker, K. J. Omzetting van eenvoudige weidebedrijven in gemengde bedrijven. 1917.
- Resumé van de rapporten van de afdelingen der Groninger Maatschappij van Landbouw over vraagpunt II, 1937—1938.
- Heeft de wijze waarop de werkloosheidvoorziening wordt uitgeoefend, een ongunstigen invloed op het moreel van den landarbeidersstand? En indien deze vraag bevestigend mocht worden beantwoord, zijn er dan middelen aan te geven om hierin verbetering te brengen?
- Richter, Dr. K. Die Machine in der Landwirtschaft. Landarbeiterarchiv. 1928, bl. 126 e.v.
- Roegholt, M. J. W., Emmen. De Economist. 1926.
- Rowntree, B. S. und B. Lasker. Unemployment 1911.
- Rühl, A. Zur Frage der internationalen Arbeitsteilung. Eine statistische Studie auf Grund der Einfuhr der Vereinigten Staaten von Amerika. Vierteljahrshefte zur Konjunkturforschung. Sonderheft 25, 1932.
- Schetsen van het Landbouwbedrijf door de Staatscommissie voor den Landbouw 1906—(1912).
- Schmoller, G. Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. 1908. dl. 1 en 2.
- Sevenster, A. Het bevolkings- en emigratievraagstuk in Nederland en in den Nederlandschen landbouw. Proefschrift. Wageningen, 1930.
- Sevenster, J. De landaanwinning en het gebruik van de buitendijkgronden in Friesland. z. j. (niet in de handel).
- Siegfried, A. La crise Britannique au XXe Siècle. 1932.
- Siegfried, A. La crise de l'Europe, 1935.
- Smid, J. Is werkverruiming door ontginning ten plattelande in den tegenwoordigen tijd gewenscht? Zoo ja, wat behoort dan de staat in deze richting te doen, hetzij door credietverschaffing, hetzij door andere middelen? T.N.W., 1920, No. 4.
- Smid, J. en Matthysen, J. W. Plattelands-verarming. Wordt het platteland uitgebuit door de hooge stedelijke en industrieloonen? 1932.
- Smits, M. B. Bedrijfsleer voor de practijk van de gemengde en akkerbedrijven — bouwbedrijven op de klei, 1936.
- Sparnaaij, L. J. De landbouwgemeenten in Nederland. Proefschrift, Amsterdam, 1905.
- Staatscommissie over de werkloosheid. Algemeene inleiding tot de verslagen. Verslag der sub-commissie I—VII, 1913 — IX Eindverslag 1914. — X Eindverslag. Bijlagen 2 bundels 1914.
- Streekplan, IJsselmonde, 1938.
- Tenge, J. De menselijke arbeidskrachten in de Nederlandsche Landbouw. T.E.G. 1923 — bl. 257. 357
- Tinbergen, J. De rouleering in het werklozenleger. De Economist, 1928.
- Tobi, E. J. Georganiseerde distributie, 1930.

- Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 18 Sept. 1886 No. 28 — 4 deelen, 1890.
- Velthuisen. A. B. Bevolkingsopbouw en werkloosheid. T.N.W., 1936 pg. 216 e.v.
- Velthuisen. A. B. De omvang der werkloosheid. T.N.W. 1936, pg. 241 e.v.
- Velthuisen. A. B. Omvang en samenstelling van de bevolking van Nederland. De ontwikkeling in de toekomst en haar invloed op de werkgelegenheid. T.N.W. 1938, pg. 261 e.v.
- Verbraeck. A. A. A. Het Westland, sociografie van een tuinbouwgebied. Proefschrift. Amsterdam, 1933.
- Verslag van de Algemeene vergadering van de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en de Statistiek op 30 October 1937, 1938.
- Verslag van de Commissie van Opbouw in Oostelijk Groningen, 1930.
- Verslag der Ontwikkelingsdagen van den Katholieken Nederlandschen Boeren- en Tuindersbond, 1936.
- Verslagen en mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1912 No. 3. Het Grondgebruik in Nederland (1910) gevolgd door eene beschrijving der landbouwgebieden.
- Verslagen en mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1913 No. 3. Beschrijving der vlascultuur en vlasindustrie in Nederland.
- Verslagen en mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1935 No. 3. Het grondgebruik in Nederland, 1930, gevolgd door een beschrijving der landbouwgebieden.
- Verslagen en mededeelingen van de Directie van den Landbouw, 1937 No. 2. Verslag over den landbouw in Nederland over 1936, a.v. over 1938 en No. 3 van 1937.
- Verslagen betreffende den Oeconomischen toestand der Landarbeiders in Nederland. I Groningen—Gelderland. II Utrecht—Limburg. Staatscommissie voor den Landbouw, 1906 — 1908.
- Verslag der Staatscommissie, tot het onderzoeken van de vraag, of, en zoo ja, in hoeverre en door welke oorzaken in den land- en tuinbouw eene wanverhouding bestaat tusschen de bodemprijzen en productiekosten enerzijds en de opbrengst der producten anderzijds. Staatscommissie Ebels, 1933.
- Volks- en Beroepstellingen, 1889 t/m. 1930, uitgegeven door het Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Vooy's. A. C. de. De Gemeente Reeuwijk. Sociaal Geographiese Analyse van een gemeente in het Zuid-Hollandsche Weidegebied, 1932.
- Vooy's. A. C. de. De trek van de plattelandsbevolking in Nederland. Bijdrage tot de kennis van de sociale mobiliteit en de horizontale migratie van de plattelandsbevolking. Proefschrift. Utrecht, 1932.
- Vooy's. A. C. de. De geboortedaling in Noord-Brabant. Bijdrage tot een demografische indeeling (met 4 krtn.). T.A.G. 1936, pg. 173.
- Vooy's. A. C. de. Een werkloozentelling in 1940? Eenige voorbeelden uit het buitenland. T.N.W. 1937, pg. 257 e.v.

- Vries. M. de. Een onderzoek naar de werkloosheid onder de Jeugd. T.N.W. 1936, pg. 189 e.v.
- Vries. M. de. Registratie voor de Jeugd. T.N.W. 1937, pg. 222.
- Vugt. A. P. M. van. Enige problemen betreffende de arbeidsmarkt in de metaalindustrie. Tilburg, Economisch Technologisch Instituut, 1937.
- Vuuren. L. van. Onze Volkskracht en de landbouw, in het bijzonder t.a.v. Zuid-Beveland. [De Zeeuwsche polder] (1930/31).
- Vuuren. L. van. De mensch als subject in de wereldeconomie, 1934. (Niet in den handel).
- Vuuren. L. van. Rapport betreffende de Maasgemeenten, uitgebracht aan de Kamer van Koophandel en Fabrieken te 's-Hertogenbosch, naar aanleiding van een sociaal-economisch onderzoek, onder leiding van L. van Vuuren, hoogleeraar aan de Rijks Universiteit te Utrecht, 1935.
- Vuuren. L. van. De geschiktheid van den sociaal-geograaf voor beroepen in het praktische leven. Tijdschrift Onderwijs Aardrijkskunde, Sept. 1935.
- Vuuren. L. van. De sociale gerechtigheid en de strijd der boeren. Redevoering, 1936.
- Vuuren. L. van. Een waarschuwend woord aan het Nederlandsche volk. Naar aanleiding van: W. A. Bongers De stand van het bevolkingsvraagstuk in Nederland, 1936.
- Vuuren. L. van. Rapport betreffende een onderzoek naar de sociaal-economische structuur van een gebied in de provincie Utrecht, 1938.
- Vuuren. L. van. De Aardrijkskunde in de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte. Overdruk, Nederlandsch Studie Weekblad, 1939.
- Vuuren. L. van. Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle, 1939.
- Waerden. Th. van der. Zie Goudriaan, Prae-advies, 1937. (Vereeniging van de Staathuishoudkunde en de Statistiek).
- Welleman. J. De economische beteekenis van den landbouw in Nederland in het algemeen en voor Zeeland in het bijzonder. Maatschappij tot bevordering van landbouw en veeteelt in Zeeland, 1932.
- Welleman. J. Landbouw en Crisis. Maatschappij tot bevordering van Landbouw en Veeteelt in Zeeland, 1932.
- Werkloosheid in Friesland, Waardoor, uitgegeven door de Friesche Maatschappij van Landbouw, 1892.
- Werkloosheidsonderzoek in 29 gemeenten op 16 Jan. 1937, door het Departement van Sociale Zaken.
- Westhoff. J. Th. De directe mogelijkheden der werkverschaffing bij de werkloosheidsbestrijding, 1938.
- Wygodzinski. W. Die Landarbeiterfrage in Deutschland, 1917.

STELLINGEN.

I.

De werkloosheid der jongeren staat ten onrechte in het middelpunt van de publieke belangstelling, daar het probleem van de werkloosheid der oudere arbeiders van ernstiger en meer omvattende betekenis is.

II.

Het is voor een goed inzicht in de sociaal-economische verhoudingen op het platteland noodzakelijk, dat de telling der landbouwbedrijven door de Directie van de Landbouw (opgenomen in de tellingen „grondgebruik” van 1910—1921 en 1930) en die door het Centraal Bureau voor de Statistiek bij de Beroeps- en Volkstelling onderling vergelijkbaar zijn, in het bijzonder met betrekking tot het aantal „zelfstandigen”.

III.

„Quand on étudie dans le passé la genèse des villes, on trouve que ce qui a fait éclore le germe, ce qui en a assuré le développement, c'est généralement la présence d'un obstacle.”

(P. Vidal de la Blache. Principes de Géographie Humaine. Paris. 1922, pg. 292).

IV.

Het is wenselijk, dat de van den sociaal-geograaf geëiste kennis der geomorfologie verkregen wordt zowel bij de studie voor het candidaats- als voor het doctoraalexamen.

V.

Het is te betreuen, dat voor de verklaring van de zg. lange conjunctuurgolven, de invloed van de wijzigingen der demografische structuur (meer in het bijzonder de verhouding tussen de leeftijdsklassen) op de arbeids- en consumptiemarkt is verontachtzaamd.

VI.

Socialisatie en „Planwirtschaft” zijn niet synoniem.

(Naar aanleiding van E. Lederer. Planwirtschaft. 1932, pg. 38 e.v.).

VII.

„Die Vergesellschaftung ist nicht entstanden, sondern mit dem Menschen da.”

(M. Adler. Das Rätsel der Gesellschaft. Zur erkenntnis-kritischen Grundlegung der Sozialwissenschaften. Wien, 1936, pg. 188).

VIII.

Bij het ontwerpen van streekplannen dient er zorg voor te worden gedragen, dat woon- en werkgebied binnen de zelfde gemeentelijke eenheid vallen, zo nodig zullen de gemeentegrenzen met de ontwikkelde sociaal-economische verhoudingen in overeenstemming moeten worden gebracht.

IX.

Terecht betoogt Karl Mannheim (Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus. Leiden. 1935, pg. 86 en 87) : „...daz Diktatur noch keine Planung ist. Eine richtige Planung der Kultur, die im Sinne des totalitären Staates alles planen würde, müszte auch den Ort der Kritik planen. Sie müszte eine Stätte schaffen, wo das Material fruchtbarer Selbstkritik, nämlich die Erfahrungen der durch die Planung Betroffenen sich sammeln und zum Vorschein kommen können.”

GEMEENTENKAART VAN NEDERLAND

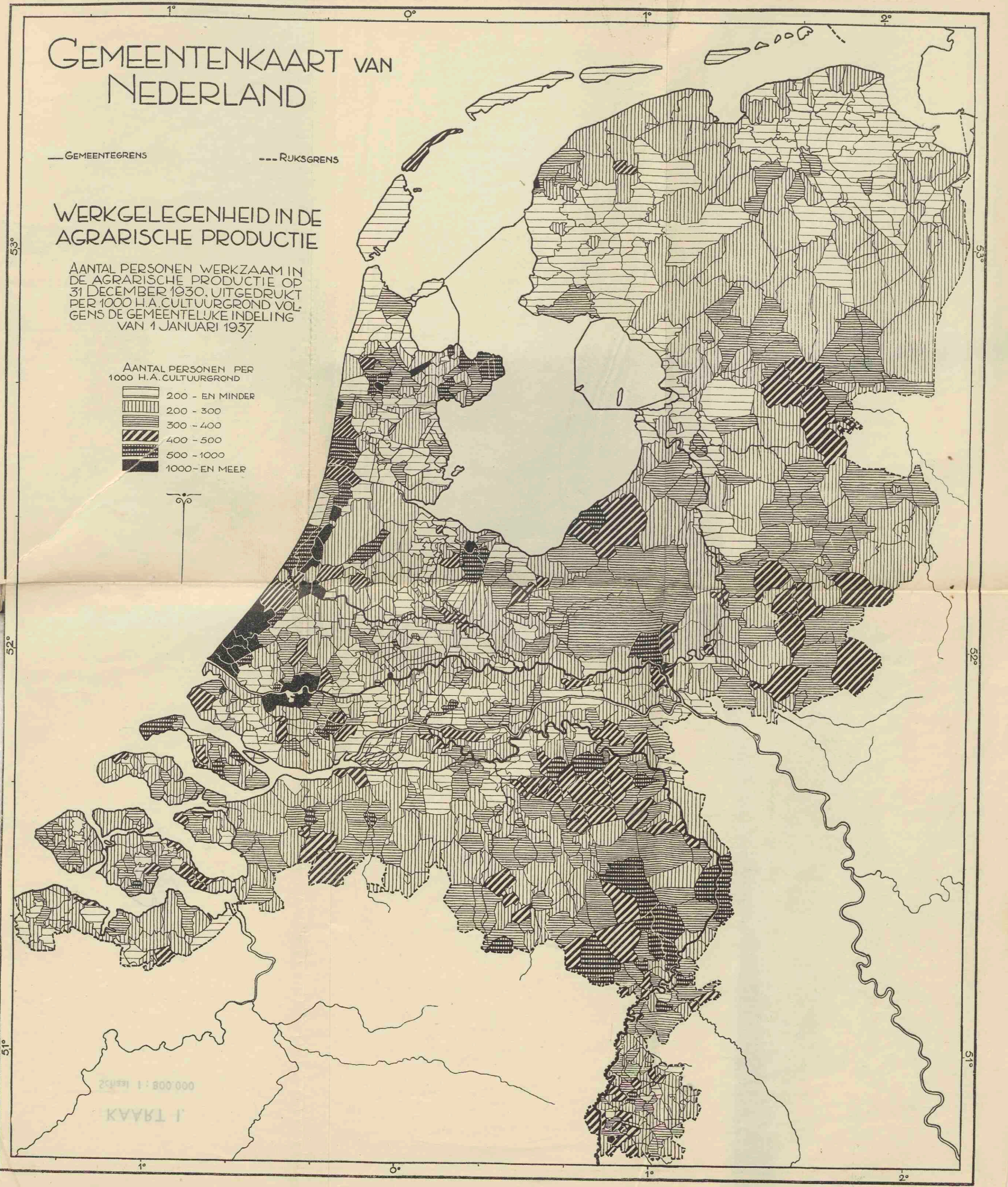
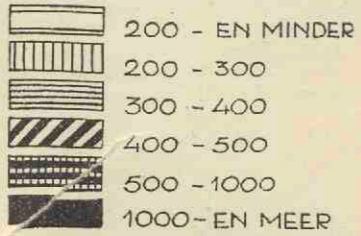
— GEMEENTEGRENS

--- RUKSGRENS

WERKGELEGENHEID IN DE AGRARISCHE PRODUCTIE

AANTAL PERSONEN WERKZAAM IN DE AGRARISCHE PRODUCTIE OP 31 DECEMBER 1930, UITGEDRUKT PER 1000 H.A. CULTUURGROND VOLGENS DE GEMEENTELIJKE INDELING VAN 1 JANUARI 1937.

AANTAL PERSONEN PER 1000 H.A. CULTUURGROND

1 : 800 000
KVAAT I

GEMEENTENKAART VAN NEDERLAND

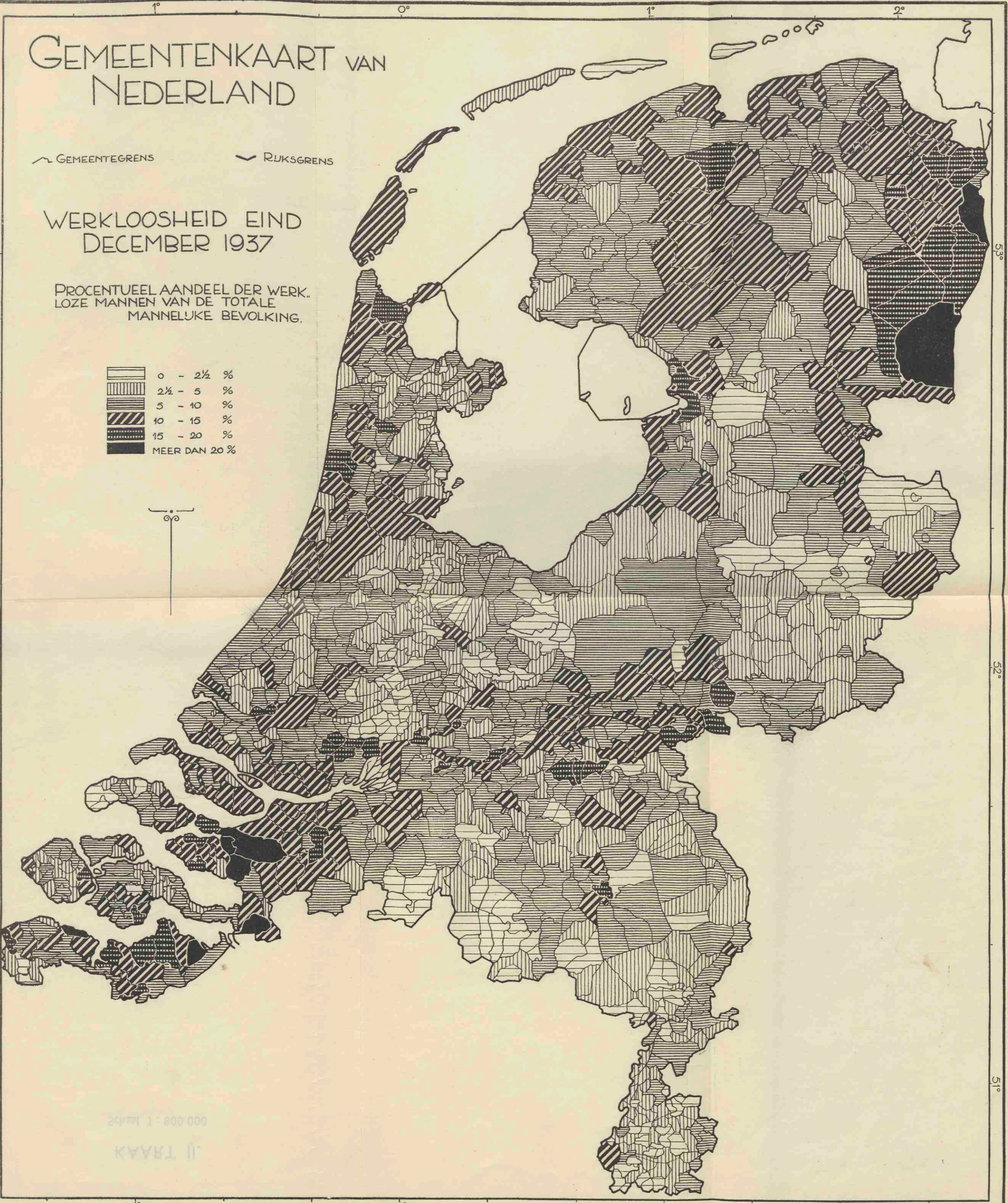
GEMEENTEGRENS

RIKSGRENS

WERKLOOSHEID EIND DECEMBER 1937

PROCENTUEEL AANDEEL DER WERKLOZE MANNEN VAN DE TOTALE MANNELIJKE BEVOLKING.

	0 - 2½ %
	2½ - 5 %
	5 - 10 %
	10 - 15 %
	15 - 20 %
	MEER DAN 20 %

000.000 : 1 kaart

II. TRAK

GEMEENTENKAART VAN NEDERLAND

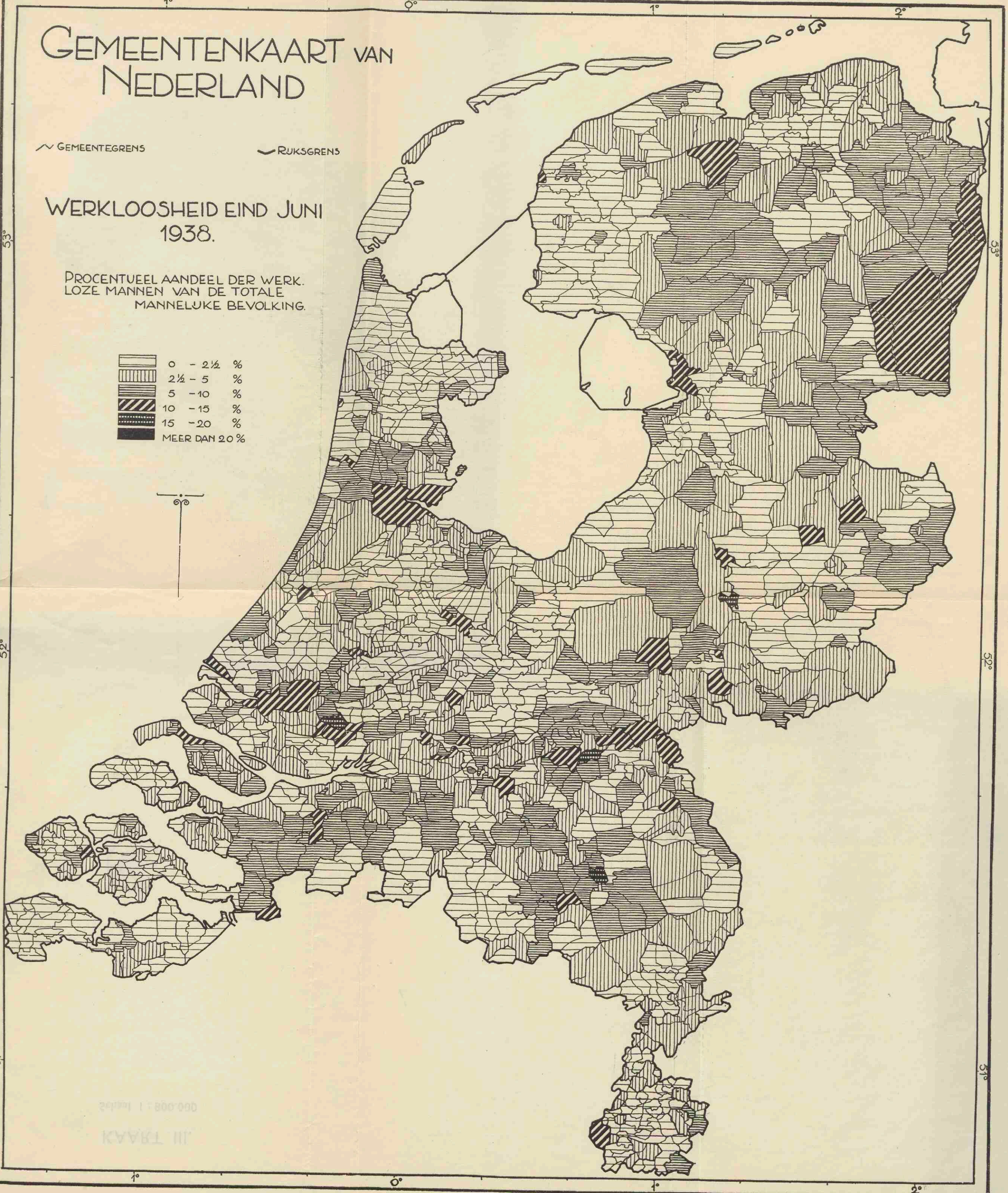
GEMEENTEGRENS

RIJKSGRENS

WERKLOOSHEID EIND JUNI 1938.

PROCENTUEEL AANDEEL DER WERKLOZE MANNEN VAN DE TOTALE MANNELIJKE BEVOLKING.

	0 - 2½ %
	2½ - 5 %
	5 - 10 %
	10 - 15 %
	15 - 20 %
	MEER DAN 20 %

1 : 800'000

KVBL III

Fig. 1.

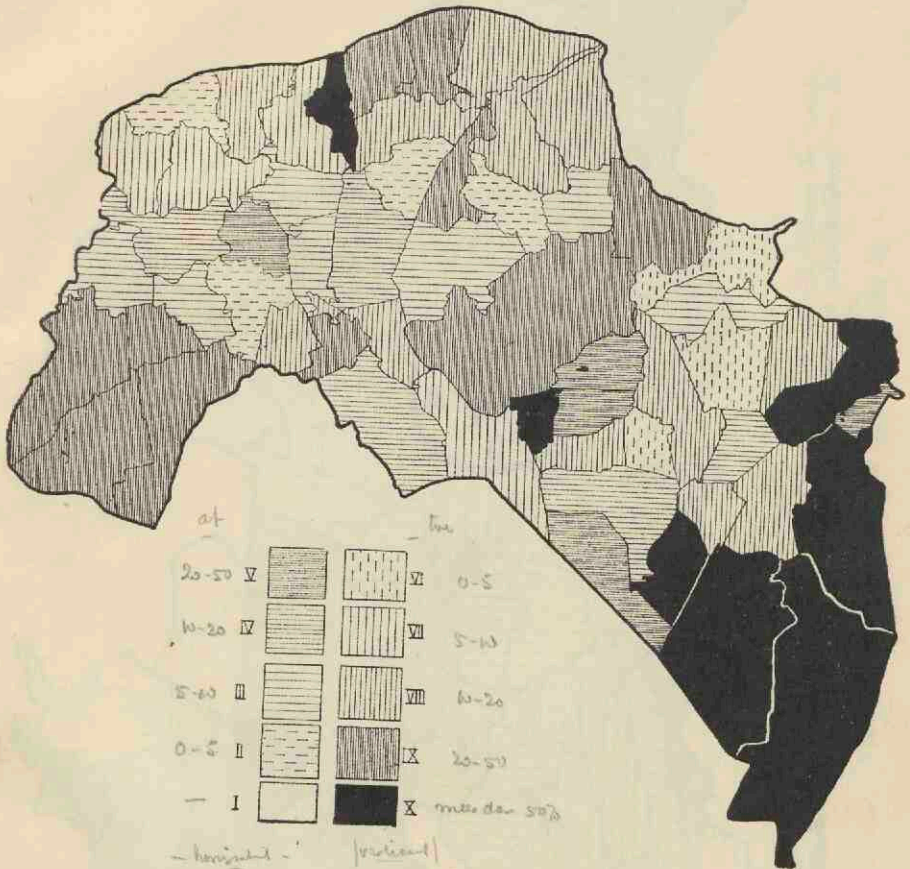

Fig. 1.

Cartogram van de provincie Groningen betreffende de toe- of afname der totale mannelijke agrarische beroepsbevolking (zelfstandigen en afhankelijkken) in de periode 1889 tot 1930 per gemeente.

LEGENDE

V. afname van 20—50% sedert 1889
 IV. 10—20% id. id.
 III. 5—10% id. id.
 II. 0—5% id. id.
 I. stationnair

VI. toename 0—5% sedert 1889
 VII. 5—10% id. id.
 VIII. 10—20% id. id.
 IX. 20—50% id. id.
 X. meer dan 50% id. id.

M. G.

Fig. 2.

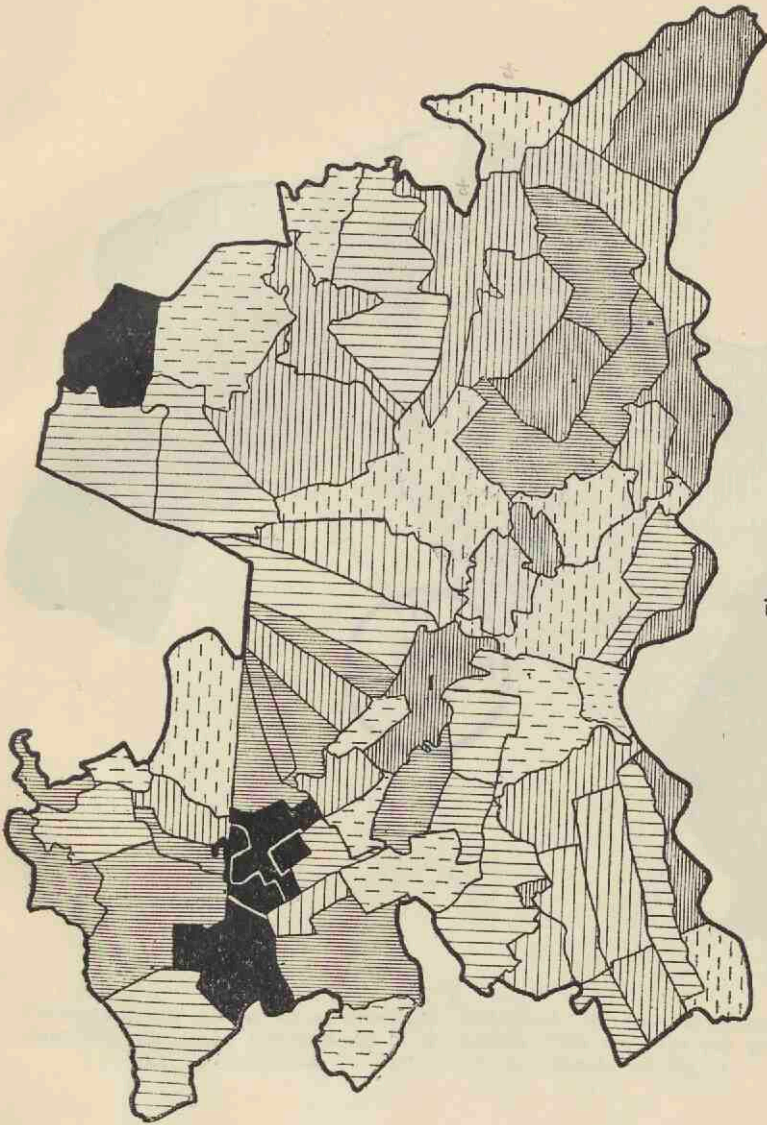

Fig. 2.
Cartogram van de provincie Utrecht betreffende de to- of afname der totale mannelijke agrarische beroepsbevolking (zelfstandigen en afhankelijken) in de periode 1889 tot 1930 per gemeente.
Voor de verklaring der tekens zie de legende bij fig. 1.

1. 1871
 2. 1872
 3. 1873
 4. 1874
 5. 1875
 6. 1876
 7. 1877
 8. 1878
 9. 1879
 10. 1880
 11. 1881
 12. 1882
 13. 1883
 14. 1884
 15. 1885
 16. 1886
 17. 1887
 18. 1888
 19. 1889
 20. 1890
 21. 1891
 22. 1892
 23. 1893
 24. 1894
 25. 1895
 26. 1896
 27. 1897
 28. 1898
 29. 1899
 30. 1900

Fig. 3.

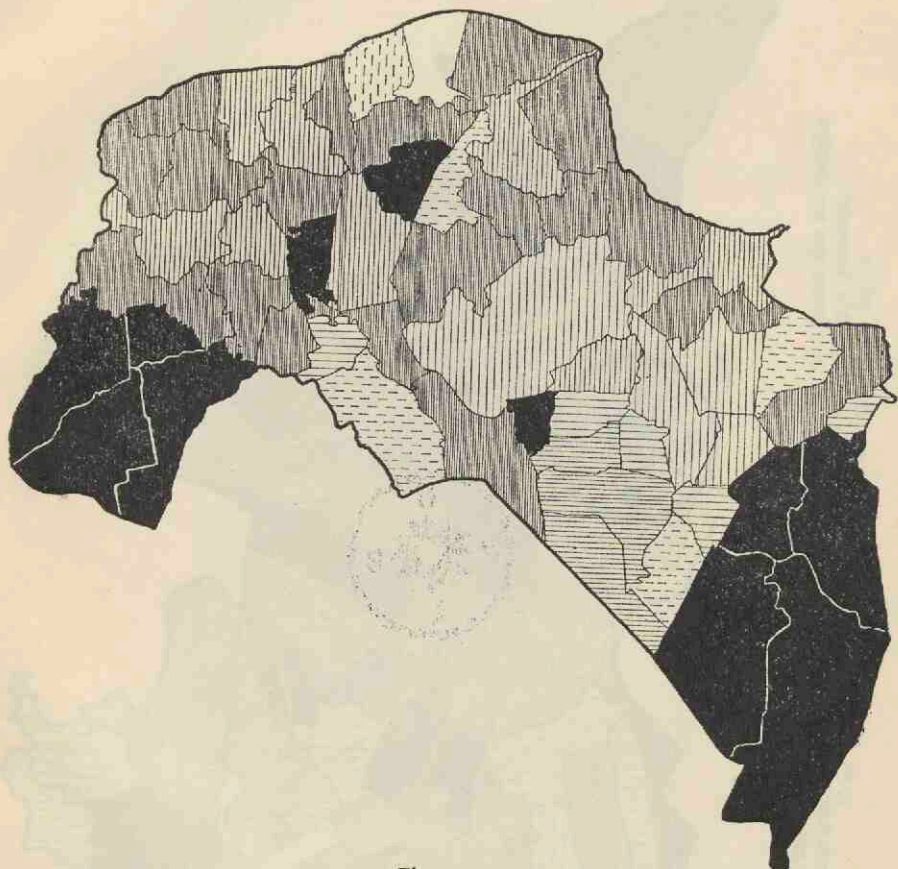

Fig. 3.

Cartogram van de provincie Groningen betreffende de toe- of afname der mannelijke agrarische zelfstandigen in de periode 1889 tot 1930 per gemeente. Voor de verklaring der tekens zie de legende bij fig. 1.

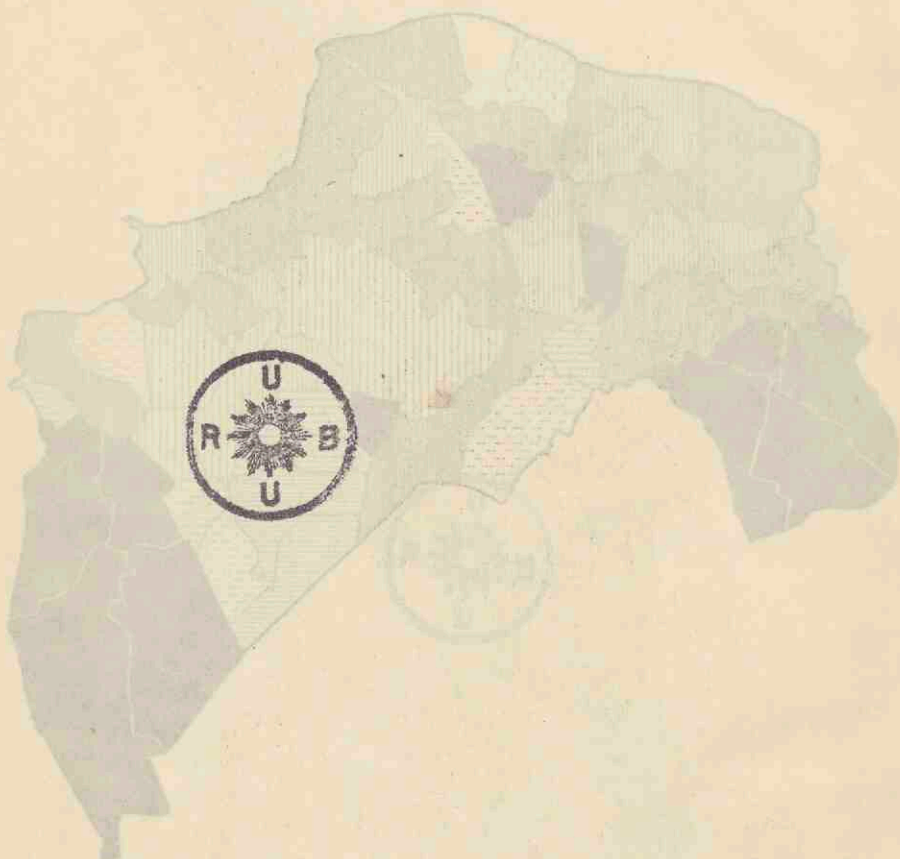

Fig. 1
 Kaart van de provincie Groningen, bestaande uit een of meer der
 gemeenten, waarvan de afzettingen in de periode 1875 en 1900 zijn
 Voor de verklaring der tekenen zie de legenda bij fig. 1

Fig. 4.

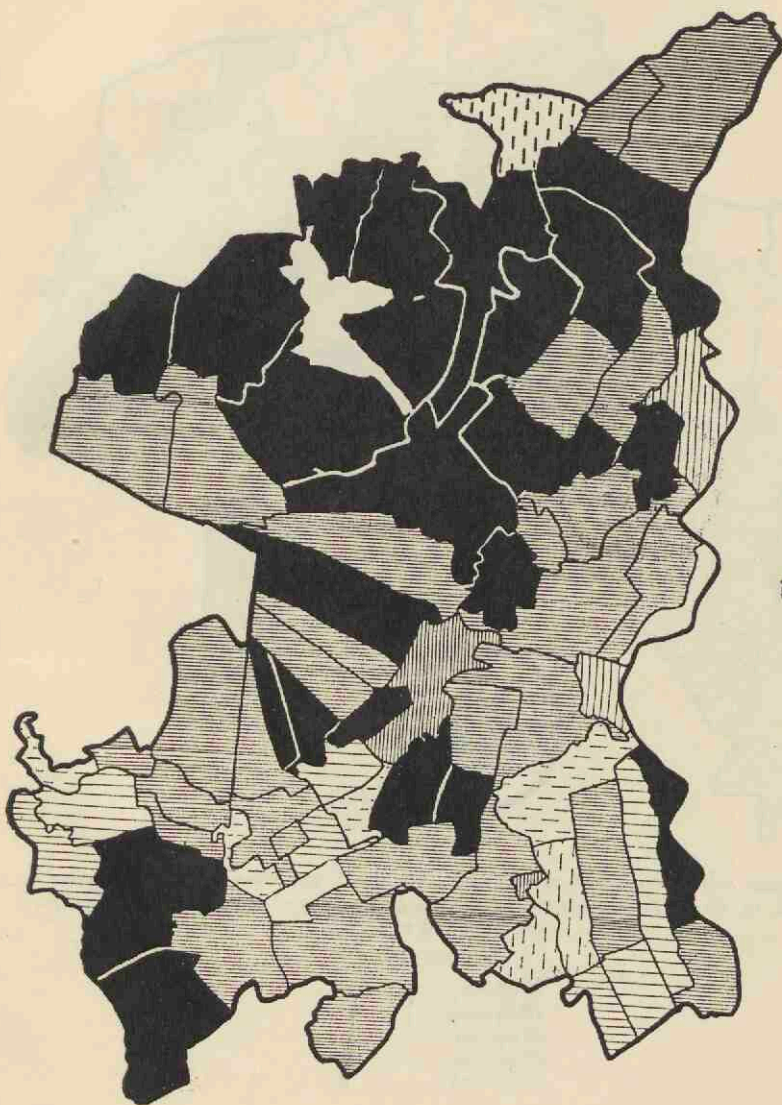

Fig. 4.
Cartogram van de provincie Utrecht betreffende de toe- of afname der mannelijke
agrarische zelfstandigen in de periode 1889 tot 1930 per gemeente.
Voor de verklaring der tekens zie de legende bij fig. 1.

1169

Fig. 4. Map of the Republic of Cuba showing the distribution of the population in 1907. The map is divided into provinces, and the population of each province is indicated by the number of inhabitants in thousands. The total population of the Republic is 1,100,000.

Fig. 5.

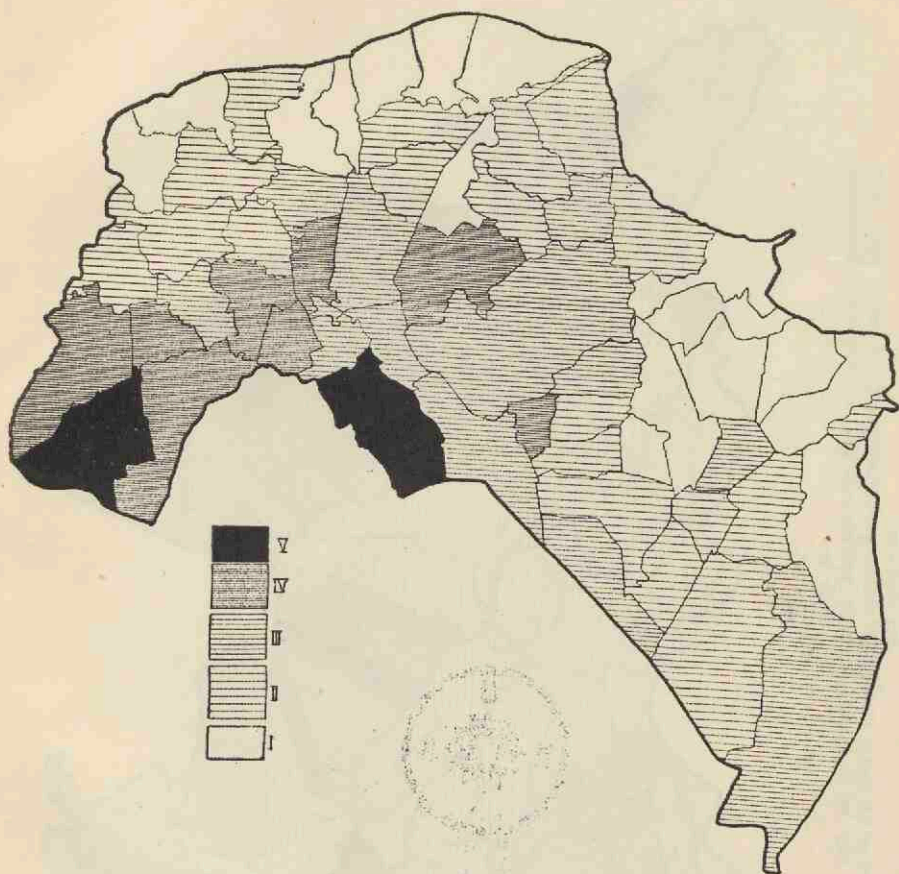

Fig. 5.

Cartogram van de provincie Groningen, betreffende het aandeel der mannelijke zelfstandigen in de totale mannelijke agrarische beroepsbevolking op 31 December 1930 per gemeente.

LEGENDE

- V. 50—60 %
IV. 40—50 %
III. 30—40 %
II. 20—30 %
I. 10—20 %

Fig. 6.

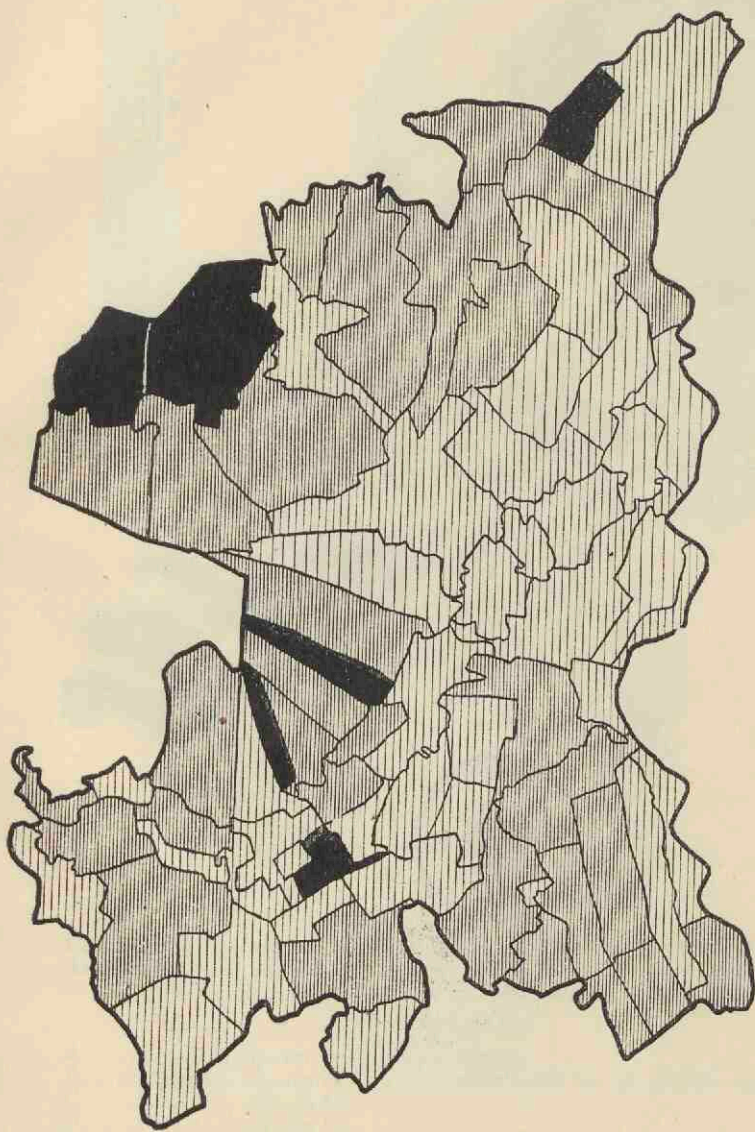

Fig. 6.
Cartogram van de provincie Utrecht betreffende het aandeel der mannelijke zelfstandigen in de totale mannelijke agrarische beroepsbevolking op 31 Dec. 1930 per gemeente.

Voor de verklaring der tekens zie de legende bij fig. 5.

hbg

Fig. 7. ... van de ... in ...

LEGENDA

- A. ...
- B. ...
- C. ...
- D. ...
- E. ...
- F. ...
- G. ...
- H. ...
- I. ...
- J. ...
- K. ...

Fig. 8 en 9.

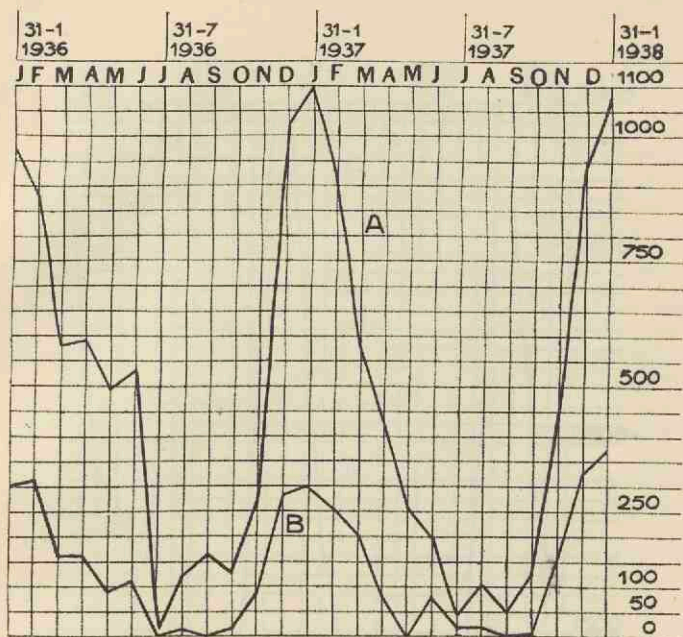

Fig. 8.
Werkloosheidscurven der mannelijke landarbeiders ouder dan 18 jaar
in 1936 en 1937.
A. Tholen en St. Philipsland.
B. Noord-Beveland.

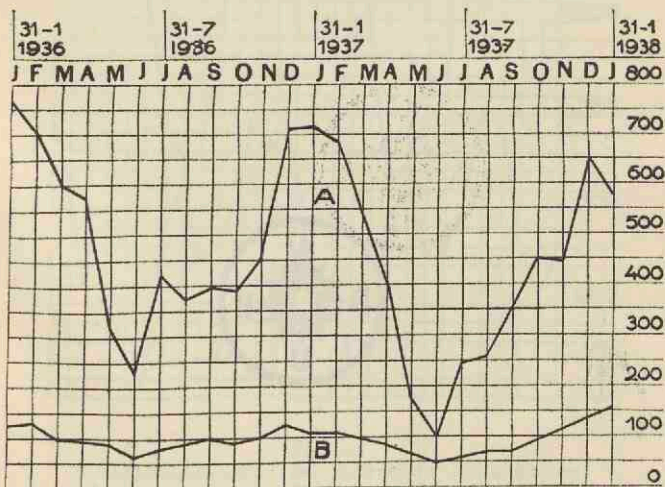

Fig. 9.
Werkloosheidscurven der mannelijke landarbeiders ouder dan 18 jaar
in 1936 en 1937.
A. Veenweidegebied v. Friesland (zonder Lemsterland en Haskerland)
B. Krimpenerwaard.

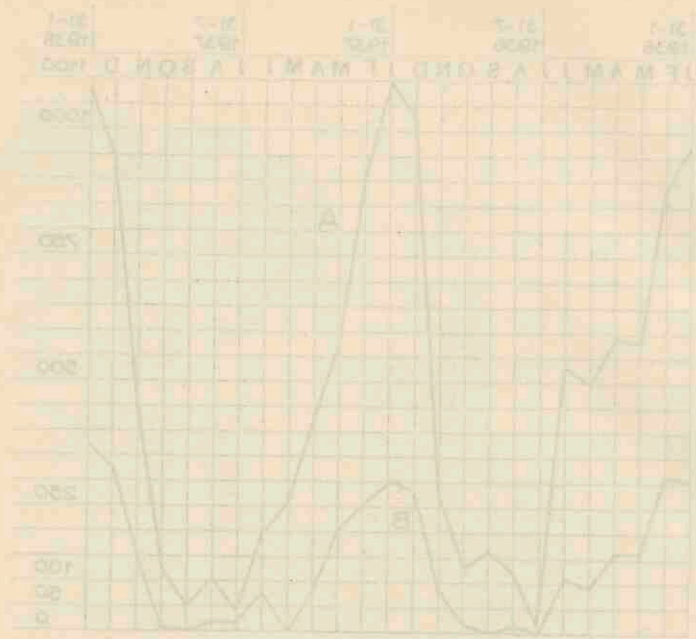

Fig. 6
 Witterungsverhältnisse der Monate in Mamula oder das Tsond
 in 1926 bis 1931
 A. Mamula in St. Petersburg
 B. Tsond-Bereich

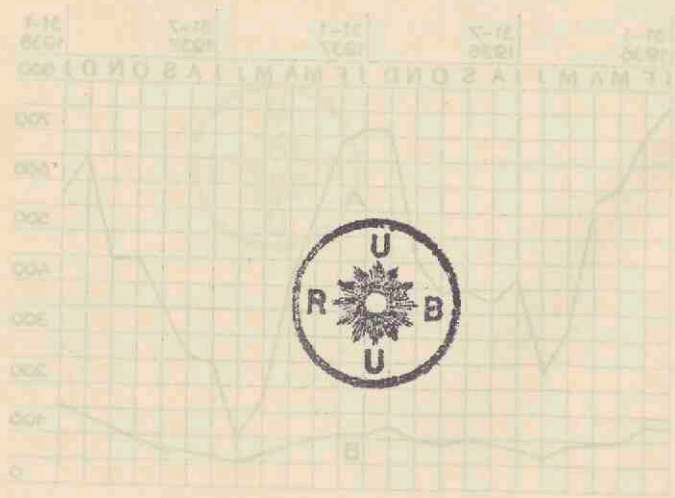

Fig. 7
 Witterungsverhältnisse der Monate in Mamula oder das Tsond
 in 1926 bis 1931
 A. Mamula in St. Petersburg
 B. Tsond-Bereich

Fig. 10.

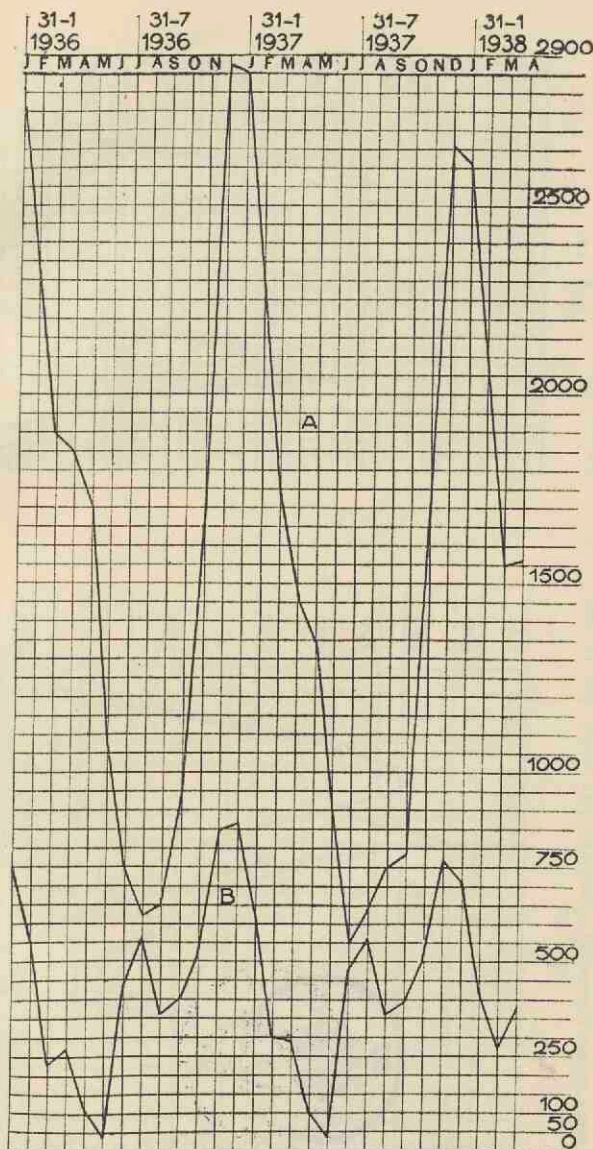
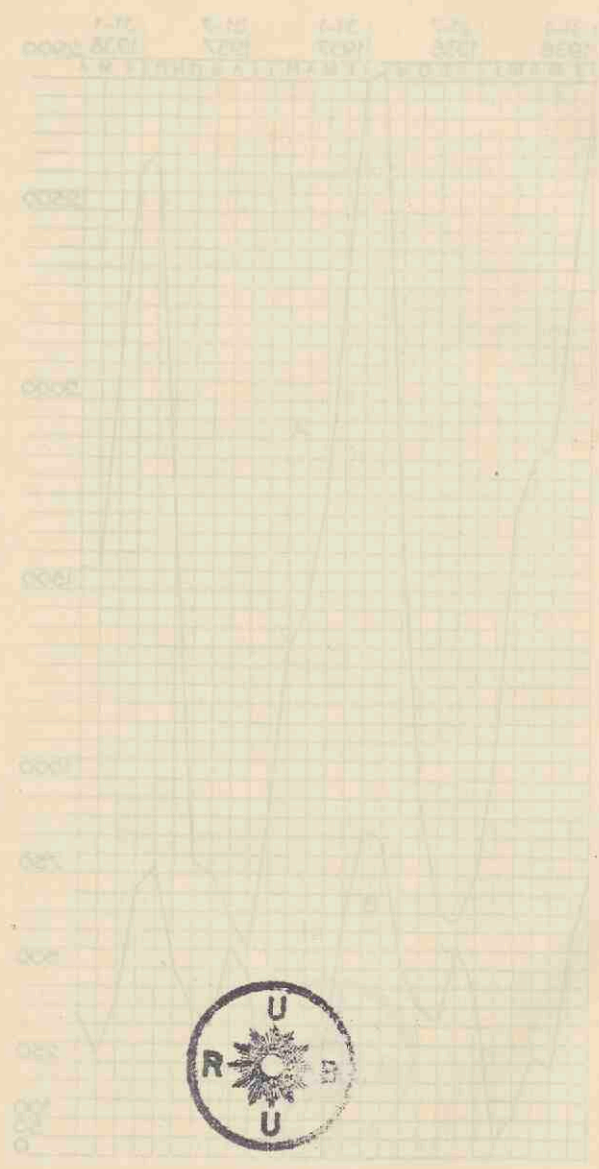

Fig. 10.

Werkloosheidscurven der mannelijke landarbeiders
ouder dan 18 jaar in 1936 en 1937.
A. Het Bollen- en Weidegebied van Zuid-Holland.
B. Het Westland.

Wiederholungs- und Abweichungs-
 maße sind in mm zu geben.
 A für Bohrer und Winkeln der Nach-
 arbeit.

Fig. 11 en 12.

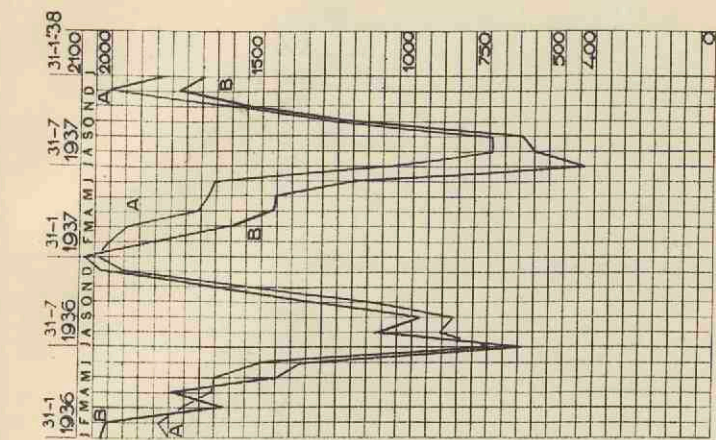

Fig. 11.
 Werkloosheidscurven der mannelijke
 landarbeiders ouder dan 18 jaar in 1936
 en 1937.
 A. Westervolde.
 B. Het Zandgebied van Drenthe (zonder
 Assen).

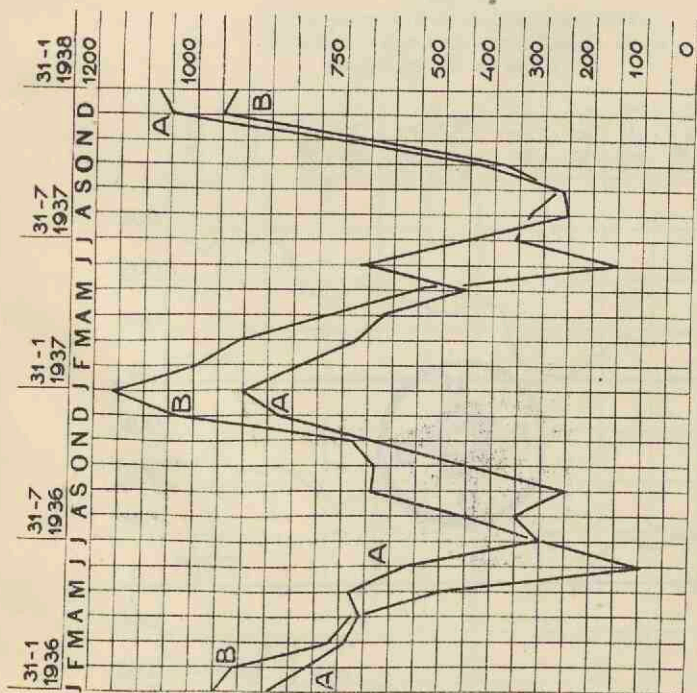
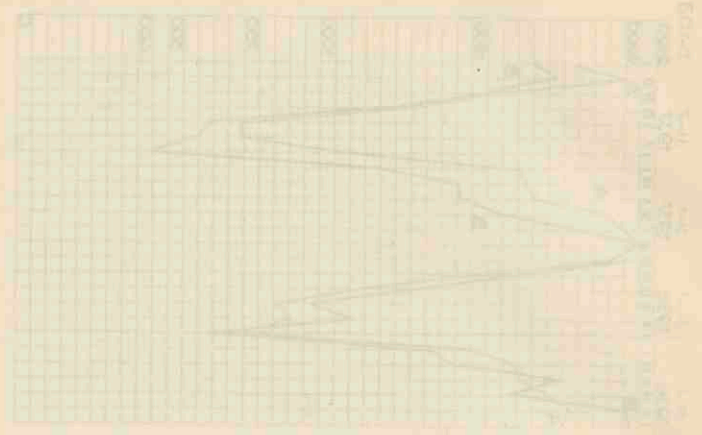

Fig. 12.
 Werkloosheidscurven der mannelijke landarbeiders ouder dan 18 jaar
 in 1936 en 1937.
 A. Het Veenkoloniale gebied van Groningen.
 B. De Betuwe.

20001
 7. The Spectra of the Emission Groups
 of Antennae
 in 1916
 (particulars under page 12, line 10, above
 the instrument) in sec. immediately
 after 19'

10 15 10000
 7. The Astronomical Paper on Composite
 in 1916 of 1916
 A. The spectrum of the nucleus of the galaxy, which is
 in 1916

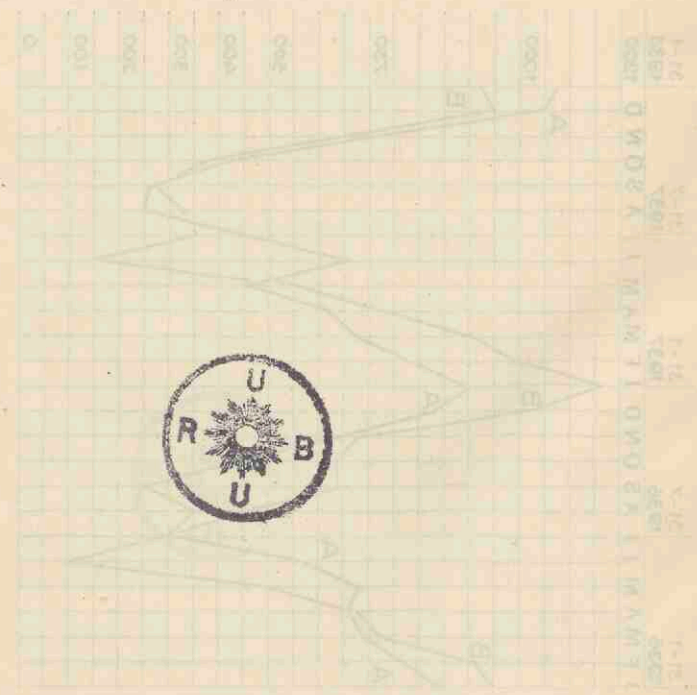

Fig. 13 en 14.

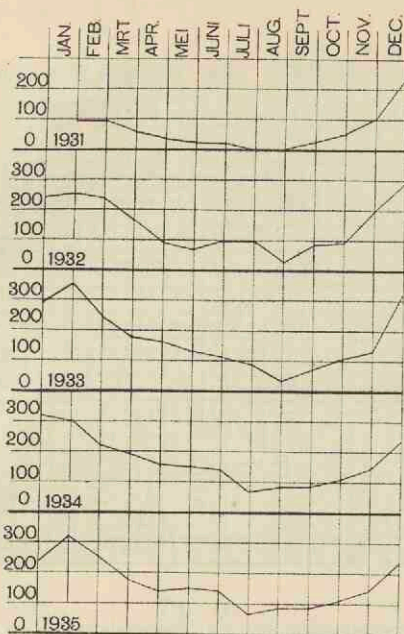

Fig. 13.

Het verloop van de werkloosheid in Finsterwolde volgens de maandcijfers in de jaren 1931 tot en met 1935.

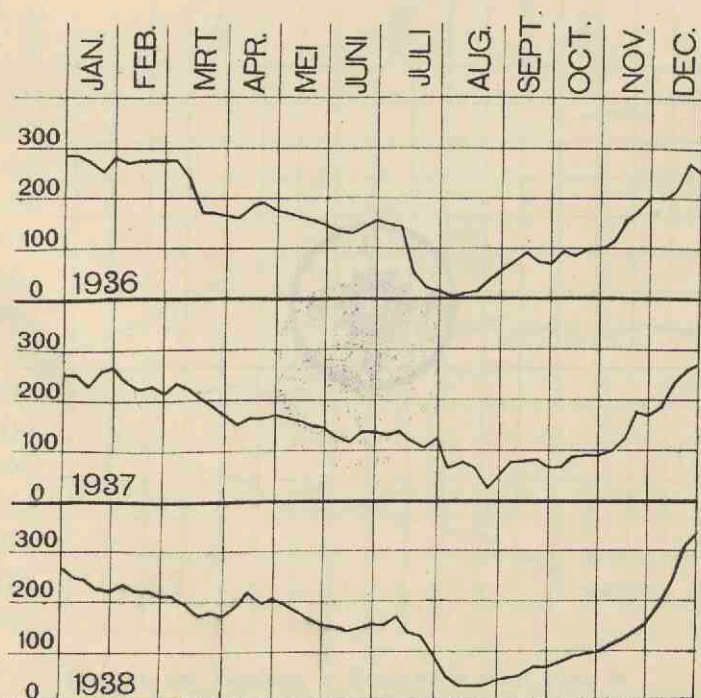

Fig. 14.

Het verloop van de werkloosheid in Finsterwolde volgens de weekcijfers in de jaren 1936, 1937 en 1938.

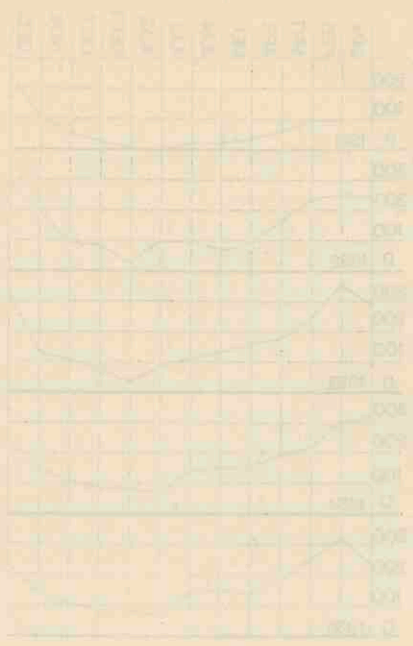

Fig. 1. - Monthly average of the number of cases of cholera in the city of New York, from 1872 to 1878. (From the report of the Board of Health, New York, 1879.)

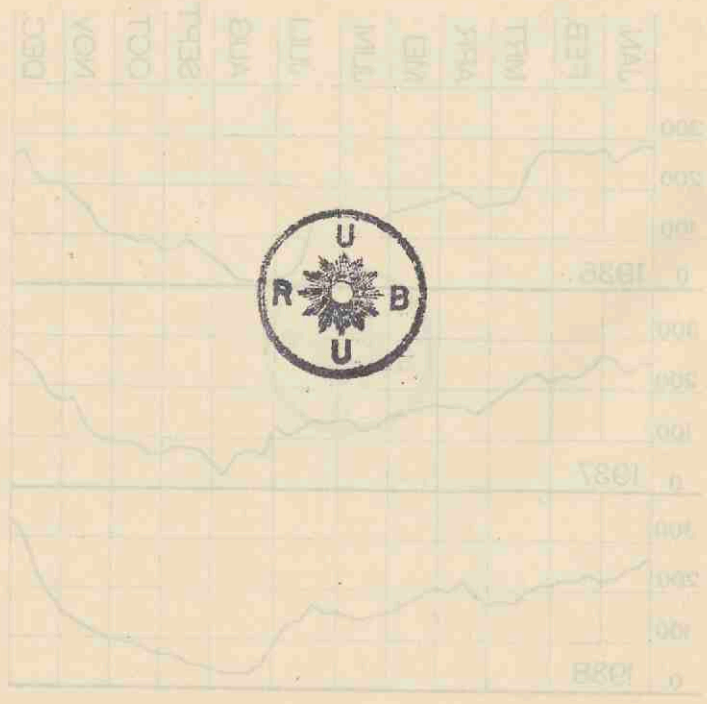

Fig. 2. - Monthly average of the number of cases of cholera in the city of New York, from 1880 to 1882. (From the report of the Board of Health, New York, 1883.)

Fig. 15 en 16.

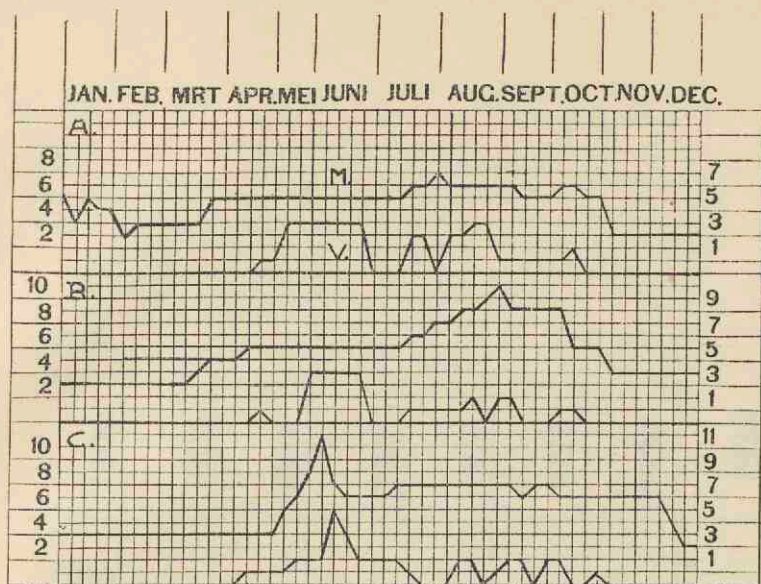

Fig. 15.

Het verloop van de werkgelegenheid op een akkerbouwbedrijf van ongeveer 45 h.a. gedurende de jaren 1935 tot en met 1937 voor mannelijke (m) en vrouwelijke (v) arbeidskrachten.

A 1935, B 1936 en C 1937.

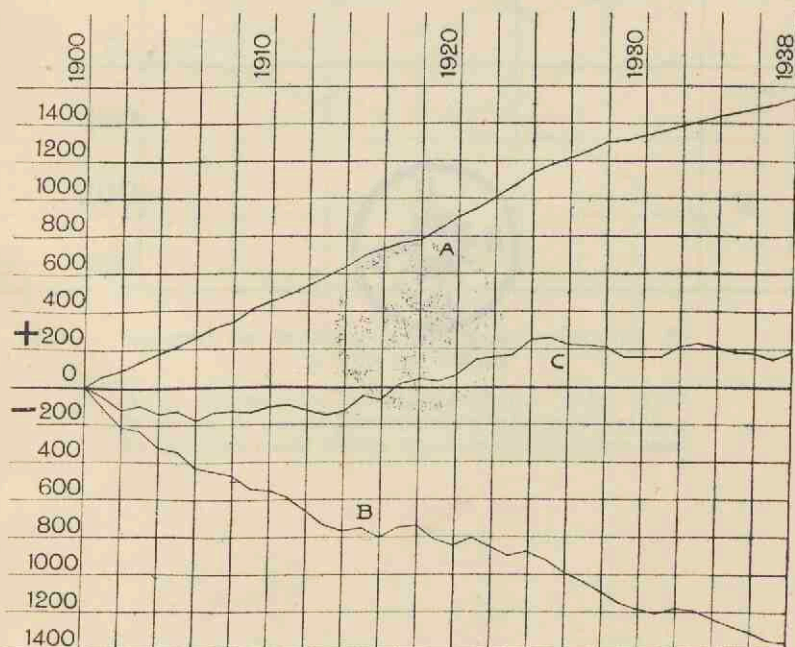

Fig. 16.

De groei der bevolking te Finsterwolde sedert 1900, die in 1900 3051 bedroeg.

A: de toename door geboorteoverschotten sedert 1900.

B: de toe- of afname door vertrekoverschotten sedert 1900.

C: de totale toe- of afname van de bevolking sedert 1900.

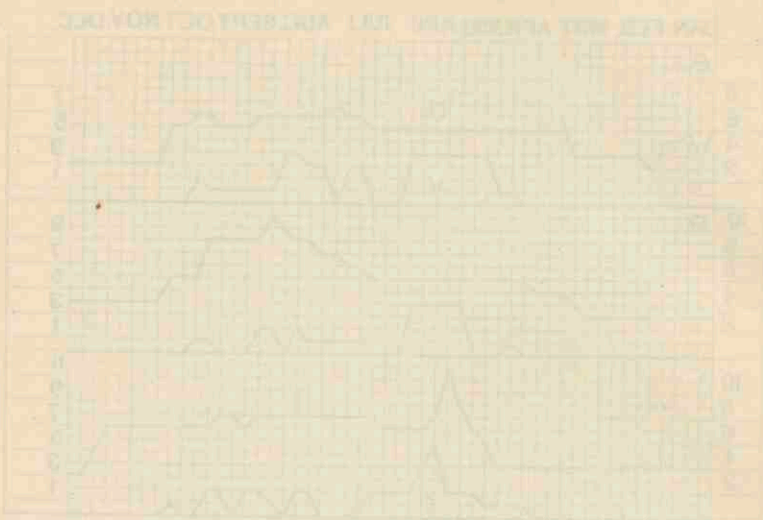

Fig. 1. Comparison of the results of the two methods of counting. The upper curve (A) is the result of the standard method and the lower curve (B) is the result of the new method. The new method gives a more uniform and accurate result.

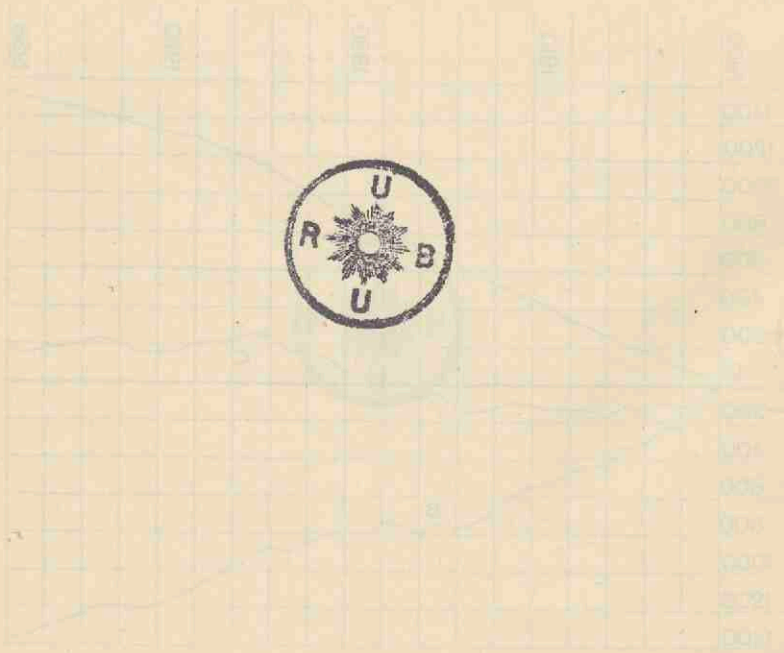

Fig. 2. Comparison of the results of the two methods of counting. The upper curve (A) is the result of the standard method and the lower curve (B) is the result of the new method. The new method gives a more uniform and accurate result.

The new method of counting is more accurate and uniform than the standard method. It is especially useful for the measurement of low activity samples.

Fig. 17.

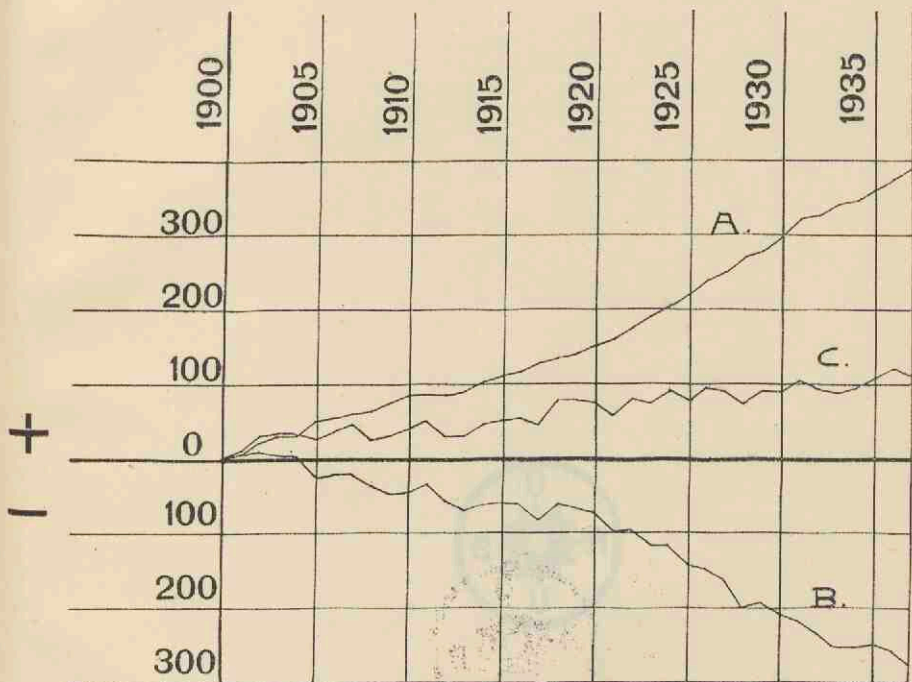
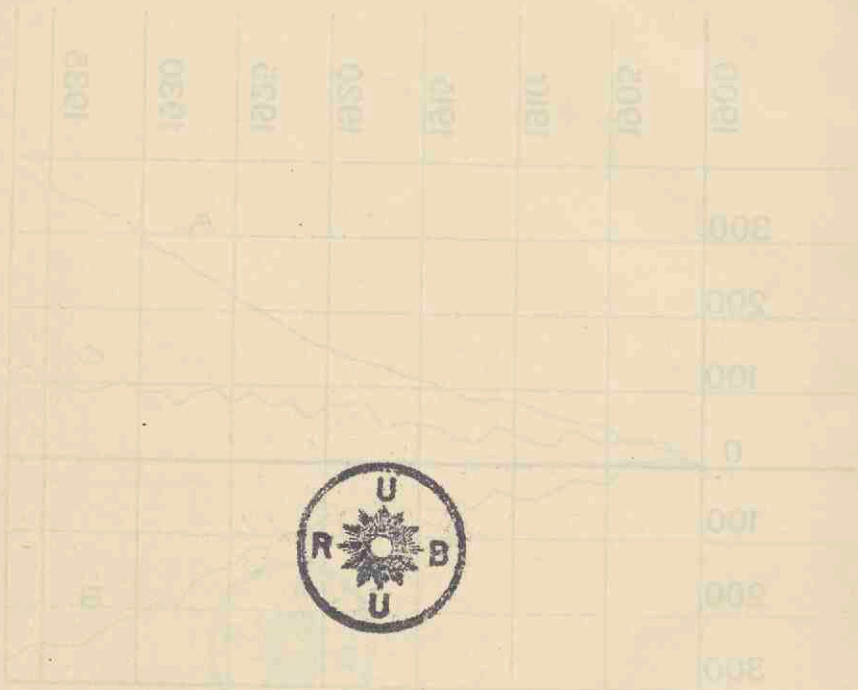

Fig. 17.

De groei der bevolking te Snelrewaard sedert 1900, die in 1900 494 bedroeg.

- A: de toename door geboorteoverschotten sedert 1900.
 B: de toe- of afname door vertrekoverschotten sedert 1900.
 C: de totale toe- of afname van de bevolking sedert 1900.

The following table shows the results of the
 investigation conducted in 1911 and 1912.
 It is to be noted that the results of the
 investigation conducted in 1911 and 1912
 are in general in accordance with the results of the
 investigation conducted in 1909 and 1910.

